LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Kriston Vízi József: Az utolsó fél évszázad népi gyermekjáték-kutatásának eredményei magyar nyelvterületen
Burány Béla: Gyermekjátékok, mondókák az apró gyerekkorban
Bodor Anikó: Gyermekjátékdalaink egy röpke gyűjtés tükrében
Juhász Ágnes: Népi gyermekjátékok Csantavéren
Törköly István: Régi szajáni gyermekjátékok
Tripolsky Géza: Játék a pusztán
Lázár Katalin: Népi játékok tanítása a Bácskában
Nagy Abonyi Ágnes: A népi gyermekjátékszerek Zentán és környékén
Gulyás Gizella: Temerini népi gyermekjátékszerek
Nagy Mari – Vidák István: Adatok egy ősi játékszer, a szőrlabda európai elterjedtségéhez
Szakál Aurél: Gyermekhangszerek Zenta környékén
Váczi Mária: A játékszokások változása
Beszédes Valéria: Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében
Kovács Endre: Gyermekek fenyítése Doroszlón
Knézy Judit: Szegény parasztcsaládok életmódja Zentán és környékén
Mezei Erzsébet: Népi kultúránk a zentai kerámiatábor munkájában

3–4

1996

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXVI. évfolyam, 1996. 3–4. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:
Dr. Várady Tibor

Szerkesztette:
Mgr. Faragó Kornélia

Műszaki szerkesztő:
Szilák Ibolya

A kéziratot gondozta:
Takács Ilona

Kottagrafika:
Bordás Szilárd

E számunk támogatói: Nyílt Társadalomért Alap – Jugoszlávia, a Szerb Köztársaság Művelődési Minisztériuma, Illyés Közalapítvány, Budapest

TARTALOM

Kriston Vízi József: Az utolsó fél évszázad népi gyermekjáték-kutatásának eredményei magyar nyelvterületen 7
Burány Béla: Gyermekjátékok, mondókák az apró gyerekkorban 15
Bodor Anikó: Gyermekjátékdalaink egy röpke gyűjtés tükrében 30
Juhász Ágnes: Népi gyermekjátékok Csantavéren 51
Törköly István: Régi szajáni gyermekjátékok 83
Tripolsky Géza: Játék a pusztán 94
Lázár Katalin: Népi játékok tanítása a Bácskában 97
Nagy Abonyi Ágnes: A népi gyermekjátékszerek Zentán és környékén 102
Gulyás Gizella: Temerini népi gyermekjátékszerek 122
Nagy Mari – Vidák István: Adatok egy ősi játékszer, a szőrlabda európai elterjedtségéhez 130
Szakál Aurél: Gyermekhangszerek Zenta környékén 145
Váczi Mária: A játékszokások változása 164
Beszédes Valéria: Mágikus cselekedetek a csecsemő védelmében 174
Kovács Endre: Gyermekek fenyítése Doroszlón 182
Knézy Judit: Szegény parasztcsaládok életmódja Zentán és környékén 188
Mezei Erzsébet: Népi kultúránk a zentai kerámiatábor munkájában 197

SADRŽAJ

Jožef Krišton Vizi: Rezultati istraživanja narodnih dečjih igara u poslednjih pola veka na mađarskom jezičkom području 7

Bela Buranj: Dečje igre u ranom detinjstvu 15

Aniko Bodor: Dečje pesme uz igru u ogledalu, za kratko vreme, prikupljene građe 30

Agneš Juhas: Narodne dečje igre u Čantaviru 51

Ištvan Terkelj: Stare dečje igre u Sajanu 83

Geza Tripolski: Igra na pustari 94

Katalin Lazar: Poučavanje narodnih igara u Bačkoj 97

Agneš Nađ Abonji: Narodne dečje igračke u Senti i okolini 102

Gizela Guljaš: Narodne dečje igračke u Temerinu 122

Mari Nađ-

Ištvan Vidak: Podaci o proširenju jedne prastare evropske igračke – lopte od dlake 130

Aurel Sakal: Dečji muzički instrumenti u Senti 145

Marija Vaci: Promene običaja u igri 164

Valerija Besedeš: Običajne radnje pri rođenju i za odbranu odojčeta 174

Endre Kovač: Kažnjavanje dece u Doroslovu 182

Judit Knezi: Način života siromašne seljačke porodice u Senti i okolini na fotografijama 188

Eržebet Mezei: Narodna kultura u radu senćanske keramičke kolonije 197

CONTENTS

József Kriston Vízi:	The results of research into children's games on Hungarian language territory obtained during the last fifty years 7
Béla Burány:	Games and rhymes in early childhood 15
Anikó Bodor:	Our nursery rhymes in the light of a brief collection 30
Ágnes Juhász:	Traditional popular children's games 51
István Törköly:	Traditional children's games in the village of Szaján 83
Géza Tripolsky:	Games on the puszta 94
Katalin Lázár:	The teaching of traditional popular games in the Bácska region 97
Ágnes Nagy-Abonyi:	Popular children's toys in the Zenta region 102
Gizella Gulyás:	Traditional popular children's toys in Temerin 122
Mari Nagy – István Vidák:	An ancient toy, the fur ball, and its prevalence in Europe 130
Aurél Szakál:	Children's musical instruments in the Zenta region 145
Mária Váczi:	Changes in playing habits 164
Valéria Beszédes:	Magic rites in the protection of infants 174
Endre Kovács:	Threatening and punishment of children in the village of Doroszló 182
Judit Knézy:	The ways of life of poor peasant families in the Zenta region 188
Erzsébet Mezei:	Our folk culture in the works of the Ceramic Camp in Zenta 197

Kriston Vízi József

AZ UTOLSÓ FÉL ÉVSZÁZAD NÉPI GYERMEKJÁTÉK-KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI MAGYAR NYELVTERÜLETEN

Az 1930-as évek közepén megindult szociográfiai jellegű; egyúttal társadalomnéprajzi szempontú kutatások néhány esztendő múltán már számottevően új eredményeket produkáltak a magyarlakta területek népi játékkultúrájában is.

Emlékezetes pl. Kiss Lajosnak immár klasszikus kétkötetes „néprajzi regénye", melyben szikár tömörséggel követi nyomon, beszéli el a nehezen s a könnyen élő hódmezővásárhelyi szegény ember és asszony életét; eközben hitelesen megidézve a dél-alföldi kiskanász meg a csordásgyerek vagy a libapásztor játékvilágát. Fél Edit két (Hartáról s Kocsiról szóló) falumonográfiája külön fejezetben ír a gyermekjátékokról és a helyi társadalomban betöltött szerepükről. Egyetlen falu bizonyos típusú játékainak monografikus feldolgozására tett első kísérlet azonban Lajos Árpád nevéhez fűződik, aki *Nótás gyermekjátékok Domaházán,* majd *Fonóélet Domaházán* címmel, gondos lejegyzésben közölte a játékokat. A két dolgozatból megtudhatjuk, hogy miképpen hagyják (hagyták) el a kislányok gyermekjátékaikat, és a mindennapi iskola elvégzése után hogyan kapcsolódtak be a fiatalság mulatságaiba, játékaiba. Ugyancsak Lajos Árpád játékgyűjtő és -rendszerező munkásságának első szakaszára esik az 1940-ben napvilágot látott gyűjtemény, *A magyar nép játékai.* 1940-es évek elejének terméséből József Dezső 1943-ban megjelentetett helyi játékmonográfiáját említjük meg. *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei* címet viselő dolgozat Kolozsvárt, a Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai sorozatban mint az Erdélyi Múzeum különlenyomata jelent meg, s intézményünk azzal a nem titkolt szándékkal adta ki 1991-ben hasonmás formájában, hogy a mai, kortárs gyermeknemzedék is megpróbálhassa a benne szereplő játékszerek és -eszközök elkészítését.

Mády (Hirscher) Zoltán 1940-ben és 1941-ben néprajzi kutatótábort szervezett budapesti egyetemisták számára a tolnai Sárközben. A leendő etnográfusok között találjuk Kresz Máriát is, aki a Sárpilisről szóló s 1942-ben megjelent falumonográfiában egymaga két dolgozatot jegyez. Az egyik: *Gyermekélet és játék Sárpilisen,* míg a kötet záró írása a *Játékok* címet viseli. Kresz Mária nagyszerű megállapításai a gyermeki korcsoportok és a játékismeret, -tanulás vagy a játékdivat (!) jellegzetességeit illetően, mind-mind a helyi gyer-

mek- és felnőtt-társadalom viszonyai között érthetők meg. Külön idő híján most nincs lehetőség részletesen elemezni Kresz Mária módszerének finom megnyilvánulásait; az elmúlt év végén Kecskeméten megrendezett múzeumi tanácskozásra készített s a közeljövőben megjelenő dolgozatunk azonban – remélhetőleg – méltó módon tárja föl mindezt. Ahogyan szerény kísérletet tettünk akkor arra is, hogy a magyar néprajztudomány, illetve a gyermek- és ifjúkorral, valamint a (még) tradicionális játékkultúrával foglalkozó, egyik máig kiemelkedő munkáját méltathassuk. Ez nem más, mint Kresz Mária – teljes terjedelmében, összes függelékével – mindmáig kiadatlan *A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban* címet viselő monográfiája, amely az 1944-re elkészült doktori disszertációja volt egyben. Ez keserű tudománytörténeti tény. Hozzá kell azonban fűznünk, hogy az 1944-et követő másfél évtized során – igaz, 5–6 különböző terjedelmű közleménybe sűrítve, de – megjelenhettek a legfontosabb fejezetei. Így aztán az az érdekes helyzet állt elő, hogy mihelyt a disszertáció egészéből készült résztanulmányok napvilágot láttak, a játék/játszás vagy a gyermekélet kutatásának mindig egy újabb fázisát indították meg. Elég, ha most csak a Csete Balázs által írott *A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig* című munka megszületésének körülményeire utalunk. De a munkára való nevelés, a játék s a hagyományokba való belenevelődés, a fiatalság társaséletének és szokásformáinak, vagy a falusi gyermekek közösségen belüli viselkedésének néprajzi kutatása szintén az ő inspirációja nyomán indul meg vagy folytatódik tovább. Ugyancsak Kresz Mária az, aki *A magyar gyermekjáték-kutatás* címmel, 1948-ban publikált kitűnő összegzésben áttekinti a hazai tudományos érdeklődés kibontatkozását a népi gyermekjátékok iránt. Porzsolt Lajos vagy éppen a 150 éve született Kiss Áron és társaik máig ható munkáinak tükrében, a játékkutatás összegzésére készül. Hol állunk jelenleg, és milyen feladatok várnak ránk? – kérdi, persze, nemcsak magától.

Az akkori kérdés (de ha ma tesszük, szintúgy:) nem költői, hiszen ekkor már megjelenés előtt áll Gönczi Ferenc *Somogyi gyermekjátékok* c. gyűjteménye, vagy az immár alapműnek számító Magyar Népzene Tárának *Gyermekjátékok* c. kötete. Bakos József *Mátyusföldi gyermekjátékok* c. monográfiája csak 1953-ban jelenhetett meg, ám Kresz Mária és a téma iránt érdeklődő társak már az 1940-es évek derekán ismerhették kéziratát, amelyről jeles elődünk – tőle ritka elismeréssel – úgy nyilatkozik, hogy „az eddig legteljesebb monográfia egy táj gyermekjátékairól . . . Bakos gyűjtésének megjelenésével a magyar játékkutatás majd valóban új fejezethez érkezik! (Az már ismét csak a tudománytörténet, vagy inkább a történelem fintora, hogy Bakos tanár úr könyveinek példányai nagyrészt zúzdában végezték.)

Amikor Kresz Mária tagolása nyomán végigtekintünk az egyes játéktípusok gyűjtése és feldolgozása terén azóta megszületett eredményeken, természetesen csak a legszámottevőbbek megidézésére törekedhetünk, azokra, amelyek e tanácskozás alkalmával is minden bizonnyal többször és nem véletlenül szóba kerülnek majd.

A népi mondókák műfaji sajátosságait nagy alapossággal Borsai Ilona tárta föl. A mondókák mint a hagyományos népi hitvilág reliktumainak sajátos hordozói, mint a felnőtt környezetből kölcsönvett s felismerhetetlenségig újjáfacsart ritmikus szófüzérek, mint a gyermeki játékélet minden fontosabb meg-

nyilvánulásának tartozékai igen gazdag változataikkal szerepelnek a legkiválóbb játékgyűjteményeinkben. Ilyen a budapesti rádió felhívása nyomán kötetté összeállt *Cinege, cinege, kismadár* c. népszerű antológia, de még inkább Gágyor József (a Bakosét szervesen folytató, s a mai gyermekfolklórt kiválóan bemutató) *Megy a gyűrű vándorútra* c. kétkötetes munkája, vagy Katona Imre s Lábadi Károly *Szedem szép rózsámat* c. gyűjteménye. *Nádsípot fújtam* címmel adta közre Burány Béla vajdasági gyermekmondóka-gyűjteményét, s ha szerencsénk van, egy példányát végre itt kézbe is vehetjük . . . De hasonlóan igazi nagy eseményként tarthatjuk számon Lábadiné Kedves Klára 1989-ben megjelent drávaszögi (alfalusi) mondóka- és játékgyűjteményét a beszédes *Gyingyet-gyöngyöt asszonyának* címmel.

Az énekes gyermekjátékok szövegeitől különválasztott és funkció, valamint tartalom szerint csoportosított mondókagyűjtemények sorából Matijevics Lajos immár klasszikus *Tíz, tíz, tiszta víz* címmel ismert (jugoszláviai magyar) mondókáinak 16 csoportba sorolt 359 típusa emelkedik ki egyfelől, míg az 1982-ben megjelent *Bihari gyermekmondókák*, Faragó József és Fábián Imre e hatalmas gyűjteménye 17 fejezetben csaknem 7400 mondókaváltozatot közöl. „A játékok közül kétségtelenül néprajzilag legjelentékenyebb a tán (. . .) játékok csoportja", állapítja meg – s ne tulajdonítsunk most feltétlenül negatív előjelet a szónak: – közhelyszerűen Kresz Mária. Jól tudjuk, már Kiss Áron klasszikus gyűjteményének zömét is e játékok adják, s nincs is valamirevaló helyi monográfia, amelyben helyet ne kapnának ezek a játékok, de azt is tapasztalhattuk, hogy hiteles lejegyzésük és korrekt megjelenítésük gyakorta gondot is okozott a jószándékú szerzőnek-szerkesztőnek . . .

Ám az egyszer már említett Lajos Árpád, Borsai Ilona vagy Igaz Mária s Barsi Ernő példának okáért több önálló vagy gyűjteményes munkával tette közismertté nevét a szakmán túl is, éspedig a mindennapi oktatásban.

Alkalmasint arra is van példa, hogy egy-egy játékdal szövege, cselekménye az elterjedés, az ismertség vagy éppen az interetnikus kapcsolatok vizsgálatára készteti a folkloristát. Ezt figyelhettík meg Újváry Zoltán professzor úrnál, amikor a hidasjátékok egyik variánsa, a „haja gyöngyöm, haja . . ." refrénű vizsgálatát végezte el, s fölvetette lehetséges kapcsolatát a Szent Iván-napi (éji) rítusénekekkel. KüllŐs Imola egy középkori magyar lírai daltöredék megőrződésére, egyúttal kontinuitására figyelt fel a Nógrádsipeken is ismert „Csillag Boris" kezdetű gyermekjátékdal szövegének és térképre vetített ismertségének elemzése során.

E szövegfolklorisztikai megjegyzésektől visszakanyarodva az előzőekhez, Komlósiné Nagy Piroska baranyai, Cserényi Józsefné mosonmagyaróvári, valamint Dancs Lajos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből való gyermekjátékdalgyűjteménye méltó említésre. Burány Béla nevét itt és most pedig a 120 vajdasági magyar játékdalt közlő, kiváló *Haj, széna, széna* című könyve kapcsán idézzük nagy örömmel.

A korábban már említett, a budapesti rádió ifjúsági és gyermekosztálya által közzétett pályázati felhívás nyomán összegyűlt, majd megrostált és rendszerezett játékanyagból az 1970-es évek elején *Bújj, bújj, zöld ág* . . ., valamint *Kivirágzott a diófa* . . . címen jelentek meg nagy példányszámban és több kiadást is megért gyűjtemények. A nemcsak otthon, hanem itt, Zentán s a távolabbi környéken egyaránt ismerősként üdvözölt Lázár Katalin néptánc- és já-

tékkutató, egyúttal megszállott játékpedagógus nevét – azt hiszem, a jelenlévők jól tudják – nem az udvariaskodás mondhatja velünk.

Mindannyian ismerhetjük a szakma és a nagyközönség által egyaránt nagy figyelemmel fogadott hévízgyörki gyűjteményeit, valamint az (Új) *Magyar Néprajz* 6. kötetében Miedermüller Péterrel közösen írott összefoglalóját a népi játékokról. S hadd hívjuk föl a figyelmet arra is, hogy már „csak" nyomásra (illetve az ehhez szükséges anyagiakra vagy kiadóra) várnak az egy-egy magyar tájegység játékanyagát bemutató gyűjtései. Reméljük, ennek, illetve az anyag tartalmának részleteit az elkövetkező napokban majd itt is megismerhetjük!

Az eszközös népi játékok és játszások – hasonlóan a mondókás vagy énekes-táncos játékokhoz – jobbára a vegyes tartalmú településmonográfiákban, illetve a helyi és regionális folklórgyűjteményekben jelentek meg. Az elnagyolt, vagy az állítólagos „közimertségre" apelláló leírások sokszor tették lehetetlenné egy-egy érdekes és addig ismerelen ügyességi vagy mérkőző, sportszerű játékcsalád pontos fölismerését, netán felelevenítő taníthatóságát. Ezért tartjuk igen fontosnak ehelyütt is Lajos Árpád (1911–1976), a borsodi kötődésű, ezért talán kevéssé ismert folklorista munkásságát, aki az archaikus palóc-barkó vidéken is még sokáig fönnmaradt botos „pásztor"-játékok tucatját, továbbá a kedvelt kavicskapózás szép variánsait, s a díszített matyó, ún. „mancsozó" botok nagyböjti-tavaszi játékhasználatát is kellő alapossággal írta le. Emlékének 1986-ban Miskolcon, majd a Brodanciból megismert népi sportjátékosokkal együtt a Szigetvári Muzsola-játékokon tiszteleghettünk. A Magyar Néprajztudomány egyik nagyszabású vállalkozásaként megszületett Palóc Nagymonográfia 4. kötetében megjelent *Gyermekjátékok* c. fejezetet – érthető okokból – Lajos Árpád emlékének ajánlhattuk.

Porzsolt Lajosnak, *A magyar labdajátékok könyve* szerzőjének mai utódai között tudjuk, pontosabban tudhattuk Hajdu Gyula tanár urat, aki gyűjtő- és oktatómunkájával a magyar népi sportszerű játékok és játékmódok, valamint eszközeik népszerűsítésén fáradozott. *A magyar népi játékok gyűjteménye,* vagy a *Métaiskola* címmel megjelent dolgozatai így is hiányoznak már az újabb keletű könyvespolcokról. Különböző labdajáték-leírásai fénymásolatban vándorolnak kézről kézre!

A játékeszközök egy-egy csoportjának kultúrköréről is készült feldolgozás, vagy annak nevezhető kísérlet. Farkas Ottó az 1980-as évek közepén a mongol bokacsont-játék, a saghay elemzését végezte el magyar és közép-európai párhuzamok, ősi játékgyökerek figyelembevételével, míg magunk a hintaformák és a hozzájuk kapcsolódó szokások, gyermekfolklóradatok összegzésére törekedtünk további dél-európai adatok bevonásának reményével. S mint látni fogjuk a délutáni előadások sorában, kolléganőm, Nagy Mária iparművészmúzeumpedagógus szintén egy ősi játékszernek, bizonyos értelemben szokástárgynak – a szőrlabdának a kultúrtörténetébe kalauzol majd el minket.

A játékszerek változatos és igen széles körének különféle tartományairól, a gyermek- és felnőttközösségek életében való szerepéről György Erzsébet főmuzeológus adott több alkalommal is alapos áttekintést. Talán elég, ha a Kecskemét és Budapest helyszínekkel 1982 augusztusában megrendezett, az UNESCO nevével fémjelzett *Hagyomány és kreativitás* munkacímű konferen-

ciára, illetve *Magyar paraszti gyermeknevelés* elnevezéssel az ehhez készült válogatására utalunk.

A növényi anyagokból készült játékszerek leírására többen és többször is vállalkoztak, de véleményünk szerint közülük Sándor Mihálynénak a berettyóújfalusi kórójátékokról készült dolgozata, Nagy Mari és Vidák István *Kaskötés, kosárfonás,* ill. az itt tárgyszerűbb *Játékok vízparti növényekből* c. monográfiája, valamint a környezet és a természet különféle anyagaiból egyaránt dolgozó alfalusi gyermekek játékszereit fölsorakoztató *Barkócakoszorú* való említésre. Ez utóbbi Lábadiné Kedves Klára nevéhez fűződik.

„A játékok háziipari készítéséről csak néhány elszórt adat szól . . . úgy látszik, korábban egyáltalán nem volt háziiparszerű játékkészítés . . . Féligmeddig gyermekjáték a különböző mesteremberek miniatűr készítménye portékájukról: a fazekasok apró tálacskái, pici korsói stb. . . ." Nos, a Kresz Mária által 1948-ban megfogalmazottak szerencsére valamelyest (vagy jócskán!) elavulni látszanak, mivel az elmúlt 2–3 évtizedben szép számmal készültek házi és kisipari készítésű játékszerek sorozatai, s Lovay Zsuzsa, Dankó Imre s kolléganőm, Kalmár Ágnes ezekkel kapcsolatos írásai egy újabb fehér folt eltűnéséhez vezetnek. Kalmár Ágnes előadása erre nyújt a tanácskozás mai délelőttjén jó példát!

A játékkutatás eredményeiről tájak szerint egy térkép is tájékoztatta 1948-ban Kresz Mária dolgozatának olvasóit. Ezen akkor még csak Göcsej és Hetés, Somogy, a Mátyusföld és a Nyikómente szerepelt, valamint az 1940-es évek közepéig kutatott majdnem két tucatnyi – jobbára magyarlakta – település. Ezen a térképen – amelynek játék témájú megjelölése vagy újrarajzolása ismét feladat! – ma már minden nagyobb tájegység legalább száz települése van feltüntetve. Említhetjük a sort Vitnyédtől, Hévízgyörkön át, Pusztafaluig, a Börzsönytől, Kalocsa vidékétől, a Jászságon át, a Barcaságig vagy Újvidékig.

A Szolnok, Hajdú-Bihar és Csongrád megyék népművészetét megörökítő kötetek tematikus feldolgozásai, vagy a történeti vármegyék játékvonatkozásait megörökítő hosszabb-rövidebb mai keletű összefoglalók viszonylag jó segédletül szolgálnak – egy majdani, újabb korpusz kimunkálása mellett – a mai kutató, gyűjtő és felhasználó nemzedék számára.

Ezek figyelembevételével emelhetjük ki példaként a nagy mezővárosok vonzáskörzetében élő paraszt vagy a tanyasi gyermekek életének játékos mozzanatait föltáró Bárkány Ildikó dolgozatait, valamint a hagyományos és mai közegben élő gyermekek játékhagyományainak alakulását szükségszerűen a szociológia oldaláról vizsgáló kolléganőm, Váczi Mária kutatásait.

A Kresz Mária-i kutatási módszer és szemlélet jegyében fogant, egyedülálló monográfia Gazda Klárának *Gyermekvilág Esztelneken* című korszakos könyve.

S csak remélhetjük, hogy a most kezdődő zentai játékszomszédolást követően megszületik egy újabb gyűjteményes kötet, vagy már formálódik is Gazda Klára monográfiájának méltó folytatása!

Irodalom

ANDAHÁZY László, 1995: *Falusi sárkánykészítés.* In: Gyermekvilág a régi magyar falun II. (Szerk. T. Bereczki Ibolya) 637–652. Szolnok

BAKOS József, 1953: *Mátyusföldi gyermekjátékok.* Budapest

BARSI Ernő, 1967: *Győr környéki gyermekjátékok.* In: ARRABONA 9. 25–290. Győr; 1983: *Sályi gyermekjátékok I–II.* Borsodi Művelődés, 1. sz. 39–44., 2. sz. 29–50. Miskolc

BÁRKÁNYI Ildikó, 1992/a: *Gyermekjátékok Csongrád tanyavilágában az 1910-es és 1930-as években.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged. 1992/b: *Gyermekélet a két világháború között.* In: Mórahalom (Szerk. Juhász Antal), 219–244, Szeged

BORSAI Ilona, 1980: *A magyar népi gyermekmondóka műfaji sajátosságai.* In: Népi Kultúra – Népi Társadalom XI–XII. 545–578.

BORSAI Ilona–HAJDU Gyula–IGAZ Mária, 1975: *Magyar népi gyermekjátékok.* Ének-zene szakköri füzetek, Budapest

BORSAI Ilona–KOVÁCS Ágnes, 1975: *Cinege, cinege, kismadár.* Budapest

BURÁNY Béla, 1972: *A mi utcánk játékai.* In: HITK Iv. évf., 11–12. sz., 147–216. Újvidék. 1973: *Hej, széna, széna . . .* Zentai Múzeum, Zenta. 1987: *Nádsípot fújtam!* Újvidék

CSELÉNYI Józsefné, 1976: *Óvár, fényes vár . . .* Mosonmagyaróvár

CSETE Balázs, 1958: *Jászkiséri gyermekjátékok.* Szolnok. 1993: *A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig* (1954). Jegyzetek és utószó: T. Bereczki Ibolya. Szolnok

DANCS Lajos, 1982: *Kör, kör, ki játszik?* Nyíregyháza

DANKÓ Imre, 1996: *Kézműves játékok és a modellálás.* In: Vesszőparipáink III. (Szerk. Kriston Vízi József) 50–60. Kecskemét–Budapest

FARAGÓ József–FÁBIÁN Imre, 1982: *Bibliai gyermekmondókák.* Bukarest

FARKAS Ottó, 1987: *Mongol csigacsont -játékok.* Keletkutatás, 2. sz. 49–62. Budapest

FÉL Edit, 1935: *Harta.* Budapest. 1941: *Kocs 1936-ban.* Budapest

GAZDA Klára, 1980: *Gyermekvilág Esztelneken.* Bukarest. 1981: *Az esztelneki gyermekjátékok romániai párhuzamai.* In: ALUTA, 247–268. Sepsiszentgyörgy. 1995: *Néhány gondolat a „Síppal-dobbal" gyűjtemény kapcsán.* In: Gyermekvilág a régi magyar falun (Szerk. T. Bereczki Ibolya) I. 93–108. Szolnok

GÁGYOR József, 1982: *Megy a gyűrű vándorútra* I–II. Budapest

GÖNCZI Ferenc, 1937: *Somogyi gyermek.* Kaposvár. 1949: *Somogyi gyermekjátékok.* Kaposvár

GULYÁS Éva, 1996: *A folklorizmus és a népi gyermekjátékok.* In: Vesszőparipáink III. (Szerk. Kriston Vízi József) Kecskemét–Budapest

GYÖRGYI Erzsébet, F., 1982: *Magyar paraszti gyermeknevelés.* In: Hagyomány és kreativitás I. (I–III. sorozatszerk. Zelnik József) Budapest–Kecskemét

HAJDU Gyula, 1971: *Magyar népi játékok gyűjteménye.* Budapest. 1986: *Méta-iskola.* Budapest

IGAZ Mária, V. 1977: *Énekes játékok az Ipoly környékéről.* In: Börzsöny néprajza. (Szerk. Ikvai Nándor) 517–584. Szentendre

JÓZSEF Dezső, 1943: *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei.* Kolozsvár (Hasonmás kiadása: Játéktörténeti Füzetek 1. Kecskemét, 1991)

KALMÁR Ágnes, 1996: *Magyar iparművészeti játékok a századfordulón.* Grabowieczky Leon művészi játékszerei. In: Vesszőparipáink II. (Szerk. Kriston Vízi József) 37–49. Kecskemét–Budapest

KATONA Imre, 1979: *Gyermekfolklór.* In: A magyar folklór. (Szerk. Ortutay Gyula) 375–391. Budapest

KATONA Imre–LÁBADI Károly, 1986: *Szedem szép rózsámat.* Újvidék

KERÉNYI György (Szerk. és a sajtó alá rend.) 1951: *Gyermekjátékok.* Magyar Népzene Tára I. (II. bőv. k.: 1957) Budapest

KISS Áron, 1891: *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény.* Hasonmás kiadás: 1984. A Könyvértékesítő Váll. Tudománytár sorozata, Budapest

KISS Lajos, 1981: *A szegény ember élete I–II.* Budapest

KOMLÓSINÉ NAGY Piroska, é. n. *Népi játékok Baranyában.* Pécs

KOVÁCS Ágnes–HAIDER Edit, 1976: *Bújj, bújj, zöld ág!* Budapest. 1977: *Kivirágzott a diófa . . .* Budapest

KRESZ Mária, 1942/a: *Gyermekélet és játék Sárpilisen.* In: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmából. (Szerk. Mády Zoltán) 45–62. Budapest. 1942/b: *Játékok.* Uo., 63–70, Budapest. 1946: *A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszeri faluban.* Ethnogaphia LV: 143–147. 1948: *A magyar gyermejáték-kutatás.* Budapest

KRISTON VÍZI József, 1981: *Játék és szórakozás Pusztafaluban.* In: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről (Szerk. Viga Gyula) 335–347. Miskolc. 1985/a: *Gyermekjáték-kutatás Bács-Kiskun megyében.* In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében I. (Szerk. Sztrinkó István) 63–68, Kecskemét. 1985/b: *Adalékok a bukovinai székelyek játékkultúrájához.* Forrás XVII., 10. sz. 35–43. Kecskemét. 1987: *Lajos Árpád, a népi gyermekjátékok kutatója.* In: Lajos Árpád emlékezete. (Szerk. Viga Gyula) 17–22. Miskolc. 1989: *Gyermekjátékok.* In: Palócok IV. (Szerk. Bakó Ferenc) 487–594. Eger. 1990: *Hintaformák és a hintázás szokásai Közép-Kelet-Európában.* In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, 1988 (Szerk. Sztrinkó István) 166–172. Kecskemét. 1995/a: *Kresz Mária (1919–1989) jelentősége a magyar gyermekjáték-kutatásban.* In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, 1994. (Szerk. Sz. Körösi Ilona) 77–86, Kecskemét., 1995/b: *Bácskai magyar gyermekjátékok.* Főhajtás Bellosics Bálint és délvidéki utódai előtt. In: Gyermekvilág a régi magyar falun II. (Szerk. T. Bereczki Ibolya) 539–548. Szolnok. 1995/c: *Játék, munka, gyermekélet.* Kresz Mária emlékezete. In: Gyermekvilág a régi magyar falun (Szerk. T. Bereczki Ibolya), Szolnok

KÜLLŐS Imola, 1980: *Csillag Boris. Egy gyermekjátékdal szövegelemzése.* In: Nógrádsipek (Szerk. Szeremkényi Ágnes) 151–182. Budapest

LAJOS Árpád, 1937: *Nótás gyermekjátékok Domaházán.* Ethnographia XLVIII. 266–274. 1938: *Fonóélet Domaházán.* Ethnographia XLIX. 109–123., 409–411. 1957: *Borsodi játékok.* Miskolc. 1968: *Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerezéséhez.* In: HOM Évkönyve 7. 139–156. Miskolc, 1972: *Mancsozás-tekézés.* In: HOM Évkönyve XI. 404–422, Miskolc

LÁBADINÉ KEDVES Klára, 1984: *Barkócakoszorú.* HMSZ, Eszék. 1989: *Gyingyet-gyöngyöt asszonyának.* HMSZ, Eszék. 1995: *Játékiskola II.* Játékos gyermekélet a Drávaszögben és a Dráva mentén. Budapest

LÁZÁR Katalin–NIEDERMÜLLER Péter, 1990: *Magyar népi játékok.* In: Magyar Néprajz VI. 531–682. Budapest, 1980: *Hévízgyörki gyermekjátékok.* Szentendre, 1996: *A hagyományos népi játékanyag és a mai játékkutatás.* In: Vesszőparipáink III. (Szerk. Kraiston Vízi József) 78–86. Kecskemét–Budapest

LOVAY Zsuzsanna, 1985: *Magyar iparművészeti játékszerek a századfordulón.* Forrás, XVII. évf. 10. sz. 49–52. Kecskemét

MATIJEVICS Lajos, 1976: *Tíz, tíz, tiszta víz.* Újvidék

NAGY Mari–VIDÁK István, 1980: *Játékok vízparti növényekből.* Budapest. 1995/a: *Adatok egy ősi játékszer, a szőrlabda eurázsiai elterjedtségéhez.* In: Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, 1994. 97–111. Kecskemét. 1995/b: *A szőrlabda.* In: Gyermekvilág a régi magyar falun. II. (Szerk. T. Bereczki Ibolya) 653–670, Szolnok

NAGY ABONYI Ágnes, 1994: *Hagyományos gyermekjátékszerek.* Kiállításvezető. Zenta

PÉCSINÉ ÁCS Sarolta, 1978: *Népi gyermekjátékok Kalocsa környékén.* Kalocsa

PORZSOLT Lajos, 1985: *A magyar labdajátékok könyve.* Az 1985. évi eredetinek hasonmás kiadása. Bevezetővel, jegyzetekkel, bibliográfiával, angol, francia és orosz rezümékkel ellátta: Kriston Vízi József. Játéktörténeti Tanulmányok I. Kecskemét

SÁNDOR Mihályné, 1962: *Kórójátékok Berettyóújfaluban.* Ethnographia LXXIII. 90–102.

ÚJVÁRY Zoltán, 1975: *A hídjátékok egyik variánsáról.* In: Varia Folcloristica 5–13. Debrecen. 1995: *A gyermekjáték-kutatásról.* In: Gyermekvilág a régi magyar falun (Szerk. T. Bereczki Ibolya) I. 7–14. Szolnok

VASVÁRI Zoltán, 1996: *Kártyajáték Magyarországon, a magyar paraszti társadalomban a XX. század során.* In: Vesszőparipáink III. (Szerk. Kriston Vízi József) 112–127. Kecskemét–Budapest

VOIGT Vilmos, 1996: *Játék-elbeszélés tegnapelőtt és holnapután.* In: Vesszőparipáink III. (Szerk. Kriston Vízi József) 13–23. Kecskemét–Budapest

Burány Béla

GYERMEKJÁTÉKOK, MONDÓKÁK AZ APRÓ GYERMEKKORBAN

Elgondolkoztató volt, hogy egy viszonylag szűk tájegység (Zenta és vidéke) négy és fél száznyi lejegyzett gyermekjáték- és mondókaanyagából* egy kiragadott téma elemzése lett volna-e a célszerűbb (altatók, játék a testrészekkel, kiolvasók stb.), vagy a publikált anyag átlós metszetű bemutatása, tudván, hogy az átlótól távolabb eső részek semmilyen szempontból nem értéktelenebbek, mint ami példaként épp kiemelésre kerül. Mégis ez utóbbi módszer látszott kézenfekvőbbnek.

A felölelt anyag egy nyár (az 1972-es) gyűjtési terméke. A gyűjtés kezdetét tájainkon a lejegyzett gyermekjátékok, mondókák úgyszólván teljes hiánya indokolta. A roppant színes és méreteiben is gazdag eredmény váratlan anyagbőségről vallott meggyőző biztonsággal – a gyűjthetőség szempontjából. A hétköznapi használat szemszögéből mérve ugyanis – egy ilyen szempontból gazdag és szerencsés gyerekkor hagyományanyagának természetes ismeretében – már akkor észlelhető volt a beszűkülés (*A mi utcánk játékai*).

A bőség s az 1972-ben örömteli közlési szívesség számos gyűjtői tanulság megfogalmazására adott alkalmat.

Altatók

Felszínes vizsgálat alapján a legegyszerűbb altatódalaink hagyományos dallamvonalakon, 2–3 hangon improvizált szövegeknek tűnnek.

Ennek a típusnak a szövege, ha vallatóra fogjuk, elgondolkoztató tényre utal a visszatérő motívummal: *Csicsis, baba! Nincsen papa!* . . . e búzatermő Kánaánnak nevezett részén a világnak . . .

*– Burány Béla: A mi utcánk játékai. Hung. Int. Tud. Közleményei. Újvidék, Iv. évf., 1972, jún.-szept. 11–12. sz.: 147–216.

– Uő: Hej, széna széna. 120 vajdasági magyar gyermekjátékdal. Zentai Múzeum, 1973: 1–207

– Uő: Nádsípot fújtam. Forum, Újvidék, 1987: 1–159.

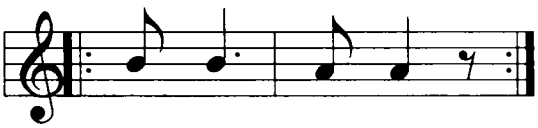

Csi - csis, ba - ba,
Nin - csen pa - pa,
El - vit - ték a
Szél - ma - lom - ba,
Mög - ő - rö - lik,
Ha - za - vi - szik,
Mög is sü - tik,
Mög is ö - szik...

És így mönt mindég tovább.

Banka Mihályné Hecskó Erzsébet, 57 éves, Csóka, 1972

Az, hogy *Elment papa*, azazhogy a papák ezen a tájon mindig is csak elmentek, nem látszik nehezen érthetőnek ma sem.

A már kissé mívesebb, „magasabb szintű"(?!), „polgáribb" altatók is ebből a típusból nőttek ki. A sajátként elfogadott népies műdalok sokasága ennek mintájára, népi versszakokkal bővülve, alakulva él.

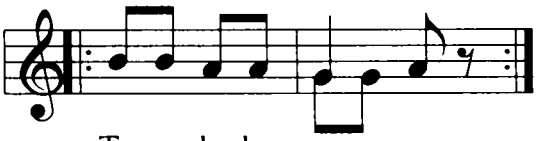

Ten- te, ba- ba, ten - te,
Tëdd lë fe- jecs - ké - det,
Hum'bë szë mecs ké - det,

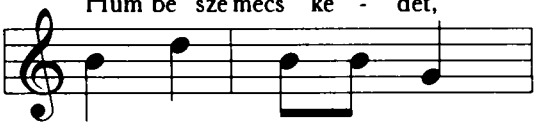

Gyík, gyík, fuss ki, gyík,

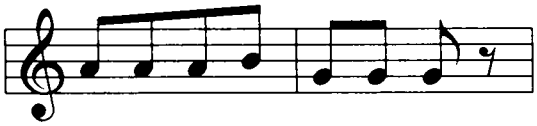

a kis - ba - ba el - al - szik.

Tente, baba, aluggyál,
Csillagokkal álmoggyál,
Csitt, csitt, csitt-csitt-csitt,
A kisbaba elalszik.

„Tudod, kitül tanútam? A Kuklis Vittus nénitül, aki öreganyámná rëdusa vót!

Burány Ferencné Kaszás Klára, 70 éves, Felsőhegy, 1972

A *Tente, baba, aludjál,/Angyalokkal álmodjál!* alighanem az egyik legelterjedtebb altató sorpár ma is a déli Tiszavidéken.

A „rëdusa" hónapszámos cseléd volt, főleg aratáskor s egyéb nagy paraszti munkák idején, amikor minden kéz (házon kívül vagy a házban) egy célt szolgált.

Az 1902-beli Burány Ferencné Kaszás Klára „öreganyámná szógát" mondatrésze időben az 1800-as évek végére esik. Ez a Gergely Apollónia 1867-ben született Felsőhegyen, s 63 évesen, 1920-ban halt meg.

Az altatók gyűjtésével együttjár, hogy egy esetleges kérdőíves előgyűjtő felmérés eredményei bizonytalanok, sőt, félrevezetők lesznek. Mint a siratók s más érzékenyebb szöveges vagy dallamos adat lejegyzése, az altatók gyűjtése is egy szinte intim szellemi kapcsolatot igényel a gyűjtő s az adatközlő között. Csak így kerülhet napvilágra sok egyéb, társadalmi szempontból is beszédes adat, gyakran már az átszellemült emlékezés utáni szelíd évődések hangján.

Padén egy koszorú fiatalasszonyt faggatva így került szalagra:

Tuggya, régen az úgy vót, hogy az embernek nem szabad vót a fiatalasszonyhoz feküdni, még csak a gyereknek ki nem nyőtt a foga. Oszt akkó így altattak:

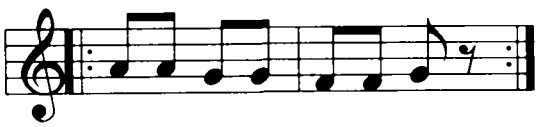

Ör-dög búj-jon a-pád-ba,
Mé nem néz má a szádba?!

Padé, 1972

Mindez a kontracepciós gyakorlatnak ama korszakában, amikor a coitus interruptus viszonylag ismert, de nem nagyon becsült módszerén kívül – a XX. század első évtizedeiben asszonyainknak mindössze 20%-a tudta, mi az orgazmus, a többi nem ismerte, meg soha nem érte – a „pohár víz"-féle módszer volt a legbiztonságosabb. („Előtte vagy utána?" „Helyette!") A nemrég szült fiatalasszonyt kímélendő . . .

Itt kérdeztek rám, tudom-e, mi a különbség a menyecske meg a fiatalasszony között:

– *Tuggya-ë, meddig mënyecske a mënyecske?*

Nem tudtam.

– *Még lë nem szül! Aztán mán fiatalasszony.*

Ezt a fogalombeli különbséget, a modern élet későbbre csúsztatott első szüléseinek évtizedeiben, a sok „öreg mënyecskére" való tekintettel, persze hogy szívesen lépte át a városi társadalom . . .

A másik évődő szöveg:

Parlandó

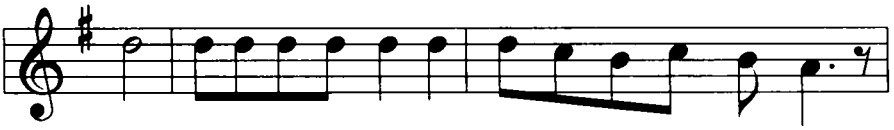

Sej, szi- ro- ma a - nyá- nak put - ro - hos gyer - më - ke!

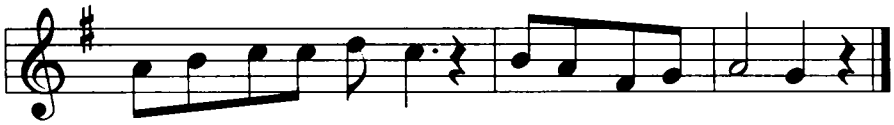

Nem sza - rik, csak fo - sik, ë - gye më̈g a fe - ne!

Banka János, 45 éves juhász, Csóka, 1965

„Mikó én kislán vótam, tuggya, édësanyám dógozott valamit este, mosott, vagy valami, odatta valamíkünket édësapámnak, hogy ringassa ëegy kicsit. Akkó monta édëdapám, hogy: Hej, sziroma anyának putrohos gyermëke! . . .

Akkó édësanyám haragudott, hogy az ű gyerëkei nem putrohossak, oszt kivëtte kezibű . . ."

Mangurán Ferencné Nagy Anna, 68 éves birkanyíró asszony, Zenta, 1972

A szöveg a szegénységből eredő rosszul tápláltság okozta angolkóros püffedt hasról és diarrhoeás szindrómáról mond verset olyan tömör megfogalmazásban, hogy a pontosan leírt kórkép szakmai, latin diagnózisa hosszabb lenne.

Úgy tűnik, ennyi idő után mégis szóra érdemes egy másik, akkor lejegyzett altatódal, amely éppen ősiségi mutatói alapján került a „művészi műdal" gyanújába (színműdal?), s mint ilyen maradt ki az akkori közleményekből.

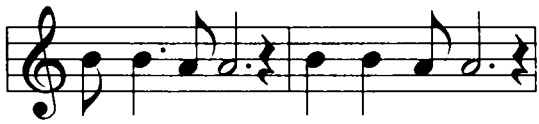

Csi-csíjj, ba-bó! El- ment a - pó!

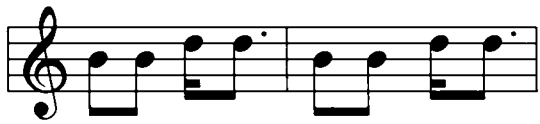

El-ment a - pó Öt - víz kö - zé,

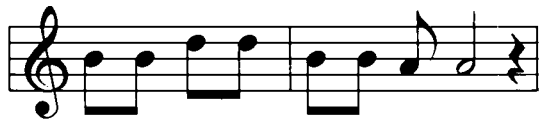

Öt - víz kö - zött A- rany er - dő!

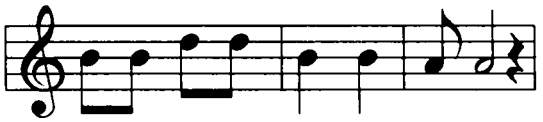

Ab- ba van egy gyé- mánt me- ző!

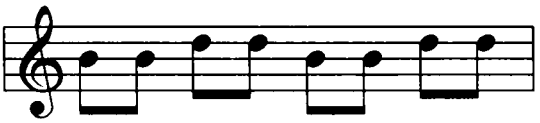

Ab - ba sza - lad ëgy ő - zecs - ke,

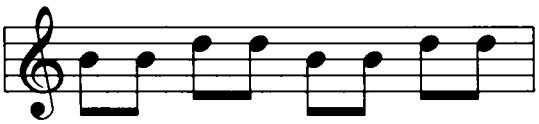

U - tá - na egy sze - ke - recs - ke!

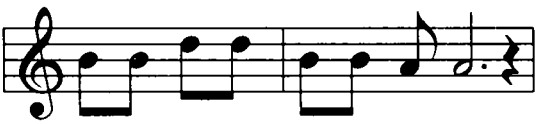

Sze- ker- ké- ben ke - re- kecs- ke!

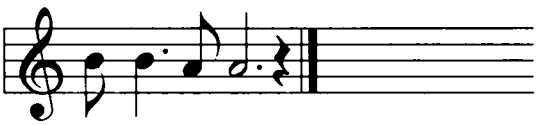

Csi csíjj, ba- bó!

Az „Ötvíz" ugyanis a Kárpátokon túli „Vízköz" egyik neve, ahol eleink a honfoglalás előtti periódusban éltek.

Adatközlője értelmiségi lány volt, a „Kitől tanultad?"-ra olyan választ adott, amely a dal népi vagy nem népi eredetére nézve nem nyújtott támpontot.

Testrészmozgatók

Az általánosan ismert, vagy csak feltehetően a magyar nyelvterület nagy részén elterjedtnek vélt, testrészeket megismertető és megmozgató mondókákról alig van adat. Közéjük tartozik pl. ez: *„Ez ëmënt vadászni, ez mëglőtte, ez hazavitte, ez mëgfőzte, ez a kis huncut mëg mind mëgëtte! Bë-ëzsëre-bëzsëre, kerekecske dombocska . . .”* stb. Ennek már a paródiája is közismert tájainkon (Ez ëmënt vadászni, ez mëglőtte, ez is mëglőtte, ez is mëglőtte, ez a kis marha

mëg nem ëvëtte! . . .”). Valós elterjedtségükről mégiscsak feltevések vannak, térképek nincsenek, csakúgy, mint a gyermekeink mondókakincsének egészéről sem állnak rendelkezésünkre biztonságos támpontok. Egy egyetemes magyar publikált mondókaanyag hiányában roppant nehéz bármilyen tájolódás az elterjedtség s a helyi jelleg felmérésében. Egy valami azonban, sajnos, vitán felüli: a hétköznapi élet felgyorsult változásai kivédhetetlen hatással vannak a mondókakincs alakulására is. Pl. az általánosan ismert(nek vélt), lábfejen, térden, ölben vagy karunkban hintáztatás hintáztató szövegének eredeti funkciója is egyre inkább talaját veszti városi életünkben:

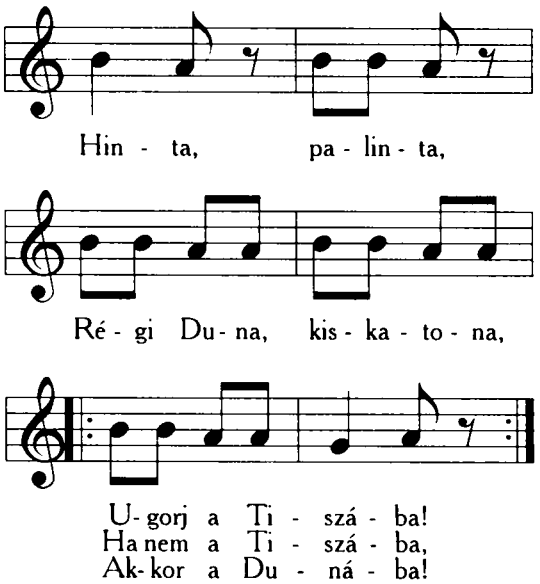

Apám (meghalt 1949-ben, 41 éves korában) hintáztatott így a felső lábfejére ültetve, keresztbe vetett lábbal, míg két kezem fogta, vagy a térdén jobbra-balra ingatva, hónom alatt tartott kézzel, aztán a vetetlen ágy dunnapárna halmazába dobott nagy sivalkodások közepette. A Duna–Tisza szerepeltetés (a mai szövegmegformálásokban) alighanem félreértés. A „régi Duna” eredeti és tartalmas alakja alighanem a „régi dunna” volt, s a Tiszába ugratás a hintáztató dal közepén csak játékos becsapás: a gyerek ugyanis már itt várja az ágyba hajítást, ami csak a dal végén következik be. A „Ha nem a Tiszába, Akkor a dunnába” a valós eredeti szöveg, s az „Akkor a Dunába” csak későbbi, a dunnás játéklehetőségek megszűnésével alakult forma.

Egy másik ágybavető játékban apám néha az ágy végére állított, s ott ugrásra lengő kézzel tagoltuk:

Pap/ vagyok,/ prédi-/ kálok,/
Nincsen/ pénzem/ csak úgy/ állok/
Hopp!/
De nagy ez az á-/ rokk!/

S a „Hopp!"-ra, de leginkább csak a megnyomott végű „-rokk!"-ra már repültem is! Néha az épp frissen vetett ágyba – anyám nem nagy örömére. De a dorgálás is nevetős volt, mint a kisgyermekes házban általában.

A traktoros, kombájnos földművelés évtizedeiben a gyerek által is felfogható értelmét vesztette annak a lábmozgató játéknak a mondókája is, amelynek szövegére az ágyban hanyattfekvő gyerek lábfejét ekeszarvként fogva, felváltva hajlítgatták térd-váll közelig:

Szánt öregapám,
szánt,
szánt,
ösztökéli,
ösztökéli,
ki-í-veti- az ekét!

Az utolsó sorra mindkét láb az egyik vagy a másik irányba „vetődött ki".

A térden göcögtető (lovagoltató) szövegek mindegyikét sem mondanák el minden gyűjtőnek. Pl. ezt:

Hapa-/ cupa-/ cupá-/ áné,/
Zsíros/ seggű/ juhá-/ ászné,/
Körű/ csipkés/ a nya-/ ka,/
Csupa/ szar a/ vala-/ ga!/

Vagy második versszakként:

Hapa-/ cupa-/ cupa-/ com!/
Fölál-/ lott a/ kuka-/ com!/
Hopp!/ Csűröm/ csata-/ kos!/
Az ü-/ lepe/ csupa/ fos!/

(Érdekes, hogy ezt a második versszakot egy egynyelvű szerb társaságban, kólótáncolás közben hallani, egy táncoló „földi" legény szűrte ki a fogai közül . . . Vagy aprózott csárdás ütemére mondják.)

Gyógyítócskák

Anyai nagyanyám a harmincas évek derekán fájó torkomat úgy gyógyította, hogy egyik kezével a nyakrészemet simogatta (repedezett, parasztos ujjainak simítását ma is érzem!), másik kezének ujjbegyeivel a földet veregette betegágyam mellett, mondván:

Főd anyám, Főd!
Fáj a torkom!
Nëkëd panaszkodom!
Tudom, hogy nem mondod sënkinek!
Vidd a betegsígët, vidd-vidd-vidd!

Azt már csak jóval később tudtam meg, hogy gyerekes ráolvasásunkban (miközben keresztet rajzolgattunk a fájó részre) az:

Ók-háj, bók-háj,
Ha mëggyógyul, nem fáj!

a középkori gyógyító varázsigék leszármazottja. Ugyanígy a kecskemáj emlegetése és a köpés is az ősi gyógymód tartozéka:

Áj-váj, kecskemáj,
Ha mëggyógyul, majd nem fáj,
Ptű!

Sok szempontból beszédes a ráépített szövegrész is:

Ók-háj, bók-háj,
ha mëggyógyul,
nem fáj,
ëgy ëmújjon,
tíz támaggyon,
tízrű húszra
szaporoggyon,
ha fizecc,
në fájjon,
ha nem fizecc,
hagy fájjon!

A szómágiás ráolvasásért játék közben előforduló sérülés esetén akácfalevél-valuta vagy hangosan számolt tenyérbe csapás járt fizetségként.

Sok-sok fajta játék- és mondókacsoportot átugorva

Az állatokkal kapcsolatos játékok

kategóriájában íme egy közismertnek feltételezett:

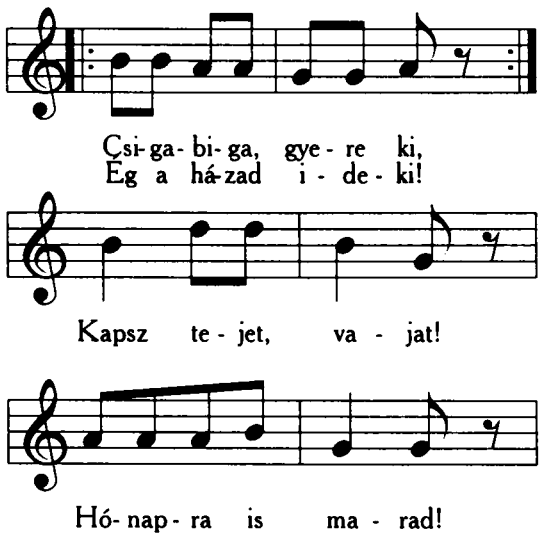

Hogy e hívogató mondókának van egy mélyebb rétegű értelmezhetősége is, arról csak kevesen tudnak. Pedig ez a szöveg kifejezetten erotikus értelmű és tartalmú. Hogyanját tekintve éppen úgy, ahogy a középkori magyar erotikus népmesékben, azaz: a közérthető szöveg mögött egy másik jelentésréteg hordja sok évszázados üzenetét azok számára, akik értik a képes beszédet. A csiga ugyanis középkori szexuális (fallikus) jelkép. Szexológiai szakkönyvek magyarázata szerint feltehetően kinyújtható szarvai s nyálkás teste miatt lett azzá.

Egy Moholgunarason gyűjtött (egyébként bećarac dallamra énekelhető) szövegünk mindezt félreérthetetlenül adja tudtunkra:

Csiga-biga, nyújtsd ki szarvacskádat,
Te meg, kislány, kapd föl a szoknyádat!

Én is lëtolom a gyócsgatyámat,
Beléd nyomom a csiga-bugámat.

Az utolsó sor „csiga-bugája" nem elírás. „Bugás" növények közé azok tartoznak (pl. a kukorica, a pázsitfű típusú növények stb.), amelyek virágporukat, mint a kukorica is, a szár végén képződő "bugá"-ban termelik, az aztán a kukoricabajuszra hullva termékenyít, s a kukoricaszemek kifejlődéséhez vezet. A buga tehát virágzati forma. „Bugázik" a kukorica, amikor „hányja a fejét", a termékenyítés s a magtermelés szakába ér. Mellesleg: a disznó „búgik", ami ugyanazt jelenti, mint amit az jelent, hogy a kutya tüzel, a ló sárlik, a tehén folyat stb.

A *Csiga-biga, gyere ki!* felszólítás a szarvak előcsalogatását célozza – mind a két értelemben. Az „Ég a házad ideki!" már csak a mögöttes értelemben hordoz életes tartalmat. A kirakat-szövegben csak játék a szóval. A „Kapsz tejet, vajat" (a vajat köpülés útján nyerik!), méghozzá úgy, hogy „Holnapra is marad" csiganyelven feltehetően nem jelentene semmit. A szöveg szimbolikus értelmében azonban kiteljesíti a mondanivalót. Mindezt egy gyermekdal játékos nyelvén, a művészi megvalósítás olyan fokán, amelyet csak csodálni lehet.

Az erotikus üzenetet hordozó gyermekjátékszövegek között a csigahívogató csak egy a sok közül. Ha pl. tudjuk, hogy a kút, a tó, különösen a halastó (a hal fallosz-szimbólum), az árok, a patak, a folyó, a víz a női princípium jelképei, a dallamos

Mély kútba tekintek,
asszonyomat látom,
bíborba, bársonyba . . .

játékdalszöveg üzenete is életes tartalommal töltődik fel a jelképes beszéd művészileg roppant izgalmas, sokmondanivalójú, játékos nyelvén.

Kiolvasók, kiszámolók

A kiolvasók nagyon sok szempontból a szellemi néprajzi termékek egyik legérdekesebb fejezetét alkotják. Az, hogy szédületes távolságokat fognak át térben és időben, csak egy a jellemzőik közül. Pl. az „Antanténusz, szóraka-

ténusz" szanszkrit eredetű: az „Egyedem, begyedem, tenger-tánc" pedig eredetileg tengeri-tánc volt, azaz a Szt. István által 990 éve hivatásuktól megfosztatott táltosok rituális tánca stb.

Amiért tájunkon most különösképpen aktuálisak a kiolvasók, az a rosszul használás, a rosszul használtatás bosszantó valósága.

A kiolvasók a magyar ritmikus verselés üteme szerint tagolódnak, nem pedig a szótagolás nyelvtani szabályait követve. A természetes szabálytól eltérő, azaz rosszul tagoló iskolai vagy óvodai használtatásuk (a szótagolást gyakorlandó!) szakmai hiba, s kifejezetten ártalmas. Ez általában városi gyerekek körében esik meg, alapjában jószándékú, de avatatlan, szintén városi eredetű pedagógusok által, akik gyerekkorukban nem estek át a kiolvasás természetes iskoláin, a felsőoktatás viszont ezt a tételt kifelejtette a tananyagból. Különösen bosszantó, hogy a gyerekek utcáról vagy otthonról hozott jó tagolását a pedagógus rosszul javítja ki.

A kiolvasók célja, hogy véletlenszerűen határozzák meg, ki kezdi a játékot, a játékban ki kerül először óhajtott vagy nem óhajtott posztra, ki lesz a fogó, a „macska", a „humó", tolvaj-zsandárban ki lesz a tolvaj, ki a zsandár stb. A játék aztán a legtöbb esetben maga automatizálja a folyamatos cseréket: akit megfog a „macska", az lesz az új macska, a fogó, akit a bújócskában legelsőnek meglát és/ vagy leipiapacsol a humó, az lesz az új humó stb.

A vers specifikusan tagolt, s ez a tagolás korántsem azonos a nyelvtani szótagolással, hanem a magyar tagoló verselés ütemei szerint hullámzik. Egy-egy ütem szótaggazdagsága különböző lehet, s ez attól is függ, hol helyezkedik el a szó a versben. Sorkezdéskor egy tagnak számít az „egy", az „egyem", az „egyedem", sőt, az „egyedelem" is. Gyakran több rövid szó ad egy ütemet, egy tagot. A névelő valamelyik szótaghoz csapódik. A sorvég tagolása a szöveg dallamának a függvénye, lehet egy- vagy többtagú. Pl.:

Lemen/- tem a/ pincé-/ be,/
Vajat/ kene-/ get-/ ni . . .

De:

Elment/ apám/ dinnyét/ lopni/,
Elfe-/ lejtett/ zsákot/ vinni . . .

A verszáró sor vége, az utolsó üteme, a csattanója határozza meg végérvényesen, hogy ki lesz a humó, a macska, vagy más kiolvasó rendszerben (kieséses kiolvasásban) azt, hogy „ki van ki" („ki esik ki" a további kiolvasásból), ha a megbeszélés szerint „az lesz a macska, aki utoljára marad". A befejező sor tehát kulcsrésze a szövegnek, abban is a sorvég, az utolsó tag, egység, amely valakire „esik", s egyáltalán nem mindegy, hogy rám, az előttem lévőre, vagy az utánam következőre jut-e, tehát legalább hárman figyelik árgus szemekkel, hogy kit talál el a záróütem, s hogy nem esik-e pont itt tagolási hiba, azaz „cseréptörés". Mert ha igen, az a kiolvasás nem fogadtatik el, az nem számos, újra kell kezdeni. Ilyenkor rendszerint a kiolvasást is más veszi át a körben.

Az utolsó sor vége hangsúlyos tagolású, jobbára három részre szaggatott csattanóval:

/Egy szem/ szilva,/
/Két szem/ szilva,/
/Ó te/ buta/
/Csizma-/ dia!/
/Meget-/ ted a/ subic-/ kot,/
/Nem nyől/ ki / ba-/ jú-/ szod!/

Ha a zárószó egytagú, az előző szavak töretlenül lüktetnek:

/Egyedem,/ begyedem,/ níbor,/ nábor,/
/Ökör,/ bika,/ lengyel/ vászon,/
/Karikás/ Pëtër,/
/Túrús/ Tamás,/
/Prëcc!/

Vagy:

/Lap,/ lap,/ lap,/
/Leve-/ lező/ lap,/
/Rá van/ írva/ nagybe-/ tűvel,/
/Hogy të/ szamár/ vagy!/

Ha a zárószó nem egytagú, a tagoló szabály az ütem szerint tagolja az utolsó szót:

/Éni/ péni/ juti/ téni,/
/Efer/ dzsefer/ gumi/ néni,/
/Iszli-/ pó,/ piszli-/ pó,/
/Te vagy/ a fo-/ gó!/

A sorvég hármas szótagolása (Te vagy/ a/ fo-/ gó!/) itt kifejezetten falsul hangzik, visszatetsző, és minden valamirevaló, jó ösztönű kiszámoló gyerekcsoport számára elfogadhatatlan.

Olyan esetek is előfordulnak, hogy az utolsó hangsúlyos sor ugyanúgy tagolódik, mint az egész vers, s rímmel-ütemmel felel az előző sorra:

/Dudalom,/ dudalom,/
/Kiállott/ katona,/
/Sompoly,/ pompoly,/
/Sóravica/ vicara,/
/Gyíkó,/ gyákó,/
Kópé,/ szákó,/
Tudalom a/ rákó/

Elfogadható volt azonban e halandzsavers tagolása utolsó három sorának majdnem szótag szerinti hangsúlyozásával is, de az utolsó sor tanúsága szerint ez véletlen egybeesés:

/Gyí-/ kó,/ gyá-/ kó,/
/Kó-/ pé,/ szá-/ kó,/
/Tuda-/ lom a/ rá-/ kó!/

Gyerekek közti megbeszélés kérdése az olyan kiszámoló rendszer, amelyben minden játékos a két öklével szerepel – („kettőbe jár", a gombozás terminológiája szerint). A kiolvasó is, aki minden előretartott öklöt érint a vers ütemére, s ha magára kerül a sor, ökle helyett a saját állára üt. A „kiesett" ököl kinyílik, és a gazdája háta mögé kerül, amíg a másik is ki nem esik. Ha az is kiesik, csak akkor áll ki a játékos a körből.

A kiolvasók, kiszámolók egy-két évtizede még nagyobb számban voltak dallamosak. Újra dallamos használatuk csak a régibb alakjukat segítik tovább őrizni. Gyűjtésükkor az ilyen rákérdezés feltétlenül indokolt.

Történelmi üzenetek a gyermekjátékdalokban

A játék korántsem a gyerekkor kizárólagos velejárója. A gyermekjátékok láthatóan őrzik a felnőttek játékainak ellesett, megőrzött, „gyermekjátékszintre csúszott" részleteit. Specifikus alkalmakkor egy-egy felnőttcsoport nemegyszer vissza is kéri, legalább egy-két fordulóra, a hajdani botos, rongyos labdás vagy táncos játékát. A XX. század végén a „modern" városi bálak „táncrendjébe" általában bekerül a „Megy a gőzös, megy a gőzös Kanizsára" is.

Némelyik játékrész régen letűnt szokásokról ad hírt, az akkori élet érdekes részleteiről nyújtva beszédes adatokat.

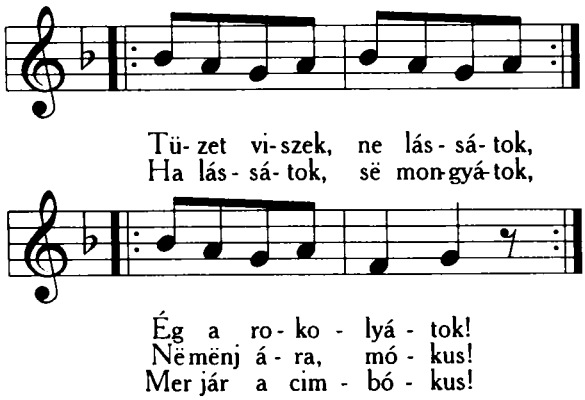

A Magyar Népzene Tára (717. o.) jegyzetei szerint: „A tűzgerjesztés régen körülményes dolog volt. Nem csoda, hogy a háztartások évenként rendesen csak egyszer, húsvétkor szítottak tüzet, s a parazsat tűzgyújtástól tűzgyújtásig a tűzhelyen, külön gödrökben, katlanokban, hamu alatt tartogatták. Kölcsön nem szívesen adtak tüzet a parasztházak. Mi több, a hatóság is tilalmazta a szenesbögrével való szomszédolást."

Az „Ég a rokolyátok!" szövegrész a rokolya alatt lopva vitt parázs füstölésére utal.

A „Mer jár a cimbókus" szövegsorban a cimbókus (csimbókos), varkocsos, coppfos (noha ez mind más, mindenesetre) hivatali embert fed. Ma „tüzrendészeti ellenőr"-nek vagy csak „inspektor"-nak hívnák.

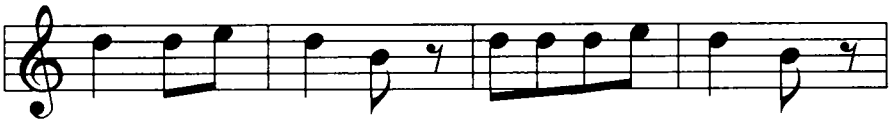

Hej, szé- na, szé - na, szé- na- sza- ka - dé - ka!

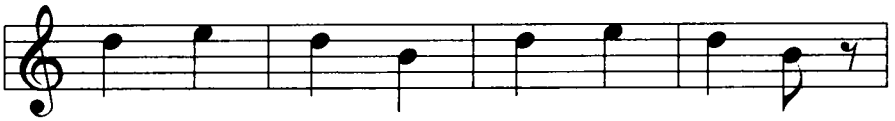

Ben - ne fo - rog kis me - nyecs - ke,

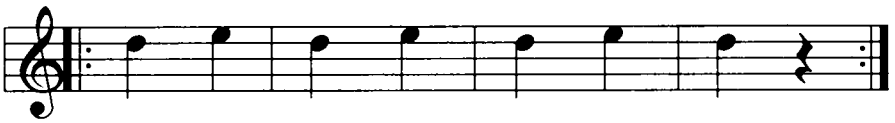

Öl - gyem böl - gyem be - fus - sa,
Pa - ri - pá - ját for - gas - sa,

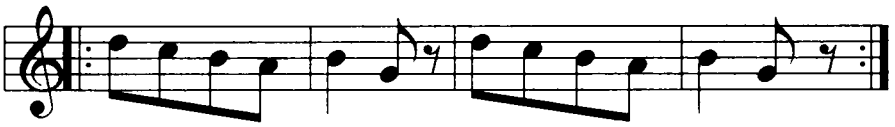

Ne hív- ja- tok en- gem Zsi- baj I - lo - ná- nak!
Csak hív- ja- tok en- gem Vi- rág I - lo - ná- nak!

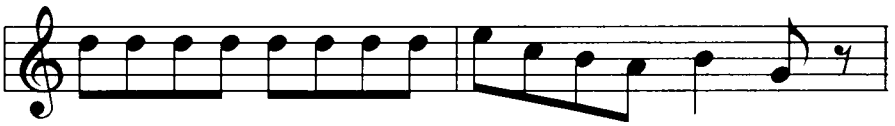

Mert én vol- tam a Si- mon-nak leg- ked- ve- sebb lá - nya!

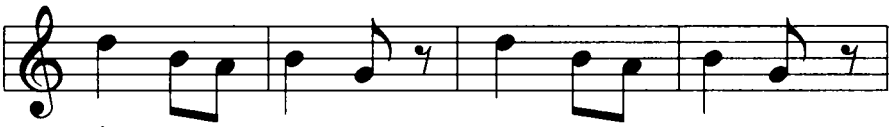

Én le- szek ró - zsám má - kos kert - jé - be,

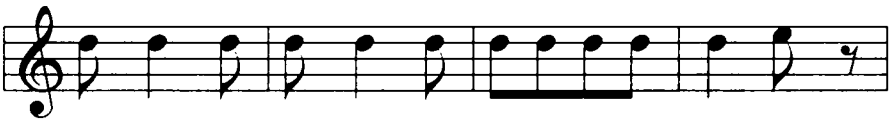

Zsi - ná - rom, zsa - ná - rom, a ta - va - lyi kecs - ke,

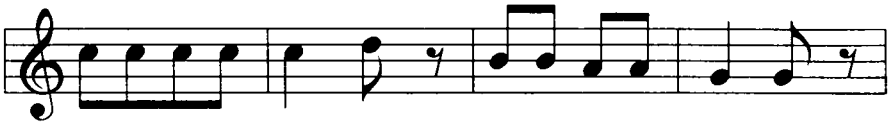

Ső - re - gi më - nyecs - ke, u - gorj ki be - lő - le!

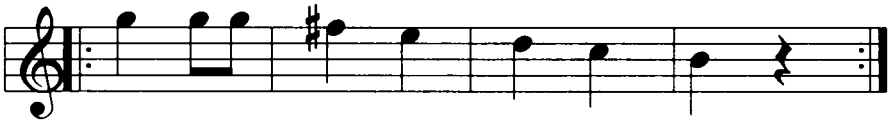

Kék pa - ra - di - csom, li - li - om!
Hal - lot - tad ró - zsám, jól tu - dom!

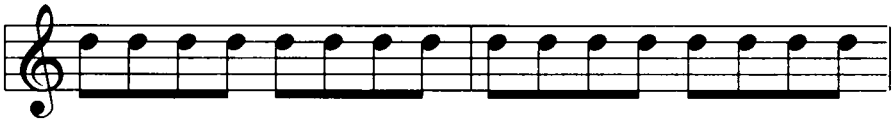

Vagy é - le - tem, vagy ha - lá - lom, már én - né - kem meg kell hal - nom!

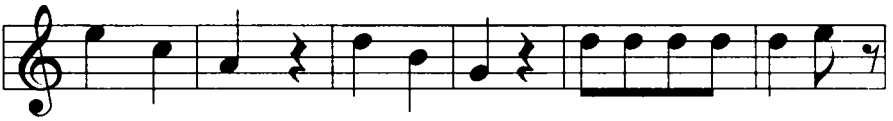

É - de - sem! Ked - ve - sem! A ta - va - lyi kecs - ke,

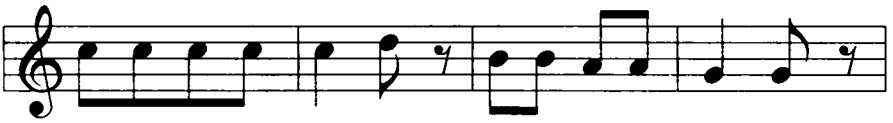

Ső - re - gi me - nyecs - ke, u - gorj ki be - lő - le!

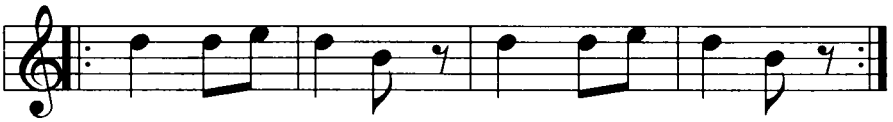

Sok pénzt be - tet - tem már he - ge - dű - be,
Még se me - het - tem ez - e - lőtt tánc - ba,

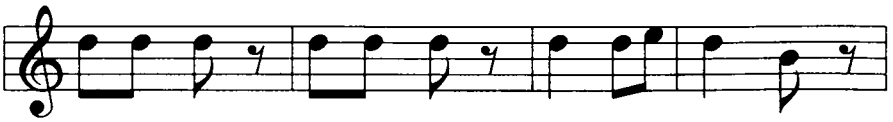

Sir - gesd meg, for - gasd meg, ká - ri - ce mód - ra,

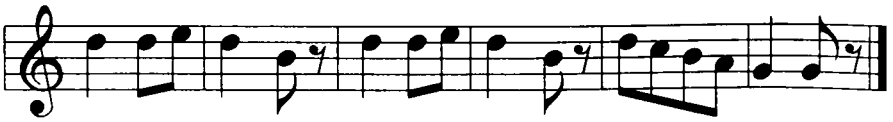

Hopp i - de, dom - bos! Par - ti de mocs - kos! Co - ki vénbo - lon - dos!

Burány Ferencné Kaszás Klára, 70 éves, Zenta–Felsőhegy, 1972

Egyik kiadványunk címadó játékdala.

Az „Ölgyem bölgyem befussa" nem kötőjeles játékszó. A gyerekszájon hibásan rögződött „Hölgyem völgyem befussa" a hajdani sor romlott változata.

A „Kárice módra" szintagmában a kedves jelentésű olasz caro szót sejthetjük.

Összefoglalásul

A gyermekfolklór egyik roppant színes, sokrétű és a gyűjthetőség szempontjából feltehetően még mindig gazdag s legváltozatosabb részét képezi népünk néprajzi hagyományanyagának. A változatképzés a legszabadabban és leggazdagabban itt bontakozik ki. Egy-egy szöveg vagy dallam néha utcánként válik mássá.

Megőrzésük szükségességére perdöntő tényezők figyelmeztetnek:

- a kritikusan eső gyerekszám közösségeinkben (a vajdasági magyaság évente 3000-rel többet temet, mint dajkál);
- az utca kollektív játéktér szerepének a megszűnése;
- a média minden szellemi zugot kitöltő és uniformizáló hatása;
- és népességünk felgyorsult, sok szempontból mérhető struktúraváltásai.

Ezek folytán a vajdasági magyar gyermekfolklór a különösen veszélyeztetett kultúrkincseink közé tartozik. Sürgős, átgondolt és tervszerű felgyűjtése elsődleges feladataink közé kellene hogy tartozzon.

Egyéb megóvási lehetőségek – adott életkörülményeink között – elenyészőek.

Bodor Anikó

GYERMEKJÁTÉKDALAINK EGY RÖPKE GYŰJTÉS TÜKRÉBEN

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság és a Zentai Múzeum 1995 júniusában tanácskozást szervezett a gyermekéletről. Erre az alkalomra gyermekjátékokból hét községben végeztünk „felderítő" gyűjtést: Törökkanizsán, Kanizsán, Kispiacon, Oromhegyesen, Tothfaluban, Völgyesen és Keviben. Az idő rövidsége nem engedett meg módszeres, kérdőív szerinti „mélyfúrást," de az így sebtében, felszínről összegyűlt anyag is igen meglepő bőséggel áradt: mintegy 250 mondóka, kiszámoló, énekes és egyéb, nem zenei vonatkozású gyermekjáték változatokban. Ebből a gyűjteményből mutatunk be most néhányat.

A játékmódra az énekesek, sajnos, sokszor már nem emlékeztek. Néhányukról csak másodszori gyűjtőalkalommal sikerült többet megtudni, egyesek játékára pedig csak következtethetünk. Maguk a játékmódok is keveredtek, mert ugyanarra a dalra többféleképpen is játszottak. A sas riogatására énekelték libapásztorkodás közben a következő dalt (1. sz.), miközben elhessentő mozdulatokat tettek.[1]

Oromhegyes, 1995. márc. 23. (Bodor–Lázár)
Asszonyok
Mondóka a környező természethez

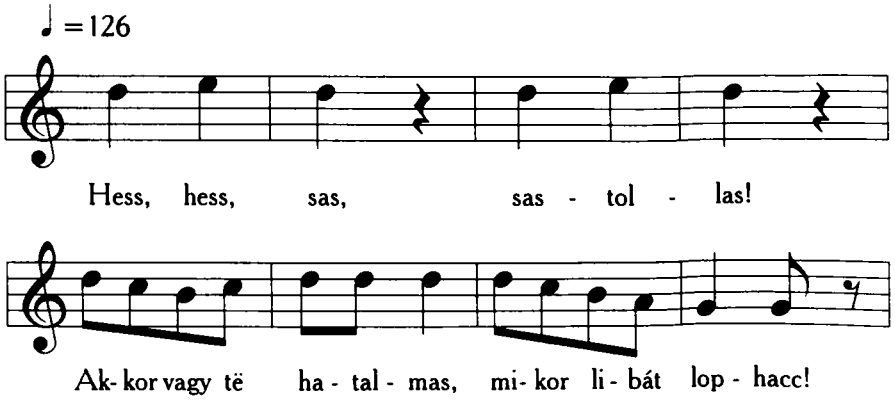

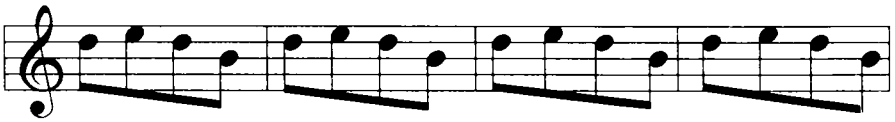

Në vidd fi - ját, në vidd lá - nyát Csakvidd el a rossz pász - to - rát!

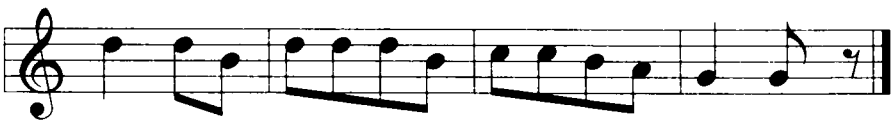

Ül - lő - re, csat - to - gó - ra, ma - gos kő - szik - lá - ra!

A hintáztató dal szerepe egyetlen hinta igazságos megosztása több gyerek között. A hintán ülőt addig lökdösték, míg az ének tartott (2. sz).[2]

Törökkanizsa, 1995. márc. 15. (Bodor)
Sós Mihályné Törköly Erzsébet, 77 éves
és Radács Sándorné Holló Erzsébet, 63 éves
Hintáztató

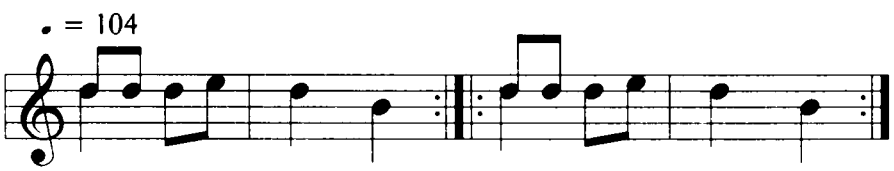

Egy sü - veg al - ma, hat sü - veg al - ma,
két sü - veg al - ma, hét sü - veg al - ma,
há - rom sü - veg al - ma, nyolc sü - veg al - ma,
négy sü - veg al - ma, ki - lenc sü - veg al - ma,
öt sü - veg al - ma, tíz sü - veg al - ma.

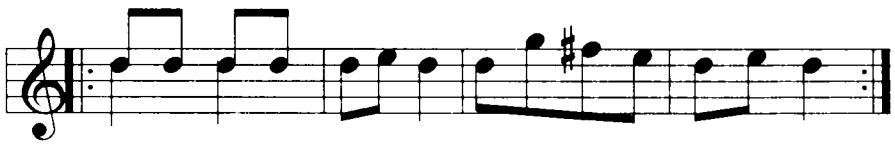

Tíz, tíz, tisz - ta víz, o - lyan, mint a fo - lyó - víz
An - gyom - asz - szon kis - lá - nya be - le - fút a Ti - szá - ba.

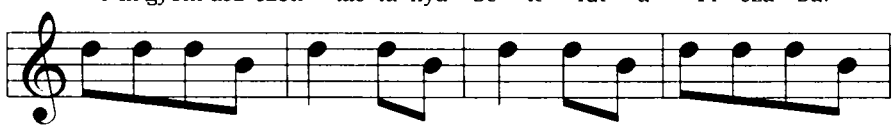

Szöd - jük ösz - sze csin - tö - ket - cson - to - kat, cse - re - pe - ket,

av- va ha- lász - szuk ki!

A- mott van egy kis ház,
ab - ba la - kik egy ba- rát,
sü - ti - fő - zi a hur- kát.
Kér- tem tű - le, de nem ád.
Asz' mon gya, hogy po- fon vág!

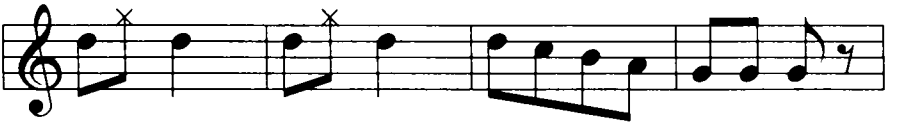

Po- fon ám, po- fon ám a kis- ku- tya vén lu- kát!

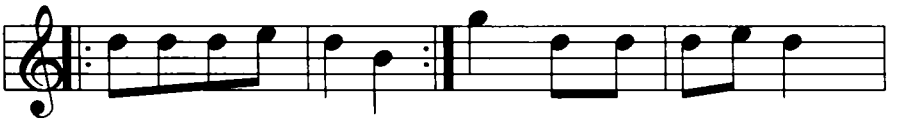

A- mott van egy hin- tó, Hej, rin - gyó, ro - po - gó,
ben- ne ül egy rin- gyó.

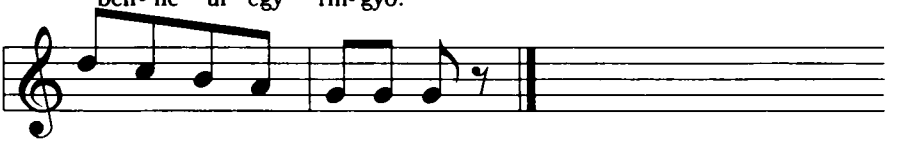

tö - mös - vá - ri bu- gyo- gó!

A következő dal játékára már nem emlékeztek (3. sz.). „Átunk . . . oszt úgy lëguggótunk." Egy komáromi és egy esztergomi változatának játékleírása szerint páros forgó, szoknyafogó.[3] A kislányok körben állnak, a körön belül hárman. Kettő forog, a „kukurikú"-nál hirtelen leguggolnak, a harmadiknak meg hirtelen el kell kapnia valamelyiknek a szoknyáját, vagy foroghat mindenki a körben, és a dal végén mindenki leguggol.[4]

Tothfalu, 1995. márc. 23. (Bodor–Lázár)
Dér Vilmosné Takács Katalin, 70 éves
Páros forgó

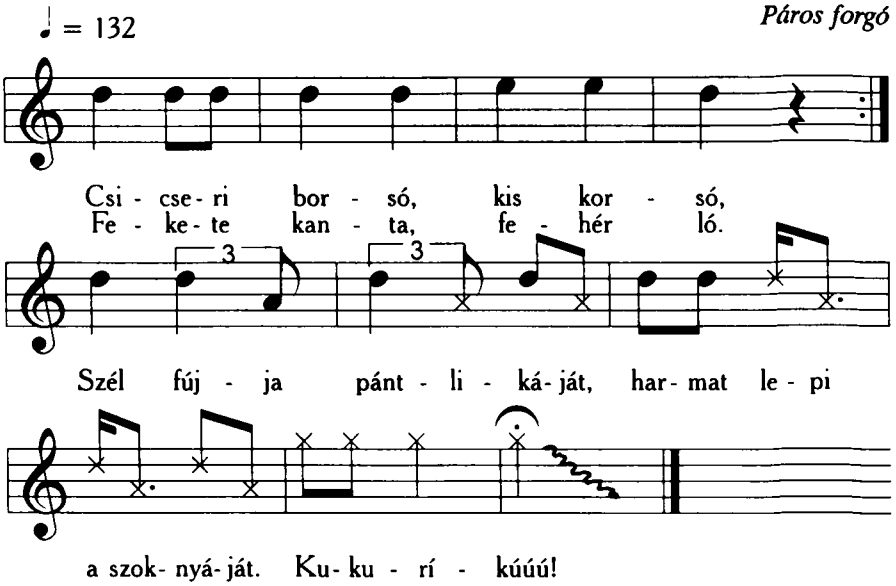

A kiszámolókat főként dallam nélkül halljuk, ritmizálva, de akadnak közöttük énekelt vagy csak részben énekelt változatok is (4–5. sz.).

Kispiac, 1995. máj. 8. (Bodor–Tripolsky)
Varbai Lajosné Kovács Matild, 91 éves
Kiolvasó

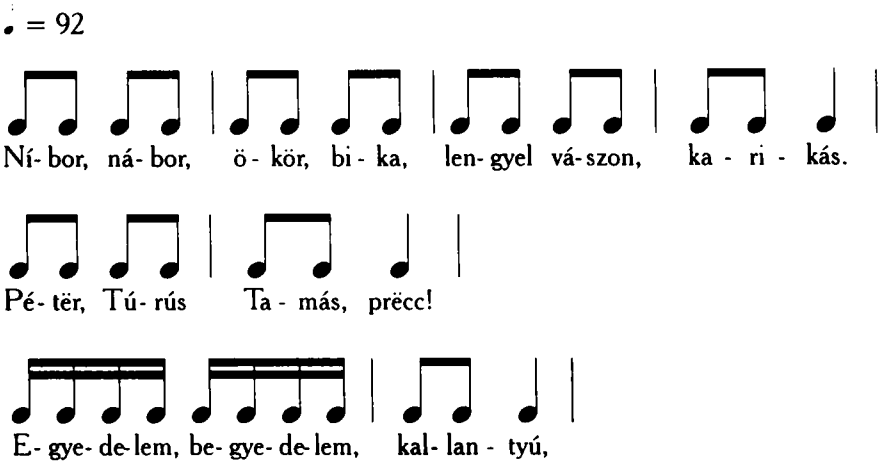

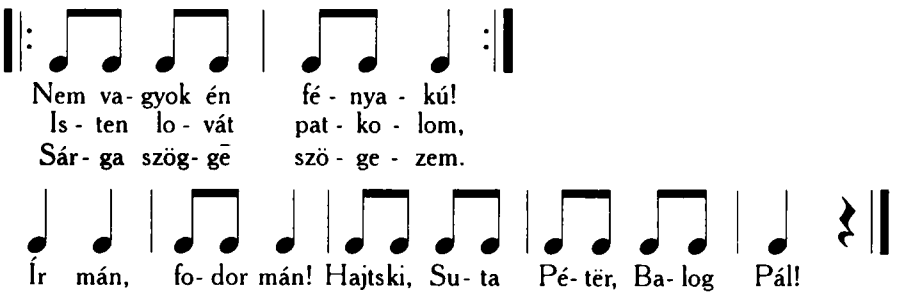

Kanizsa, 1995. márc. 24. (Bodor–Lázár)
Fehérvári Jánosné Kriska Piroska, 62 éves
Kiolvasó

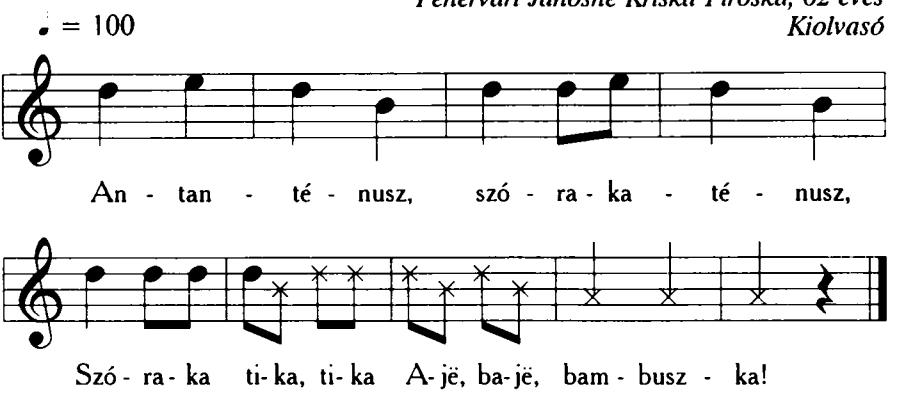

Nem egészen világos, hogyan játszották a következő játékot (6. sz.). „Körbeálltunk. A kör közepén a gyerekek szanaszét. A »gyertek, lányok«-nál a közepén állókat csapatba szedték." A múlt század végén gyűjtött óbecsei változatának szintén hiányzik a játékleírása. Szövegéről ítélve talán nevettető-zálogos játék (7. sz.)[5]

Kanizsa, 1995. márc. 24. (Bodor–Lázár)
Losonc Istvánné Körmöci Borbála, 66 éves
Körjáték

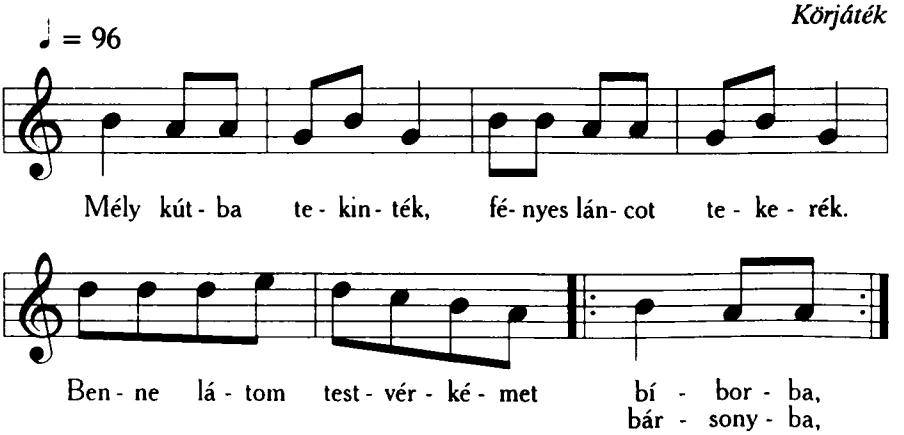

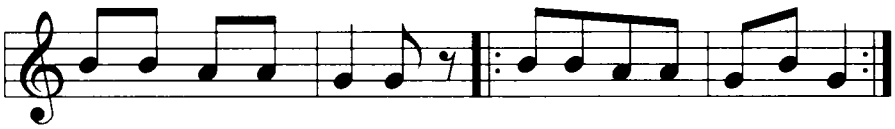

gyön-gyös ko - szo - rú - ba. Re- tye- ru- tya u - ti - fű,
ap- ró, fé- nyes gom- bos- tű,

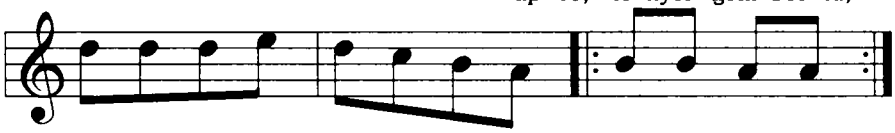

tö - rök- szeg- fű, pi - ros ró - zsa, gyer- tek, lá - nyok,
szed - jük ösz - sze,

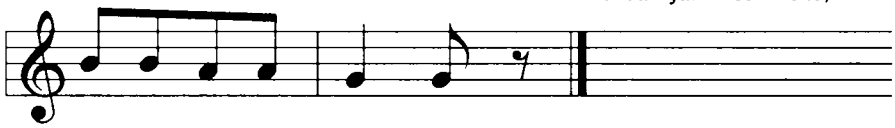

kös - sük ko - szo - rú - ba!

Óbecse, 1891 (Kiss Áron: Magyar gyermekjáték-gyűjtemény, Budapest, 1891:435/2)

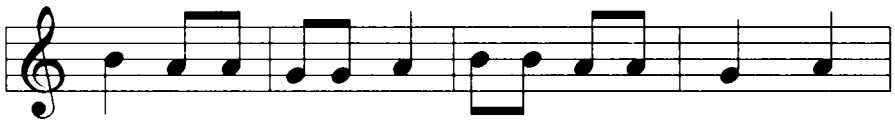

Mély kút - ba te- kin - ték, asz- szo- nyo- mat lá - tom

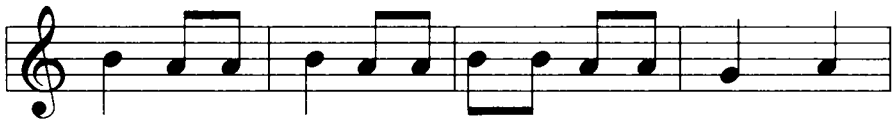

bí - bor- ba, fá - tyol- ba, gyön- gyös ko - szo - rú - ba,

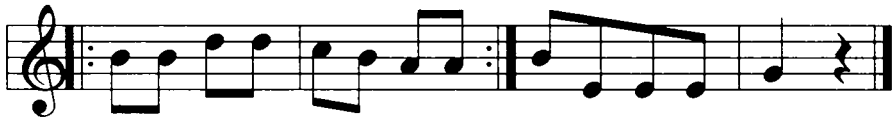

re - tye- ru- tya fő - kö- tő-ben, vas - pi - li - li - ben.
ap- ró, fé- nyes gom-bos- tű-ben,

Többféle játék kapcsolódik az egyik legnépszerűbb gyermekdalhoz, a „Fürdik a kácsa" kezdetűhöz (8–11. sz.). Lehet szerepjátszó, kifordulós vagy párválasztó körjáték. Szerepjátszó mivolta abban áll, hogy a kör közepén a „kácsa" guggolva „fürdik", azaz karjaival szárnyveregető mozdulatokat végez (8. sz.). A magyar népi gyermekjátékok között ritka a szerepjátszó fajta, így nem lehetetlen, hogy az óvodából került a népi használatba.

Tothfalu, 1995. márc. 23. (Bodor–Lázár)
Dér Vilmosné Takács Katalin, 70 éves
Körjáték–szerepjátszó

♩ = 112

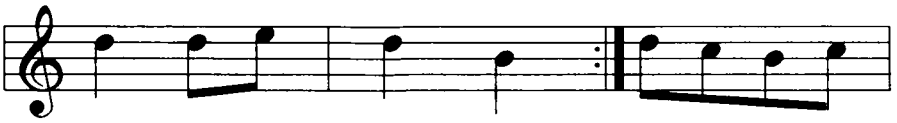

Für - dik a ká - csa Két pár csiz - mát
fe - ke - te tó - ba,
any - já - hoz ké - szül
Len - gyel - or - ság - ba.

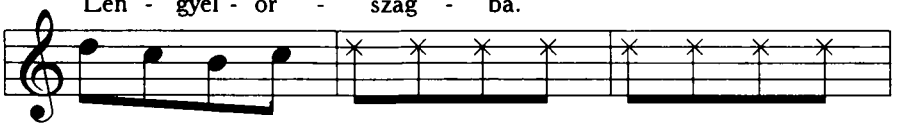

el - szag - gat - tam, min - dën - fe - lé föl - haj - tot - tam

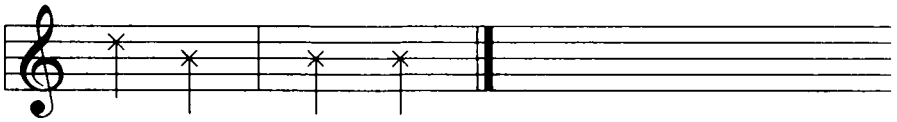

Kács, kács, kács, kács.

Kanizsa, 1995. márc. 24. (Bodor–Lázár)
Losonc Istvánné Körmöci Borbála, 66 éves
Kifordulós körjáték

♩ = 92

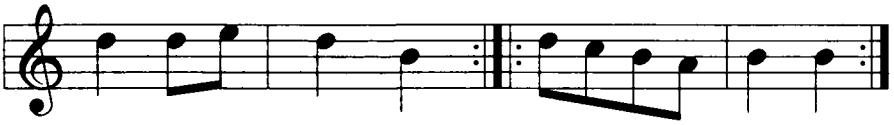

Für - dik a ká - csa A - ra - nyos a há - ta,
fe - ke - te tó - ba, e - züs - tös a szár - nya.
any - já - hoz ké - szül
Len - gyel - or - ság - ba

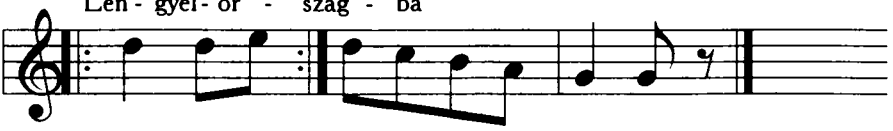

For - dújj ki, a - ra - nyos „Ma - ris - ka"!

Kispiac, 1995. máj. 8. (Bodor–Tripolszky)
Varbai Lajosné Kovács Matild, 91 éves
Kifordulós körjáték

♩ = 100

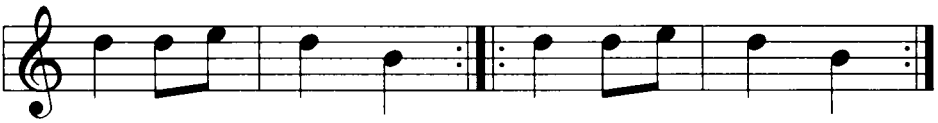

Für - dik a ká - csa Ter - mett a meggy - fa,
fe - ke - te tó - ba, haj - lott az á - ga.
any - já - hoz ké - szül
Len - gyel - or - szág - ba.

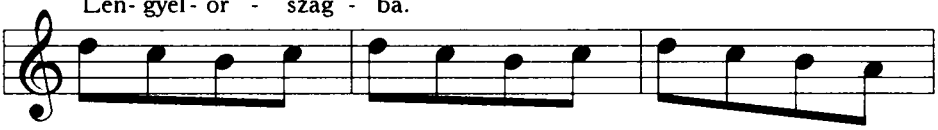

Le - ve - li - be, kis me - nyecs - ke, ö - lejj, a - kit

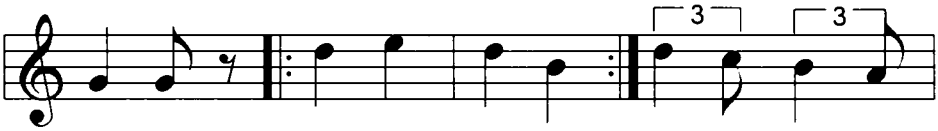

sze - retsz! Ezt ö - le - lem, Szá - la, szá - la,
ezt csó - ko - lom,
mer má ré - gen
ezt ó - haj - tom!

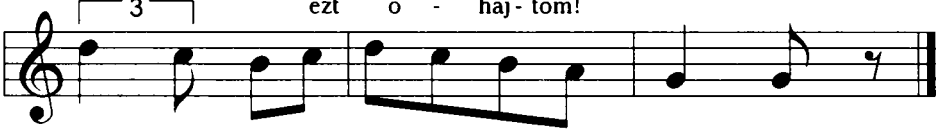

szép „Ma - ris - ka", for - dújj an - gyal mód - ra!

(Másodszori alkalommal, más befejezéssel)

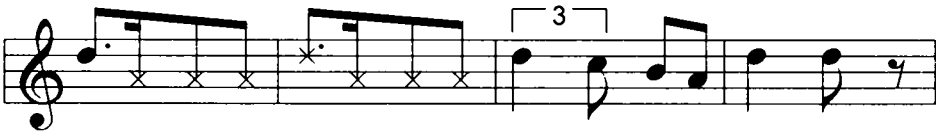

Ci - ri, Ma - ca, té - ri, Ma - ca, té - li ta - li - gá - ja,

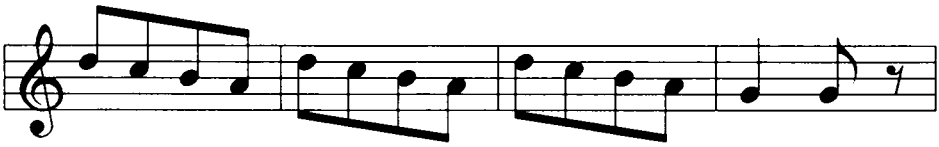

kó - ró, szi - ta, fa - ta - risz - nya, hajts ki, Bo - ris - ká - ja

Völgyes, 1995. márc. 22. (Bodor–Lázár)
Losonc Józsefné Pósa Anna, 56 éves
Párválasztó körjáték

♩ = 104

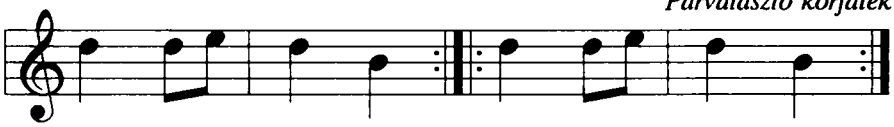

Für - dik a ká - csa Ter - mëtt a mëggy - fa,
fe - ke - te tó - ba, haj - lott az á - ga.
any - já - hoz ké - szül
Len - gyel - or - ság - ba.

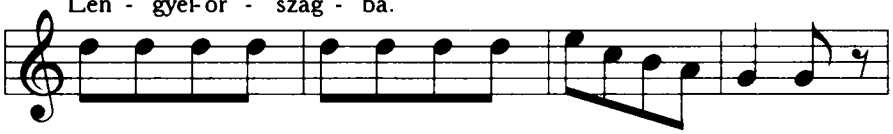

Le - ve - li - be, kis më - nyecs - ke, ö - lejj, a - kit sze - recc!

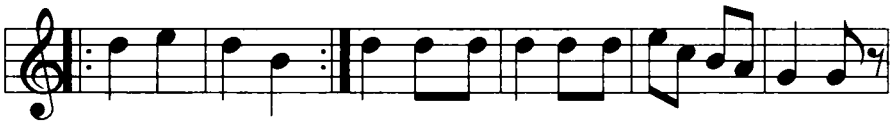

Ezt ö - le - lem, Sáj - da - lom, sáj - da - lom, sá - ri gi - li - cécs - ke.
ezt ked - ve - lem,
ez az én é
dës ked - ve - sëm!

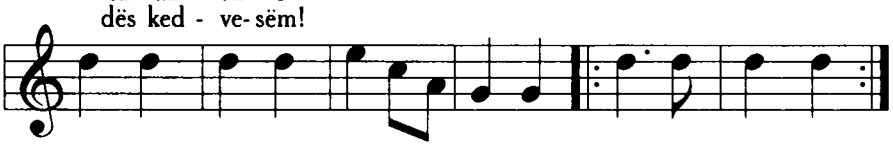

Ëgy pézt kap - tam a he - ge - dű - be, még - së mën - tem
tánc - ra, tánc - ra!

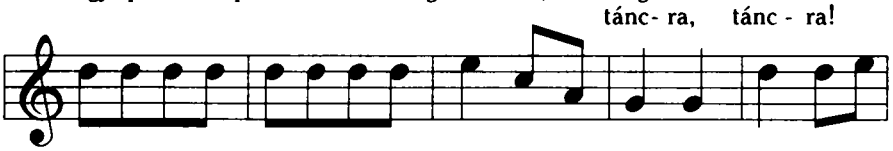

Az e - le - jén, az e - le - jén csak dom - bot üs - sön! Domb i - de,

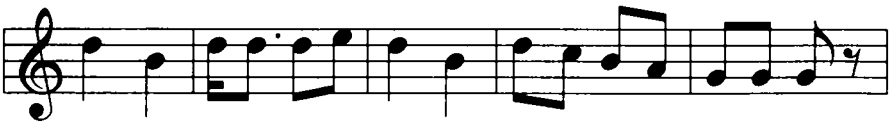

dom - bos, ka - lács i - de, fon - tos! Sza - kíjj, bi - lim - bo - lon - dos!

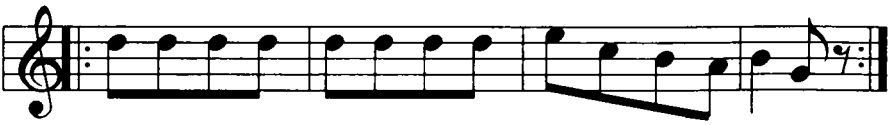

Lá - nyok ül - nek a to - ron - ba gyön - gyös ko - szo - rú - ba,
ar - ra mën - nek a le - gé - nyëk sár - ga sar - kan - tyú - ba.

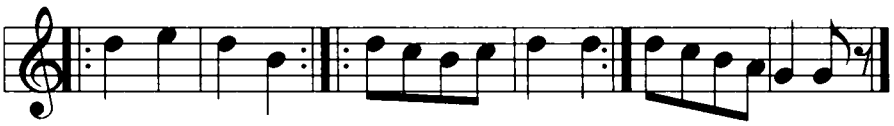

Fúj- jad, jám-bor! A ta- va- lyi kecs- ke, u-gorjki belől- le!
Nem fúj - ha- tom, csö- re- ge më-nyecs- ke,
mert a lá- nyok
szëb- ben fúj- ják!

Kifordulós változata gyakoribb (9. sz.). Ugyanúgy játsszák, mint bármelyik hasonló játékot: akinek a nevét kiéneklik, az arccal kifelé fordul a körből, és úgy forog tovább a többivel. A játék addig tart, míg mindenki ki nem fordult.

Párválasztó alakjainak örvendetesen gazdag a változatköre (10–11. sz.). Az „Ezt ölelem" szövegrésznél a kör közepén álló kiválaszt egyet a körből, és avval összefogódzkodva forog a kör közepén. A dal végén visszaáll a körbe, akit választott, benn marad, és ez lesz az új „kácsa". Egyes változatokban a körön belül forgó pár a „Szakíjj . . ." szövegrésznél megpróbálja szétszakítani a kört, és kitörni belőle. Akinek nem sikerül kitörni, „záptojás" marad. Mindkét párválasztó játékunk (10–11. sz.) jellegzetesen alföldi típusú.[6] Az „Egy pénzt kaptam a hegedűbe, mégse mentem táncra" részlet a lakodalmas és egyéb mulatságok szokásos táncrendjének emléke, és persze annak, hogy a zenészek ezért pénzt kaptak.[7] A tánc végét rendszerint a szöveg is jelzi: „Ki, tavalyi kecske" vagy „Hajts ki, Boriskája" (11., ill. 10. sz.).

Régi lakodalmas tánc, a „párnatánc" („vanjkušac" vagy „jastučac" néven a szlavóniai horvátok is ismerik) emlékét őrzi az „Elvesztettem zsebkendőmet" kezdetű játékdal (12. sz.).

Kevi, 1995. május, 15. (Bodor)
Gulyás Istvánné Csorba Franciska, 60 éves
Párválasztó-párcserélő játék, régi lakodalmas párnatánc emléke

♩ = 108

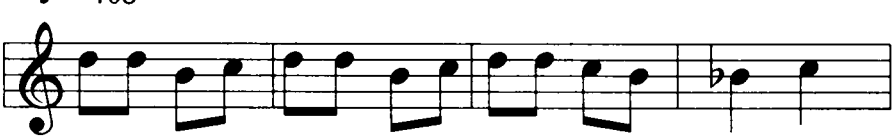

El- vesz- tet- tem zseb-ken- dő- met, meg-ver - a- nyám ér - te,
Sza-bad pén-tek, sza- bad szombat, sza-bad szap- pa - nyoz - ni,

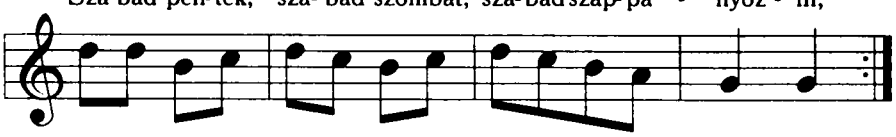

Egy kis- le- ány meg- ta - lál- ta, csó- kot kí- ván ér - te.
Sza-bad az én ga- lam bom nak egy pár csó- kot ad - ni.

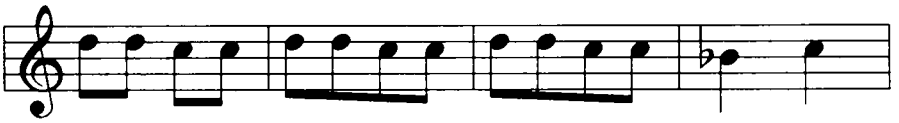

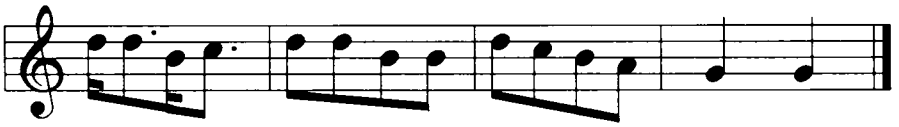

Cselekménye valaha abban állt, hogy a kör közepén álló személy párnát tart a kezében, valaki előtt a körben leteszi, és rátérdel. A kiválasztott szintén rátérdel, és választója megcsókolja. Ezek után a kiválasztott áll a párnával a kör közepére. A gyermekjátékban a párnát zsebkendő helyettesíti. A dal érdekessége, hogy legénycsúfoló részlete („Fiúk, fiúk, csúnyák vagytok") az erdélyi változatokkal rokon.

Sajnálatos, hogy a lánykérő játékok, mint a „Vén Uborka" vagy az „Erzsébet asszony" már csak igen töredékesen kerültek elő. Pedig még egy negyed évszázada, a 70-es évek elején igen szép, teljes változataikat gyűjtötték.[8]

Annál bőségesebbek a hidas játékok változatai (13–16. sz.). A népszerű „Bújj, bújj, zöld ág" manapság leggyakrabban csak igen rövid verzióban hallható (lásd a dalt a „Nyisd ki, rózsám, kapudat" és a „Szita, szita péntek" részek nélkül). Szinte minden gyerek tudja, de csak a rövid formáját, nyilván az óvodákban használt tankönyvek hatására.

Kanizsa, 1995. márc. 24. (Bodor–Lázár)
Losonc Istvánné Körmöci Borbála, 66 éves
Hidas játék

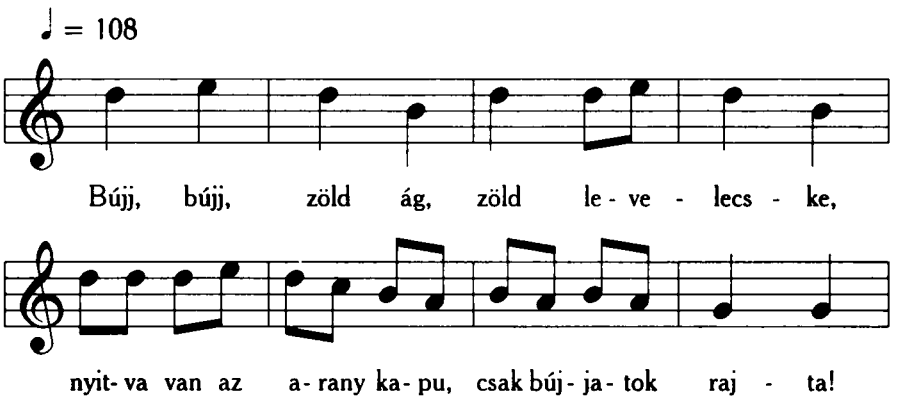

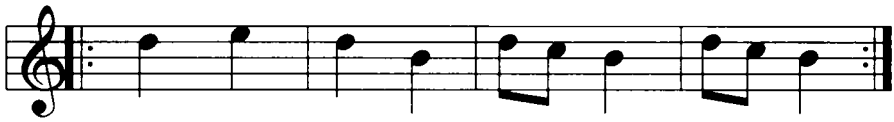

Nyisd ki ró - zsám, ka - pu - dat, ka - pu - dat,
hagy ke - rűj - jem vá - ra - dat, vá - ra - dat!

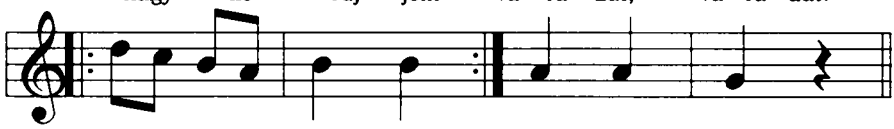

Szi - ta, szi - ta pén - tëk, zab szër - da.
sze - re - lëm csü - tör - tök,

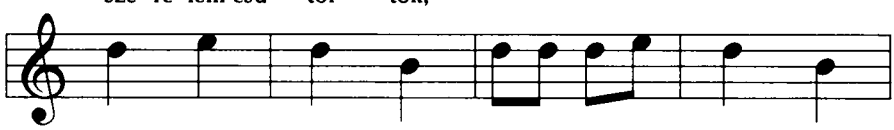

Raj - ta, raj - ta, le - sza - kadt paj - ta,

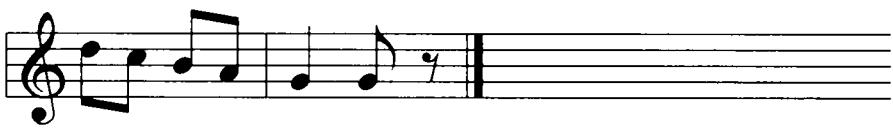

bent ma - radt a macs - ka!

A játékot egyébként így játszották: „Két személy fönt fogva tartotta a kezét, az volt a kapu. Először csak ketten állnak, a többiek kézen fogva mennek. Egyik fordulónál egyiket, másik fordulónál a másikat kerülik. Aki odaért a dal végére, attól megkérdezték: aranyalmáhon mégy vagy aranykörtéhön? De mondtunk mást is . . . kis liba faráhon, szaros pëlënkáhon . . . a két kapus ë vót nevezve, annak a háta mögé átak, aki azt választotta. Aztán újra ment tovább a játék. Fölnőttek is játszották böjtben, igencsak legényëk átak kaput." A „Rajta, rajta . . ." részhez a következő magyarázat tartozik: „Ezt nem mondtuk mindig. Mikor mán valahányszor mëgkerüték a kaput, és má nagyon akartak valakit lëfogni, akkor mondják. Hanem a lánc akkor má nagyon siet, hogy në ő essën bele . . . në őt fogják lë a kapuval – lëeresztik a kezüket." Felnőtt ifjúság játszotta a „Bújj, bújj, zöld ágat" Zentán is a böjti zenés vigasságok tilalmának idején. Több utcahosszat bejártak énekelve, kapus vonulással még az 1920–30-as években is.

Más változatokból (14. sz.) éppen ez a ma már uniformizált „Rajta, rajta" rész hiányzik. Helyette zárórészként a „Sárga cukor . . ." szerepel, esetleg az ének véget ér a „dob szerda" résznél.

Kevi, 1995. máj. 15. (Bodor)
Asszonyok
Hidas játék

♩ = 112

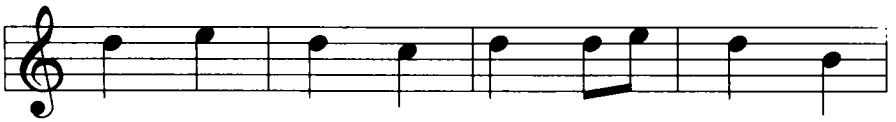

Bújj, bújj, zöld ág, zöld le - ve - lecs - ke,

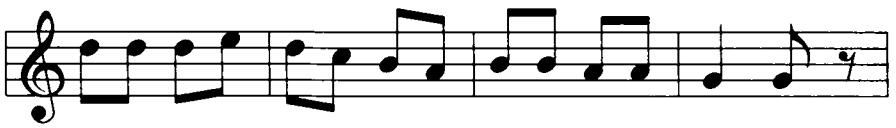

nyit- va van az a- rany- ka- pu, csak bú j - ja - tok raj - ta!

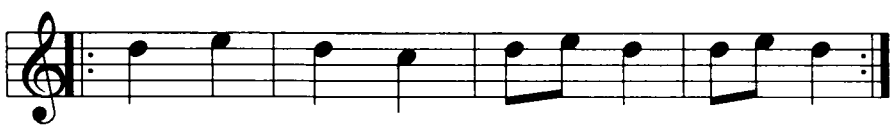

Nyisd ki, ró - zsám, ka - pu - dat, ka- pu- dat,
hagy ke - rűj - jem vá - ro - dat, vá - ro - dat!

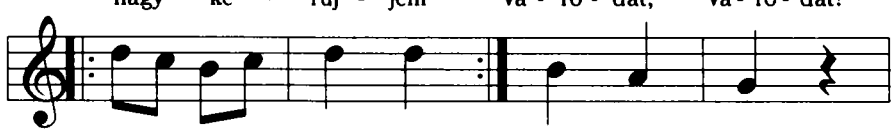

Szi- ta, szi- ta pën - tëk, dob szër - da.
sze- rë- lem csü - tör - tök,

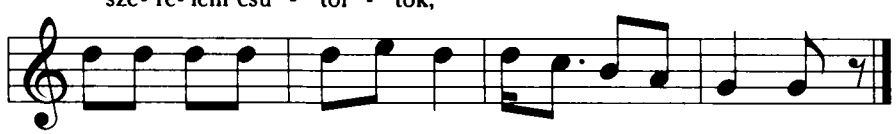

Sár- ga cu- kor, vö - rös bor, Sza- ladj të jis, paj - tás!
min- gyá rád ke - rül a sor!

A „Sírjunk, ríjunk" kezdetű ének (15. sz.) úgy került elő, hogy a „Bújj, bújj, zöld ág" „Sárga cukor" részére rákérdeztünk. Nem egyértelmű azonban, valóban ehhez a játékhoz tartozott-e, vagy önálló játék volt, és csak a szöveghasonlóság miatt keveredett az emlékezetben. „Forogtunk-ë . . . Micsinátunk? . . . Nem is tudom. Mëntünk körbe-körbe. Akkó mëgint, hogy: „Sírjunk, ríjunk . . ." Vagy: „Hosszába mënni köllött, oszt ëgy kiát. Sokan vótunk . . . húszan!"

Tothfalu, Völgyes, 1995. márc. 20. (Bodor)
Dér Vilmosné Takács Katalin, 70 éves,
és Csipak Jánosné Törtelyi Erzsébet, 67 éves

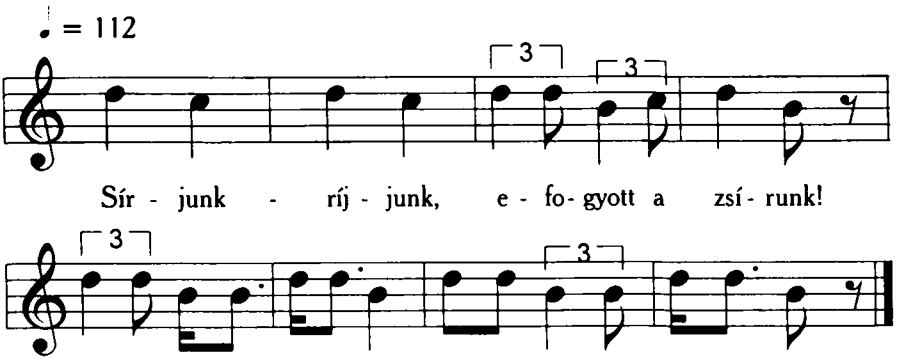

Kiss Áron játékleírása szerint[9] a „Ki népei vagytok" vagy az „Eltörtétek hidunk lábát" hidas-kapus játék része. Batta Péter leírása is láncjátékról tanúskodik.[10] „. . . láncba fogództak . . . de úgy, hogy a vezető mindég átbújt két összefogódzott lányka magasra tartott karja alatt, s ezzel egyiket kifordította. Így ennek a két karja a mellén át szorosan átfonódva fogta a két szomszéd ugyanígy tartott karocskáját. Végül is a vezetőt kivéve minden szereplő ki volt fordítva, s szorosan tartotta egymást a gyermeklánc." A játék végén egy láncon kívüli játékos, a „cigány" megkérdezi a vezért, mennyiért eladó a lánc. Alkudozás közben addig próbálgatják a lánc erősségét, míg az elszakad. A vezetőt megcsipkedik, mert rosszul kötötte meg a láncot. Ez után elölről kezdik az egészet. Játék közben végig éneklik, hogy „Sírjunk, ríjunk". Batta Péter cikkéből ítélve, a játék a 30-as évek polgári iskoláinak kedvence volt. (A cikk érdekessége még, hogy a „Kis kacsa fürdik" kezdetű játékot a kérdezett kislányok nem ismerték, pedig jó néhány népi és műdal eredetű gyermekjátékot jegyzett fel tőlük a cikkíró.)

Egyes völgyesi és tothfalusi adatközlők erősítik viszont, hogy a dal a „Bújj, bújj, zöld ág"-hoz tartozott.

Ugyancsak kétséges, a „Bújj, bújj, zöld ág" része volt-e a „Pécsivári rongyos zsidó" befejezés (16. sz.), amivel a játékot Oromhegyesen folytatták. Tothfaluban önálló játékként emlegették, de nem tudták már a játékát: „Ezt is körbe . . . azt hiszëm." Egyeseknek úgy rémlett, kendős-versenyfutásos körjáték volt.

Oromhegyes, 1995. márc. 23. (Bodor–Lázár)
Asszonyok
Kapus (hidas) játék

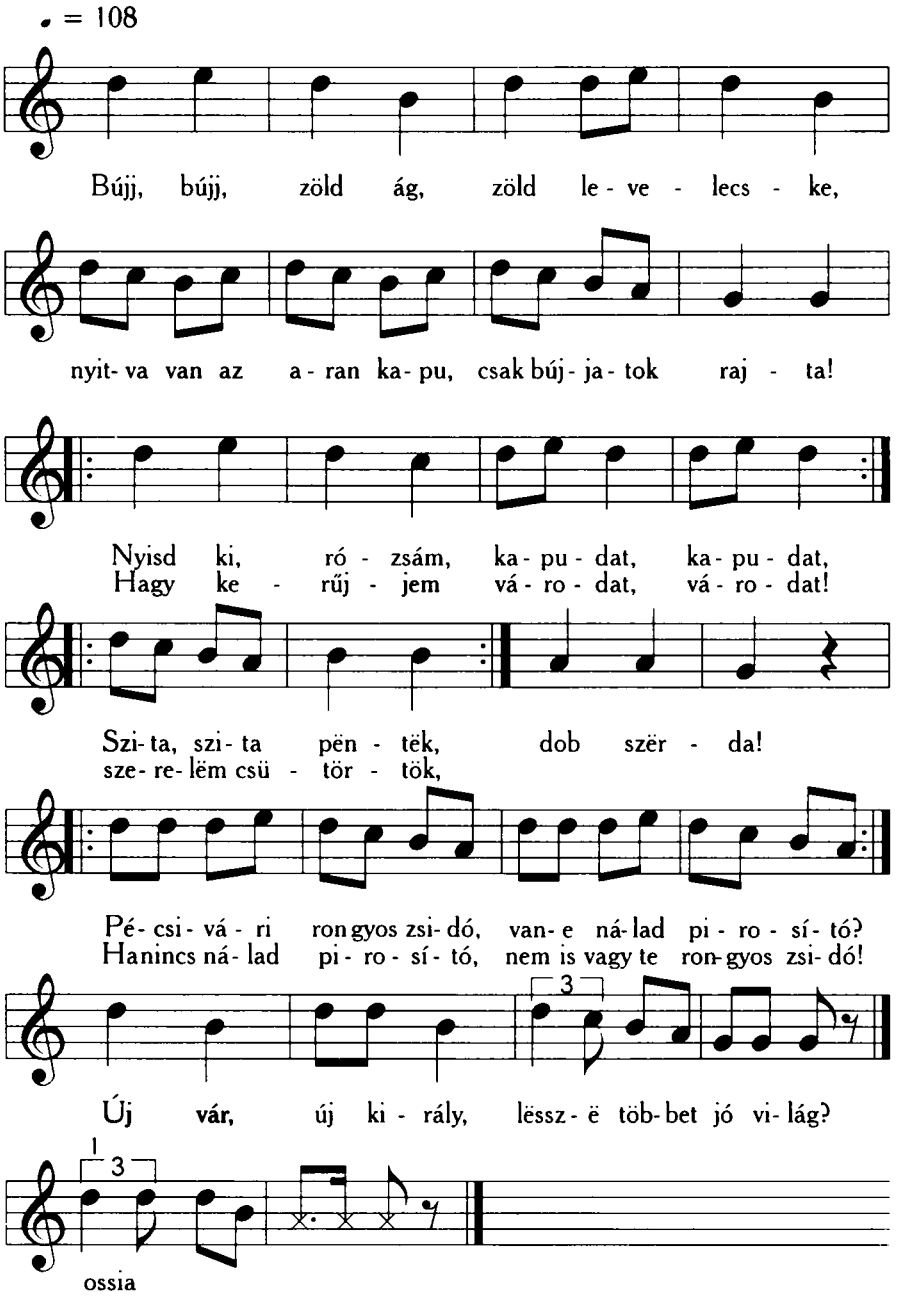

A kaputartás maga is többféle, szemben a ma már szinte szabványnak számító egyetlen kapus-párral. A láncból levágott gyerekek pl. maguk is tarthatnak új kaput, és a maradék lánc tekeregve kerüli az egyre szaporodó kapusort. A kapusok választott neve („Aranyalma-aranykörte") lehet titok, de nem feltétlenül az: ha köztudott, akkor viszont titok az, melyik közülük az „ördög", és melyik az „angyal". Mikor a kapukerülő lánc elfogyott, akkor derül ki, kiből lett „angyal", kiből „ördög", aszerint, melyikük ki mellé állt kaput tartani. A záró játékrészt „Csapd le, ördög, koronám" deklamáló énekkel kísérik. Az incselkedő „angyalok" elöl összetett kezére az „ördögöknek" rá kell vágni, ám az „angyalok" iparkodnak elkapni a kezüket. De ismertek még más egyéb zárójátékok is.

Az itt röviden felvázoltak tükrében is már világossá válik, mennyire egysíkúvá koptatjuk hagyományaink gazdag tárházát, ha ismeretanyagunkat csak a tankönyvekből merítjük, még ha ezekben népi eredetűek is akár a példatár játékdalai. A tandalok ugyanis valamennyi felhangzásukban azonosak, így a folytonos változás, alakulás, a népi dalhagyomány fő ismérve rájuk nem jellemző.

*

Ezúttal csupán az énekes gyermekjátékokat vettük szemügyre, de meg kell jegyezni, hogy a kiszámolókat és mondókákat igen gyakran nem igazán éneklik. Ennek ellenére ritmusuk mindig van. Ritmizálás nélkül a használatban sohasem halljuk őket. A gyűjteményekben előforduló ritmusjelölés nélküli mondókák a „beavatatlanoknak" gyakorlatilag hasznavehetetlenek. Ritmus nélküli közlés esetében fordulnak elő olyan félreértések, hogy negyed vagy nyolcad értékekben ritmizálják az „Egyedelem, begyedelem" (4. sz.) tizenhatodait. A népi gyakorlatban azonos sorvégek ritmusainak is többféle változata fordul elő. A „hajts ki, Suta Péter, Balog Pál" (4. sz.) pl. így is:

(Ilyenkor másik gyerekre jut az utolsó szótag.) Sohasem halljuk viszont az „Aje, baje bambuszka" zárórészt (5. sz.) így:

Ha mégis, akkor romlásra gyanakodhatunk. Amennyiben kiadványaink célja, hogy népzeneileg járatlan értelmiségünk ismereteket szerezzen népi gyermekjátékaink gazdag tárházából, továbbá hogy ez haszonnal legyen kamatoztatható a terjesztésben, frissítve az évek során agyonhasznált merev tananyagot, a mondókák, kiszámolók ritmusát feltétlen közölni kell, még ha ezeket nem is éneklik.

A gyermekjátékdalok legfőbb ismertetőjele, hogy ütempárokból, kétütemes egységekből építkeznek. Szerkezetüket a mozgás szabja meg, azaz „két lépésnek megfelelő idő, mialatt mindegyik láb kétszer érinti a földet, a súlyos-

súlytalan viszony kétszer ismétlődik. Két 2/4-es ütem lesz a kottaképe" – Kodály szavaival magyarázva.[11] A kétütemes egységeket 3–8 szótag tölti ki, ritkábban 9–11 szótag (pl.„Egyedelem, begyedelem, kallantyú" 4. sz.) Időnként 3/4-es ütemek ékelődnek a 2/4-esek közé, a kétütemes egységeket háromütemes egységek váltják fel (pl. „Hajts ki, Suta Péter" 4. sz. variánsa fent), olykor pedig nagyobb összefüggő egységek állnak össze kolomejka ritmussá (pl. 12. sz. – ezt a dalt szokták az „Olájos" dallamán is énekelni; de lásd a 10. sz. egyes részleteit is, mint pl. „Levelibe, kis menyecske, ölelj, akit szeretsz", „Szála, szála, szép Mariska, fordulj angyalmódra" – mind négyütemes kolomejkaritmusú egységek, a „Ciri Maca . . ." zárórész pedig nem csupán kolomejkaritmust, de műzenei értelemben vett szabályos periódust is képvisel, akárcsak a 12. sz.). A gyermek játékos ösztöne szabadon rakosgatja egymás mellé a két- vagy háromütemes egységeket, mint az építőkockákat, és a legkülönbözőbb alakulatokat hozza létre a néhány ütemnyi mondókától a száznál is több ütemű játékfüzérig.

A szerkezeti különbség mellett a gyermekdalokat a hangkészlet és hangterjedelem is elhatárolja a felnőttek dalaitól. A hangkészlet gyakran nem haladja meg a két-három hangot, a terjedelme pedig a szekund, terc, kvart távolságot. Túlnyomó többségük hangkészlete pedig öt-hat hang, terjedelme kvint, szekszt, ritkábban oktáv.

Mint minden archaikus költészeti megnyilvánulásra, gyermekdalainkra is jellemző, hogy bennük szöveg, ritmus, dallam és mozdulat együttesen jelentkezik.

A dallam nélküli mondókák *hanglejtése* rendszerint eltér a közönséges beszédtől. A mai gyerekek legnagyobb része a kiolvasóknak már csak ritmikus előadását ismeri. Az idősebb nemzedék hagyományos előadásában az egyenletes lüktetésű hangsúlyozás dallamos hanglejtéssel párosul (5. sz.). Egyik legjellegzetesebb hanglejtésmód, mikor a tengelyhangot nagy szekunddal vagy kis terccel váltogatják (15. sz.), de gyakran pusztán egy magasabb és egy mélyebb hang váltogatása, melyek között a távolság lehet kis vagy nagy szekund, kis vagy nagy terc, de akár kvart is.

A mondókákban és a játékdalok egyes részeiben egyszer csak az értelemszerű hangsúlyozás kerekedik felül, így a zenei hang beszédszerűvé válik, de az átlagos beszédnél szélesebb skálájú, nagyobb hangközöket használó módon *deklamáló hanglejtéssé* (3. 5. 8. 10. 16. sz.). Jelölésére kottafejek helyett x-et használunk. Rendszerint csak bizonyos részek hangzanak fel deklamáló hanglejtésben, a többi dallamos hanglejtéssel vagy szabályos motívumokkal folyik.

A mondókák és játékdalok oroszlánrésze jól elhatárolható motívumokkal (dallammagvakkal) hangzik fel. Ilyenek a dúr trichord –*m r d*– három egymás melletti hangjának készletéből alkotott motívumok (6–7. sz.), az egy tengelyhang felső nagy szekundjának és alsó kis tercének összegezése, a *s l s m* (1., 2., 5., 8–11., 13., 14., 16. sz.) vagy csak *s l s* motívum (1., 3. sz., részben 12. sz.). A motívumok önállóan is hozhatnak létre dallamokat, de bővülhetnek is zárómotívumaikban, leginkább dúr pentachord leszaladó formulákkal (1., 2., 7., 9., 10–12. Ennek egyéni változata a *l f m r d d* alak – 11. sz.) Más motívumcsoportok bonyolultabb összetételű, nagyobb hangkészletű játékokban fordulnak elő. Ilyenek pl. a *s f m f* – legtöbbször belső motívumként szereplő fordulatok (1., 8., 10., 14., 16. sz.).

A m r d dallammotívum főként a magyar nyelvterület északi, északkeleti és alföldi részére jellemző. Ebből a dallammagból csak egyetlenegy most gyűjtött játékdal építkezik (6. sz.), de ez a motívum lappang még a kolomejkaritmusú „Elvesztettem zsebkendőmet" kezdetű játékban is (12. sz.), ugyanis a terc nagyságától függően hol s f m, hol m r d trichordként értelmeződik a dallam, melyet leszaladó dúr pentachord fejez be. A m r d zárómotívumként is előfordul (13–14. sz. – a „csak bújjatok rajta" résznél). Mindemellett úgy tűnik, a mostani röpke gyűjtésekben távolról sem foglal el olyan jelentős helyet, mint a negyed évszázada végzett korábbi időkben.[12]

A s l s m dallammag sokkal általánosabb. Nemcsak az egész magyar nyelvterületre, de más népekre is jellemző. Mára már – alighanem állíthatjuk – ez a motívum az uralkodó, a helyi jellegzetességgel bíró m r d pedig lassan kikopik a használatból.

A gyűjtés során szép számban kerültek elő műdalok is. Jóval több, mint amit szalagra rögzítettünk. Ilyenek a „Beültettem kiskertemet a tavasszal", a „Csákváron volt egy kis csacsi", a „Nyissuk ki a galamházat" és a „Megy a gyűrű vándorútra", hogy csak néhányat említsünk a legnépszerűbbek közül. Az énekesek legelőször ezekkel hozakodnak elő, mert ezeket tartják szépnek, értékesnek, mivel óvodában, iskolában gyakran ilyeneket tanultak. Sajnálatosan megrögződött tévhitünk, miszerint a túl egyszerű nem lehet művészi, még mindig szívósan tartja magát.

„A *Flóri könyve* óta (1830) legtöbb nevelőnk abban a tragikus tévedésben élt, hogy a népet nevelni annyi, mint valójából kiforgatni, másra, jobbra, értsd: idegenre tanítani. Fokozódott ez 1850 után, az osztrák tanítási rendszer bevezetésével. Földfeletti és földalatti csatornákon bőven áramlott be a német ízlés, de nem a jó, a nagyok útját egyengető, hanem az alacsony, a tucat- és fércművek szállascsinálója." ... „Kiss Áron gyűjteménye (1891) próbált szembeszállni az idegen áramlattal, megvetve a lábát a hagyomány talaján. Nem teljes sikerrel: még fél évszázaddal utána is dühöngött a magyartalan, ízlésrontó irány" – írja Kodály.[13] Az óvónéni-költészet a Kiss Áron terjesztette népi dallamokra ellenhatásként magacsinálta és válogatta dalokkal árasztotta el az óvodát és iskolát, olyan szerzők csinálmányaival, „akiknek lelkéből a magyar alapréteg hiányzott". Mi is hozzáfűzhetjük – bár a németekre már nemigen emlékszünk –, hogy a mesterkélthez, idegeneshez vonzódunk ma is, minthogy ezek a termékek egy általunk is áhított, főleg anyagi javakban magasabbrendű életvitel megnyilvánulásai. Saját gyökereink hajdani közkincseit pedig helytelen értékítélettel veszni hagyjuk.

Lássuk hát egy idegen dallamot is. Kirívóan magyartalan mind dallamában, mind ritmusában a következő gyűrűs játék (17. sz.) mely, a „Csön-csön gyűrű" háromhangos, azonos funkciójú dallamát veszélyezteti.

Kanizsa, 1995. márc. 16. (Bodor)
Losonc Istvánné Körmöci Borbála, 66 éves
Gyűrűsdi

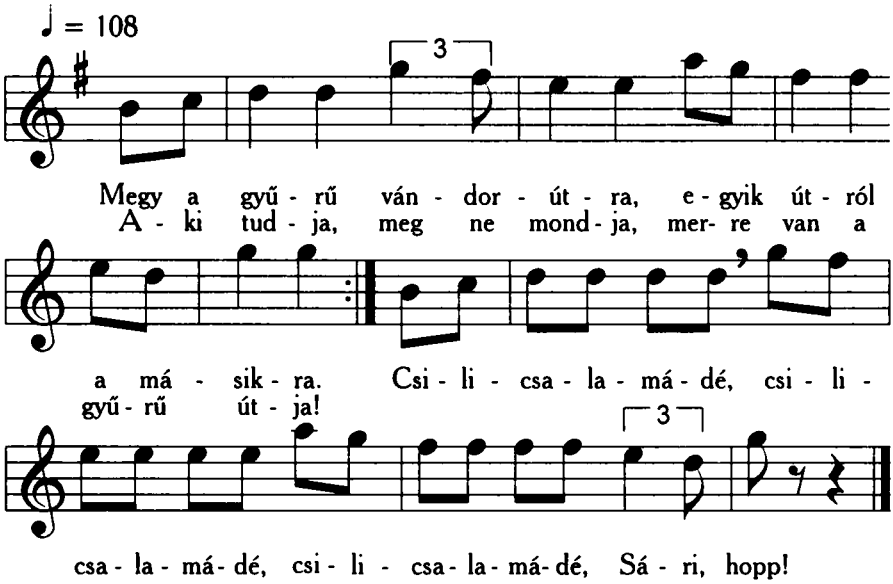

A hangsúlytalan, csonkaütemes kezdés, a 3/4-es lüktetés, az akkordfelbontásos és szekvenciás építkezés, ami szinte követeli az alsó tercszólamot, mind, mind idegen elemek a magyar dallamgondolkodásban. Alighanem német eredetű dal. Van német változata is („Trauer, Trauer über Trauer, hab' verloren meinen Ring"), de más népeknél is előfordul, pl. szlovákoknál, horvátoknál. Az utóbbiaknál „Ti si Maro mila, mila moja (ismételve). – Ja sam tvoj" szöveggel is közismert.

A műdalok és agyonhasznált tandalok mértéktelen használata főleg azért káros, mert sok más értékes típust kiszorít, melyek így feledésbe merülnek és a köz számára elvesznek.

Végezetül elmondhatjuk, jóllehet a mostani gyűjtések alapján úgy tűnik, ma már veszendőben a ritmusmegoldások, dallamformulák, játékfajták, játékmódok és -hosszúságok sokfélesége, az összegyűlt anyag nagyobb százaléka még mindig egészséges hagyományt és rögtönzési hajlamot tükröz, így a magyar népzenének teljes értékű tagja tehát. Az ilyen könnyen összegyűlt gazdag és viszonylag sokféle anyag azt sürgeti, hogy gyermekjátékainkat közzétegyük, mert ezek a játékok friss vérkeringéssel üdítik legkisebbjeink repertoárját. Annál is inkább, mert jelenlegi életkörülményeink a hagyomány spontán fennmaradásának még falun sem kedveznek.

Irodalom

1. A jugoszláviai magyar népzene tára I. KISS Lajos: 1982: *Gombos és Doroszló népzenéje* (17 gyermekdal), Újvidék
2. A jugoszláviai magyar népzene tára II. KISS Lajos–BODOR Anikó, 1984: *Az al-dunai székelyek népdalai* (19 gyermekjátékdal), Újvidék
3. A jugoszláviai magyar népzene tára III. KISS Lajos–BODOR Anikó, 1986: *A szlavóniai szigetmagyarság népdalai I.* Drávaszögi magyarok dalai (1 gyermekjátékdal), Újvidék (Sajtó alatt)
4. A jugoszláviai magyar népzene tára IV. KISS Lajos–BODOR Anikó,1990: *A szlavóniai szigetmagyarság népdalai* I. (9 gyermekjátékdal), Újvidék
5. A magyar népzene tára I. (MNT – Szerk. Bartók Béla–Kodály Zoltán) *I. Gyermekjátékok* (40 vajdasági, drávaszögi és szlavóniai gyermekjátékdal), Budapest, 1951
6. BATTA Péter, 1933: *Leánykáink játékdalai* (12 gyermekjáték dallam nélkül). In: Kalangya, 1933. júl., Újvidék
7. BORSAI Ilona, 1984: *Népi gyermekjátékok, mondókák.* In: Dobszay László: A magyar dal könyve. Budapest
8. BURÁNY Béla, 1973: *Hej, széna, széna* (120 vajdasági magyar gyermekjátékdal), Zenta, Zentai Füzetek 8 E
9. BURÁNY Béla, 1978: *Nádsípot fújtam.* (Vajdasági magyar népi mondókák és játékok apró gyermekeknek – 68 dallamos játék), Újvidék
10. KISS Lajos, 1941: *Délvidéki gyermekjátékdalaink.* (16 gyermekjátékdal) In: Kalangya, 1941 ápr., Újvidék
11. KISS Lajos, 1974: *Horgosi népdalok.* (9 gyermekjáték) Zenta, Zentai Füzetek 8 F
12. KODÁLY Zoltán, 1971: *A magyar népzene.* (A példatárat szerkesztette Vargyas Lajos) Budapest
13. LÁBADINÉ KEDVES Klára, 1989: *Gyingyet-gyöngyöt asszonyának.* (Drávaszögi-alfalusi gyermekjátékok) Eszék
14. SZÉKELY Mária, 1981: *Föld, föld . . .* (Gyűjtés a Dunatáj magyarságának szellemi néprajzi hagyományaiból – 5 gyermekdal) Apatin
15. BORSAI Ilona–HAJDU Gyula–IGAZ Mária, 1975: *Magyar népi gyermekjátékok.* Ének-zene szakköri füzetek 2. Budapest

Jegyzetek

[1] Közeli Fejér megyei változatát lásd MNT I: 422

[2] Lásd MNT I.: 34, 71, 200, 202, 347. A hintáztatók gazdag változatkörét lásd Burány, 1973: 11–20. sz. is.

[3] MNT I.: 622 és 80.

[4] MNT I.: 10,621

[5] Forrása MNT I.: 67

[6] Borsai 71. sz. MNT I.: 176, 177, 179, 455, 673 stb. Burány, 1973: 92. sz.

[7] A pénzt a hegedűbe teszik, hogy táncba menjenek, és nem kapják, mint a játékdal szövegében már értelmetlenné kopott.

[8] Burány, 1973: 93–97. sz.

[9] MNT I.: 333 és 752. lap

[10] Batta P. 439. lap. A gyűjtés helyét nem közli, csak azt, hogy polgári iskolában járt.

[11] Kodály: 51–54. lap

[12] Burány Béla 1973-as gyűjteményében a játékdalok jelentős része m r d motívumból építkezik.

[13] MNT I.: XVI. lap

Juhász Ágnes

NÉPI GYERMEKJÁTÉKOK CSANTAVÉREN

A néprajzi gyűjtések során a kutató figyelme általában egy adott témakörre, jelenségre irányul: számára ismeretlen embereket megszólaltatva csalogat elő eseményeket a feledés homályából. Az in medias res kezdésről gyakran le kell mondani és a cél érdekében kitérőket tenni.

Boszorkánytörténetek után kutattam, amikor kitérőként szóba került a gyermekkor, a játékok, és ekkor hallottam először a sattantütürűzésről. Megtetszett maga a szó, és tovább faggatózva más játékok is előbukkantak. Ez volt tehát a kiindulópont jelenlegi gyűjtésemhez, melynek célja a gyermekjátékok ismertetése és elemzése Észak-Bácska egyik nagy településén, Csantavéren.

Gyermekjátékok után kutatni és írni róluk nem is olyan gyerekjáték. Hol vannak ma már azok a fiúk és lányok, akik 1920-ban még önfeledten játszottak? Sajnos, sokat közülük súlyos hant takar, ők nem emlékezhetnek. Akik mondhatnának nekünk valamit, kevesen vannak, és az előkerülő emlékképek is elég töredékesek. Célom tehát az, hogy e megfakult mozaikkockák egymás mellé illesztésével fényt derítsek a játékok lehetőleg minden mozzanatára.

A gyűjtés helye és a játékosok

Csantavér, Észak-Bácska egyik nagy települése Szabadkától délkeleti irányban kb. 25 km-re fekszik. A legutóbbi, 1991-es népszámláláskor 9367 lelket számlált. A 3614 háztartásból 1534 a mezőgazdaságból él, tehát jóformán a háztartások fele. „Ez a tespedt, józan disznóól szagú föld"[1], ahogy költőnk, Szenteleky minősítette e tájat, más játékszeranyagot nem adhatott, csupán sarat, kukoricaszárat, csutkát, tehénszőrt, disznóhólyagot, gyermekláncfüvet; ezzel is igazolva azt a megállapítást, miszerint: „. . . a magyar gyermek játéka tükrözi a magyar föld állat- és növényvilágát, természeti jelenségeit, a magyar nép foglalkozásának tárgyait, műveleteit . . ."[2]

A hagyomány érdekes magyarázatot ad a helységnév eredetével kapcsolatban. A XVII. század végi török pusztítások nyomán csont és vér borított itt mindent, így akkoriban csont és vér vidékének nevezték, amelyből azután – népetimológiával – keletkezett a Csantavér elnevezés. Mindez azért érdemel

említést, mivel az itt begyűjtött töröközés elnevezésű játék valószínűleg ezzel hozható összefüggésbe.

A téli játékok színhelyéül a falut átszelő Csík-ér szolgált. A befagyott erecskén csúszkált fél falu apraja-nagyja koresolyának nevezett ilyen-olyan házi tákolmányokon. A tél elmúltával az utcák népesültek be. Kedvelt helynek számítottak az ún. kisközök (rövid zsákutcák), ahol zavartalanul játszhattak. Már amennyire zavartalanul, ui. szinte szabályszerűen ilyen helyeken mindig volt egy-egy zsémbelő nénike, ám nemhogy elidegenítőleg hatott, éppen ellenkezőleg: vonzotta a gyerekhadat. Az udvarokat, szalmakazal környékét sem vetették meg, ha éppen bújócskáztak (ipiapacsoztak). A szobában csak a legvégső esetben maradtak, szobafogság vagy rossz idő esetén.

A játékosok életkora kb. 6–15 évesig terjedt. A nemek szerint való elkülönülés ritkán fordult elő, mivel a fiúk is sántikáltak, gyűrűztek, és a lányok is rablóztak, métáztak, sárpuskát készítettek stb. A gyerekeket azonban hamar bevonták a mindennapi munkákba (kapálás, kukoricatörés), így a játékosok felső korhatára esetenként lecsökkent a 12. életévre.

A játékok csoportosítása

Az összegyűjtött játékok csoportosításakor a *Magyar Néprajz* VI. kötetének példamutató modelljét vettem alapul, amely négy típustömböt különít el a játék szervező eleme alapján: eszközös, mozgásos, párválasztó és szellemi játékokat, azzal, hogy egy külön csoportot iktattam be, nevezetesen az élő állatokkal való játszást. A típustömbök száma mégsem változott, ui. a szakirodalom szerinti párválasztó játékokat nem találtam. Magyarázható egyrészt a fonók hiányával (főleg itt játszották ezeket), másrészt viszont a feledésbe merüléssel.

A behatárolás így is számos nehézséget vet fel, ui. egyes eszközös játékokban is a mozgáson van a fő hangsúly, vagy a mozgásos játék célja éppen a párválasztás. Ingadozásokra ad okot az is, hogy a játék pontos definíciója valójában részmeghatározások formájában adható meg, habár pedagógusok, pszichológusok, néprajzkutatók egész hada próbálkozik vele. Mint a részmeghatározások egymás mellé illesztéséből kiviláglik: „. . . a játékokat (általában is) az jellemzi, hogy a szabad akaraton alapulnak, nem produktívak, valóságszerűek, de nem valóságosak, térben és időben meghatározottak".[3]

Az adatközlők nyomán kb. 1920-tól indulhatunk el, megfigyelve a játékok variálódását napjainkig. A begyűjtött anyag egy része Kiss Áronnak az 1891-ben megjelent *Magyar gyermekjátékgyűjtemény* c. könyvében is megtalálható. Ez is bizonyítja a játékok széles elterjedési skáláját, közkedveltségét és szerves továbbélését, folytonosságát.

A következő csoportosítást használom:

I. Eszközös játékok

- Tárgykészítő játékok
- Eszközös-ügyességi játékok
- Sportszerű népi játékok
- Szerepjátszás

II. Mozgásos játékok

- Ügyességi és erőjátékok
- Fogócskák
- Vonulások

III. Szellemi játékok

- Rejtő-kereső játékok
- Társasjátékok

IV. Élő állatokkal való játszás

I. Eszközös játékok

Itt először is el kell határolnunk két lényeges fogalmat: a játékszert és játékeszközt, ui. nem szinonímákról van szó. „Játékszernek azokat a különböző anyagokból (növényi, állati alapanyagok, fa, kő, papír, fém stb.) készült, kizárólag a játszás céljait szolgáló tárgyakat nevezzük, amelyek formájukat, alakjukat tudatos emberi tevékenység nyomán nyerik el."[4] A játékeszközök csupán segítségül szolgálnak más játékokhoz, mint pl. botok, bab- és kukoricaszemek stb.

Tárgykészítő játékok

Maga a tárgy készítése képezi a játék célját.

1. ékszerkészítés: gyűrű, karperec, nyaklánc, koszorú készítése pitypangból (gyermekláncfűből).

Virágzásakor, május elején minden kislány karján, hajában, nyakában ott sárgállott az „ékszer", később zöldült is a helye, mivel a szárból kiszivárgó nedv zöldes nyomot hagyott, amit nem kis fáradságba került lemosni, ám ennek ellenére divatos volt.

2. állatok készítése kukoricaszárból (ízikből):

Leggyakrabban tehenet, lovat, kecskét, kutyát és macskát, tehát a környezet állatait készítették. A kisebbeknek a szülők is segítettek. Az ügyesebbek szekeret is farigcsáltak. Ábrázolásuktól eltekintek, ui. a szakirodalomban föllapozhatjuk őket.

3. babakészítés: A kislányok kedvelt játéka.

A) *csutkababa* – ez volt a legelterjedtebb, ui. alapanyaga (a csutka) minden házban előfordult. A legkisebbek megelégedtek magának a csutkának a bepólyázásával, a fej, haj és végtagok elmaradtak, míg a nagyobbak igényességét mutatja, hogy ronggyal kitömött fejszerűséggel látták el, és kukoricabajuszból készült hajjal, amit előszeretettel fonogattak. A csutkababa készítésének évadja az őszi kukoricafosztással esett egybe. A baba általában az utca legszebb kislányának, fiatalasszonyának nevét kapta, így voltak Ibolykák, Ilonkák stb.

B) *rongybaba* – az ügyesebb kislányok készítették az otthon található ruha- és rongydarabokból, melyeket a szülők már nem tudtak semmire sem felhasználni.

C) *papírbaba* – az '50-es évek kedvelt játékszere volt. Erős kartonpapírból babaformát vágtak ki, majd újságpapírból, ritkán színes papírból szoknyácskát, blúzt vagy ruhát szabtak neki.

4. sárpuska: Pampuska (fánk) formára jól összegyúrták a sarat. A közepét ujjal kivájták, ügyelve, nehogy átfúródjék az alja, de ugyanakkor vékony is maradjon, majd beleköptek egyet, és a földhöz vágták. Aki ügyesen elkészítette, annak hatalmasat durrant, ezért is mondták: – Neked nem is puskád van, hanem ágyúd.

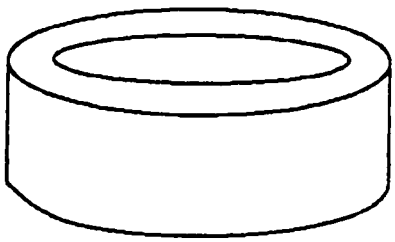

Eszközös-ügyességi játékok

5. csigázás: Főleg fiúk játszották. A csiga itt nem állat, hanem egy kb. 10 cm hosszú, 5 cm átmérőjű henger alakú fadarab, amelyet nagy igyekezettel a következő formára faragtak ki:

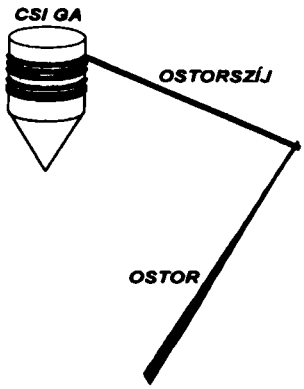

A játékhoz szükséges még egy ostor is. Óriási kézügyességet igényelt a csigára tekert ostorszíj megrántása, ui. a rántás után a csigának forognia kellett. A további pörgést ostorcsapásokkal érték el. Ehhez szintén kézügyességre és ritmusérzékre volt szükség.

6. kötélugrálás: Legalább három személyt igényelt, egy ugrálót és két forgatót, de az sem volt rikta eset, hogy 7–8-an ugrálták. Ilyenkor a szalmahordáskor használt nagykötelet hozták ki, egy-egy fogta a kötél végét (a kötélhajtók), a többiek pedig a kötél mentén sorakoztak föl, esetleg a már mozgásban lévő kötélbe „ugrottak be".

Szabálya: akinek a lába beleakadt a kötélbe, az kiállt. Az utolsónak bennmaradó lett a győztes. A következő fordulóban azok lettek a kötélhajtók, akik legelőször kiestek a játékból, esetleg a győztes, ha előzőleg sokat kellett szökdécselnie, vagyis túlságosan kifáradt.

E játékot vegyesen játszották fiúk és lányok.

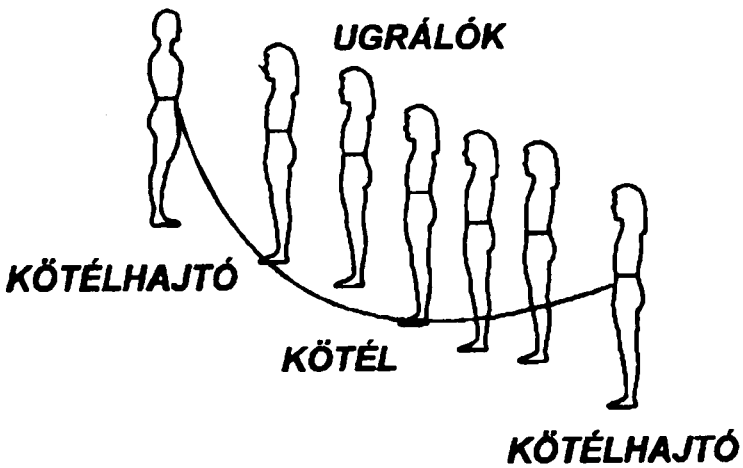

7. likkerezés: Főleg lányok játszották, számuk nem volt meghatározva. Játékeszközként öt likkert használtak, ha azonban nem sikerült kikönyörögni a kovácstól, akkor kisebb kavicsdarabok is megfeleltek.

Öt menetből, osztályból állt:

1. osztály – az öt likker a kézben van, majd lehajítják a földre. Egyet földobnak közülük a levegőbe, mialatt a következőt fölmarkolják a földről. Így szedegetik föl a többi hármat is.

2. osztály – az öt likker ismét a kézben van. Újra ledobják őket, és míg egy a levegőben van, addig kettesével szedegetik föl a többit.

3. osztály – a ledobás és egy likker földobása után hármat, majd a maradék egyet markolják föl.

4. osztály – a negyedik fordulónál ügyelni kell a ledobásra, az ún. dobbantásra, ui. mind a négy likkert egyszerre kapják föl.

5. osztály – itt nincs ledobás, hanem a tenyérből a kézfejre kerülnek a likkerek, mind az öt, ahol az ujjak között kell maradniuk. A pörge ujjúak előnyt élveznek, azok, akik ujjaikat a kézfejnél magasabbra tudják emelni.

Az győz, aki minél tovább eljut, minél több osztálya van. Ha egy játékos „megbukik", a következő dobhat. Amikor újra a megbukottra kerül a sor, az abbahagyott osztálynál kezdi, ill. folytatja.

8. gombozás: 2–4-en játszották fiúk, lányok. Mindegyikük rendelkezett kb. 8–10 gombbal, előfordult, hogy a kabátról is leszedték őket. Az első játékos egyet a falhoz ütött (peccintett), majd a többiek következtek egymás után. Ők már arra törekedtek, hogy gombjuk minél közelebb kerüljön a másikéhoz, ui. amennyiben egy arasznyi távolság volt közöttük (a széttárt mutató- és hüvelykujj közti távolság), az illető nyert. A nyerési lehetőség egyenes arányban nőtt a földön lévő gombok számával.

9. cicázás labdával: Házilag készített rongy- vagy szőrlabda kellett hozzá, és legalább három játékos. Kiszámolással kijelöltek két kapust, akik kb. 10 m távolságra egymással szemben felálltak, míg köztük helyezkedtek el a „macskák". A játék annál érdekesebb volt, minél többen részt vettek benne. A cicák a labda megszerzésén vagy legalább érintésén fáradoztak. A kapusnak ügyesen kellett dobnia vagy gurítania a labdát, mert a macska hozzáérésével szerepcsere történt. Az alvó, elbámészkodó cicát a kapusok hamar nevetség tárgyává tették; lábuk között gurítva a labdát.

Amennyiben többen játsszák, több macskát választanak, a kapusok körbeállják, egymásnak adogatva a labdát igyekeznek távol tartani azt a macskáktól. Érintéssel helycserére kerül sor.

10. kiütőcske: Az előző játékkal ellentétben itt a játékosok menekülnek a labda elől. A fölállás hasonló: két kapus, közöttük a játékosok. Játékeszköze szintén egy labda, amivel a kapusok igyekeznek eltalálni a bennlévőket. Akikhez a labda kozzászáll, az kiesik – ha kiesésre játszották –, vagy helyet cserélnek az illető kapussal. Ha „fejre" játszanak, ahányszor valaki elkapja a labdát anélkül, hogy elejtené, annyi élete lesz. Ezzel persze a kiesése nehezül meg. Az a győztes, akit egyszer sem ütöttek ki, ill. aki legutoljára marad.

Ez a játék is akkor érdekes, ha sokan játsszák. Az ütésekre gyakran egymást félrelökve röppennek szét. A kapusnak ilyenkor viszonylag könnyű a dolga.

Játsszák két vagy négy kapura is.

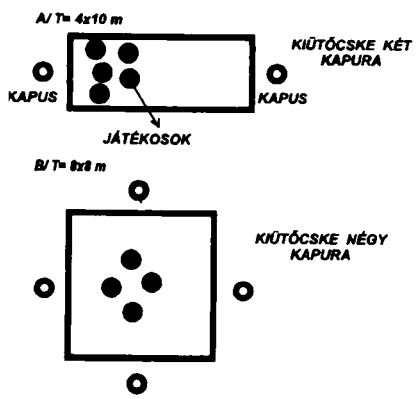

11. tányérpörgetés: Játékeszközként egy pléhtányér szükséges hozzá. Korlátlan számban játszhatták fiúk, lányok. Meghatározott sorrend szerint pörgették az élére állított tányért, és számolták a pörgéseket. Akinek a tányér egyet sem vagy a legkevesebbet fordult, zálogot adott, csatot, kendőt stb.

Kiváltásakor mindenféle lehetetlen dolgot meg kellett csinálnia az illetőnek: iákolást, nyerítést, békaugrálást, kukorékolást stb.

Sportszerű népi játékok

12. cepnizés: A szakirodalomból ismert görcölés variánsa. Öten játszották, legények, nagylányok. Megrajzoltak egy kb. 5X20 m-es téglalapot, amelynek négy sarkába lyukakat ástak. Egy-egy játékos állt ide sarkát beletéve. Az ötödik középen foglalt helyet egy labdával (rongylabdával). Ő dobra azt az egyik játékosnak, akinek kézzel kellett valahogyan elütnie a téglalapon belül (hosszanti irányban messzebbre is üthették a téglalap körvonalától). Ütés után a hosszanti oldalon lévők összefutottak, találkozva összeütötték tenyerüket, amit cepninek neveztek, majd szaladtak vissza a helyükre, és elfoglalták előbbi pózukat (sarkukat a lyukba téve). Amíg a négy játékos szaladt, addig a középen álló igyekezett megkapni a labdát és gyorsan sarkot foglalni. Akinek nem jutott hely, az került középre.

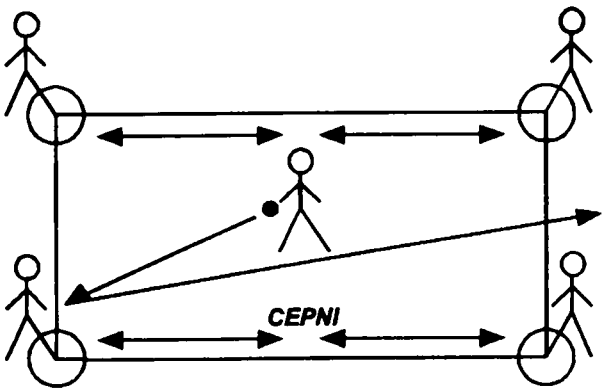

13. métázás:

A) *kisméta* – A játékra kb. 15X30 méteres pályát jelöltek ki. Vegyesen játszották fiúk, lányok, akik két csapatra oszlottak 3–6 taggal. Játékeszköze egy gumi- vagy szőrlabda volt. Húztak egy kezdővonalat, amelynek mentén az ütőcsapat tagjai sorakoztak fel, míg a kapócsapat játékosai szétszóródtak a két vonal között, uo. húztak egy határvonalat is, melyen túl a vár helyezkedett el.

Az ütőcsapat első tagja földobta a labdát, majd tenyérrel elütötte úgy, hogy a labda a játéktéren belül maradjon, majd futni kezdett a pálya másik vége felé, vagyis a várba. Ha sikerült addig eljutnia anélkül, hogy a kapócsapat tagjai hozzádobták volna a labdát, akkor következhetett a másik dobó.

B) *nagyméta* – Játékszabálya megegyezik az előzővel, azzal, hogy a labdát nem kézzel, hanem bottal ütötték, így adogató játékosra is szükség volt. Főleg

fiúk játszották, a terep is nagyobb, komolyabb, kb. 30X50 méteres. Az adogató földdobta a labdát az ütőnek, aki igyekezett minél messzebb elütni a pálya területén, majd botját lehajítva szaladt a határvonalig. Ha a kapóknak nem sikerült eltalálniuk a futót, következhetett az újabb dobó, ám ha igen, akkor a csapatok helyet cseréltek. Az első dobó is visszaszaladhatott, míg a második vagy harmadik dobó futott a vár felé. Amennyiben találat nélkül visszaért (nem dobták hozzá a labdát), újra megszerezte csapata számára az ütés jogát. Így egyszerre többen is lehettek a pályán. A csapatok akkor is helyet cserélhettek, ha minden ütő a túlsó oldalon rekedt, vagyis a várban.

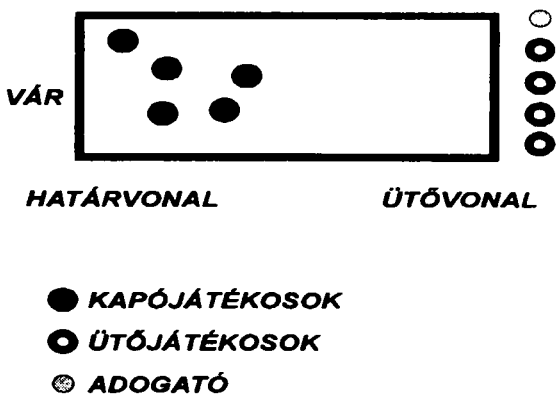

14. dólézás:
Így nevezték a szakirodalomból ismert bigézést.
Játékeszközök: – bot (kb. 1 m-es),
– dólé (kb. 15 cm hosszú, 3 cm átmérőjű, a két végén kihegyezett fadarab).

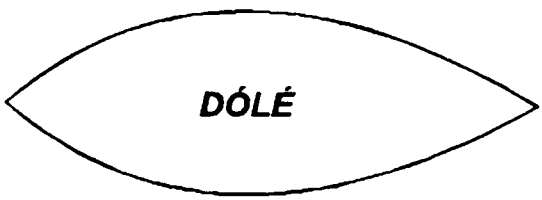

Fiúk, lányok egyaránt játszották. Két csapatra oszlottak: az ütők és a kapók csapatára. Fúrtak egy gödröcskét, amely mögött az ütők csapata sorakozott föl, míg a kapók a lyuktól kb. 10–20 méterre szétszórtan helyezkedtek el.

A játék három mozzanatból tevődött össze:

a) A dólét az ütők első játékosa kereszbe fekteti a gödröcskén, majd a bottal kilöki. Ha egy kapójátékos megfogja a repülő dólét, az ütő kiesik, és a csapat másik tagja következik. Amennyiben senki sem tudja elkapni a dólét, akkor az ütő keresztbe fekteti a botot a lyukon. Ahol a dólé földet ér, onnan próbálja meg egy kapójátékos a bothoz visszadobni. A bot érintésével az ütőjátékos kiesik, és helyére a következő kerül.

b) Féloldalt beleállítják a dólét a lyukba, majd a bottal ráütnek az egyik végére, mire az valamennyire fölugrik a földtől.

c) A levegőben levő dólét háromszor fölütik, miközben ezt mondják: egy méta (az első ütés után), két méta (mondják a második után), végül pedig: sólyom, szaladás! A harmadik megütés valójában az elütés a két marokra fogott bottal. Ahol a dólé földet ér, ott húznak egy vonalat, végül az győz, aki legtávolabbra ütötte.

A csapatok akkor cserélnek helyet, ha minden ütőjátékos kiesik, elveszíti az ütés jogát.

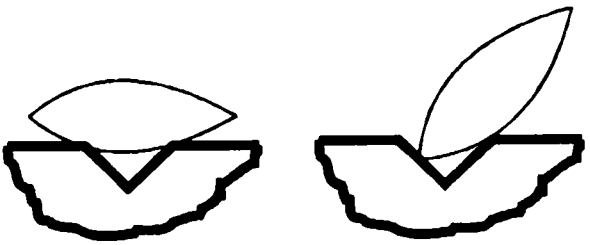

15. töröközés:

Rajzoltak egy kb. 10 cm átmérőjű kört, melynek mentén bottal a kézben sétáltak oly módon, hogy a bot egyik vége a körben maradt. Kizárólag fiúk játszották, kb. tízen. Mindegyikük egy nemzet, nép nevét vette föl, így lett közöttük török, görög, német, angol, francia, magyar, cigány stb. Előzőleg bírót választottak, aki egyszer csak elkiáltotta magát: – Üsd a törököt! Erre botjaikkal a menekülő török, . . . nyomába eredtek. Az sem volt rest, árkon-bokron keresztülfutott. Ha a fogók rávágtak a bottal – és persze úgy nézték, hogy minél nagyobbat –, akkor a török, . . . kiállt, és nem játszhatott többé. Itt játéktér nem volt meghatározva, aki túl messzire elszaladt, és a fogóknak nem volt ínyükre tovább üldözni, a menekülő újra játszhatott a következő menetben. Aki utoljára maradt a körben, az lett a győztes.

Szerepjátszók – felnőttek szerepét utánozó játékok

Lényegük a vállalt szerepnek megfelelő viselkedésmód. Gyakori a tanító, orvos, boltos utánzása, ill. az alábbiak is:

16. háziasszonyozás: A kislányok körében kedvelt játéknak számított. A földre pálcával konyhát rajzoltak, vagy egy félreeső zugot jelöltek ki e célra az udvar végében. Választottak maguk közül egy anyukát (apuka ritkán szerepelt), aki sütött-főzött a gyerekeire. Az ételek leggyakrabban sárból készültek. Törött tányérdarabok szolgáltak só, paprika, kenyér gyanánt. Kedvelt csemege volt a sárpogácsa, mivel annak sárkemencét is kellett készíteni. Mikor elkészült az „ebéd", az anyuka így hívta a lányait:

Sári, Mári, Kati, Panni,
gyertek haza, lányok, enni!

Eperéréskor epret szolgáltak fel ennivalóként, esetleg utcán található más gyümölcsöt, főleg meggyet.

E játékhoz szorosan kapcsolódik az apa-anyázás. Gyakran az apa szerepét is kislány vállalta fel. A csutkababákat ringatták, azok voltak a gyerekeik. Az anyukák csutkadarabokat erősítettek a cipőjük sarkára, így „magas sarkú cipőben" illegették magukat.

17. lakodalmazás: Egy háznál összegyűltek az utca gyerekei. Közülük a legszebb vagy éppen a legkisebb lány lett a menyasszony. Gyakran a vőlegény szerepét is lány vállalta, rendszerint a legmagasabb lány. Nagy hangsúlyt fektettek a menyasszony kicsinosítására. Az ablakokról leszedett függöny szolgált fátyolként. Ki is festették, ahogyan tudták: körömlakk a japánakác piros nedvéből készült, szájpirosítónak megfelelt a piros krepp-papír, míg a szemöldököt elégett gyufaszálakkal festették.

Az étkezést batyubálszerűen oldották meg, mindenki vitt, amit tudott, azután mindent közösen fogyasztottak el. A lényeg az utcai fölvonuláson volt. Elöl mentek a koszorúslányok és -legények, majd a menyasszony, vőlegény, utánuk pedig a vendégsereg. Ők maguk énekeltek, sőt kurjongattak is. A felnőttek is kiálltak az utcára a lakodalmas menet elvonulását megtekinteni.

18. gyerekszínjátszás: Iskolai mintára a gyerekek is rendeztek színházat. Deszkából összetákolták, takarókkal, lepedőkkel körülvették, papírpénzt rajzoltak, amit az előadás előtt szétosztogattak. A műsor kezdetekor egy kisasztalt tettek a kapuhoz, itt ült a jegyárusító, aki a papírpénzeket jegyre váltotta. Az előadás pontos kezdetét már előre kihirdették az egész utcában, úgyhogy nemcsak a gyerekek, hanem azok szülei, ill. mások is eljöhettek. Padok, székek szolgáltak ülőhelyként.

A rendezői szerepet a nagyobb gyerekek vállalták föl, akik már iskolába jártak. Ott szerzett ismereteiket gyakorolták a szöveg kiválasztásakor, esetleg megírásakor, a szereplők kiválasztása alkalmával. Gyakran vittek színre népmeséket, pl. *A szegény ember és a gazdag ember* történetét. Az előadást több fölvonásra tagolták.

A maszkokat, jelmezeket is igyekeztek minél élethűbbé tenni: bajuszt, szakállat kukoricahajból készítettek. A gazdag ember ingét párnákkal tömték ki, úgyhogy még a nadrágszíját sem tudta becsatolni. Szegény embernek lehetőleg soványabb szereplőt választottak.

Ilyen előadáscím is szerepelt: *Hakapeszik bárókisasszony* stb.

19. rablózás: Nagyszüleink nem sok detektívfilmet láttak, fantáziájuk azonban ilyet is kiadott. Az udvarban bottal megrajzoltak egy hosszú folyosót, lehetőleg minél kacskaringósabbat, köréje pedig szobákat. A folyosó végén lévő szobába ültették be a háziasszonyt, rendszerint a legkisebbet. A folyosóra vonalakat húztak, ez szolgált garádicsként (lépcsőfokként). A támadó rablók a náluk lévő bottal elsimították ezeket a lépcsőfokokat, így közeledtek a háziasszony felé. A szerepben való teljes beleélést mutatja, hogy a háziasszony sírásba, rémült jajveszékelésbe kezdett a rablók láttán (tettetés nélkül), a nagyobbak pedig ezt élvezték.

Elég morbid játék volt ez a kisebbekkel szemben. Győztese nem volt, csupán a megríkatásra törekedtek.

II. Mozgásos játékok

E játékok lényege a mozgás, ez adja a játék örömét. Kapcsolódhat hozzá játékeszköz, de ez csupán kísérője a játéknak.

Különféle ügyességi és erőjátékok

20. korcsolyázás: Csantavéren igen kedvelt téli szórakozásnak számított a Csík-éren való csúszkálás. A korcsolya fából készült, amit drótokkal erősítettek a lábra. Ritkábban kaszaél szolgált csúszórészként, ilyenkor a szülők is segédkeztek az elkészítésében.

21. sántikálás: A földre megszámozott kockaábrát rajzolnak, majd kockáról kockára haladva végigugrálják megfelelő szabályok szerint. Játszhatják dobókővel, ill. anélkül. Kétféle ábrát ismernek:

A) A játékosok száma nincs meghatározva. Dobóeszköze: cserép vagy csiszolt tányérdarab. Törött tányért használtak e célra, itt is versengtek, kinek van legszebb virág rajta. Miután a cserepet vagy tányérdarabot beledobták a kockába, indulhatott a játék. Sem a cserépnek, sem a lábnak nem volt szabad érintenie a vonalat, mert akkor azt mondták: – Le vagy! – és másik kezdhette a sántikálást.

A játék szabálya: a kockába dobott tányérdarabot ugrás közben fél lábbal kellett továbblökni kockáról kockára, ami nem volt éppen könnyű. Az egyes számú kockától kezdtek, sikeres dobás és körbesántikálás után az illető kijárt egy iskolát. Az a játékos, aki vonalra lépett vagy mindkét lábát letette, kiállt, és egy másik indult. Amikor újra rá került a sor, annál az iskolánál folytatta, ahol megakadt.

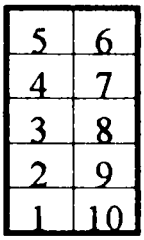

B) Egy kocka kb. 50X50 cm nagyságú volt. A párosoknál mindkét lábat le kellett tenni, tehát az utolsó kockánál terpeszállásban fordultak meg. Aki a vonalra ugrott, az kiesett, átadta helyét a következő játékosnak.

Ezt is játszották cseréppel, ill. anélkül. A dobás rendje megegyezik az előzővel, kockánként haladtak, azzal, hogy a bedobott cserép maradt a helyén, és visszafelé jövetkor kellett fölvenni.

„Kijárásával" nyolc iskolát (osztályt) szerezhettek az ügyes ugrálók.

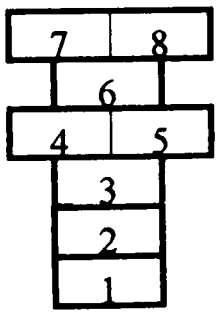

22. sugarazás: A szakirodalomban ostorcsapó néven ismeretes. Főleg fiúk játéka volt, akik fölsorakoztak egymás kezét fogva, ahogyan vonatozni szokás. A sor elején rendszerint a legerősebb fiú állt, aki futni kezdett, magával húzva a többieket. Hirtelen irányváltozatatáskor (csavarintáskor) a hátul lévők legtöbbször kisodródtak, „elszálltak" a szó szorors értelmében. Az elesők kiálltak, míg a többiek újra összefogóztak. A sergető célja az volt, hogy minél többen kiessenek, míg a játékosoknak a talpon maradás.

● ***JÁTÉKOSOK***

○ ***SERGETŐ***

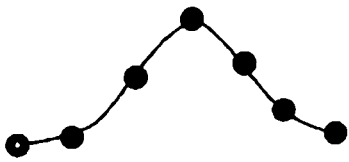

23. Adj, király, katonát!: Vegyesen játszották fiúk, lányok. Két csapatban felálltak egymással szemben kb. 10–15 méterre, kézen fogva. Kisorsolták, melyik csapat kezd, és a következő párbeszéd zajlott le:

Első csapat: *Adj, király, katonát!*
Második csapat: *Nem adok.*
E. cs.: *Ha nem adsz, szakítok.*
M. cs.: *Szakíts, ha bírsz!*
E. cs.: *Kit kívánsz?*
M. cs.: *Azt a híres . . .* XY-t (valakinek a nevét mondják)

Erre a megnevezett személy futásnak eredt, és igyekezett az ellenfél játékosainak összefogott kezét „szétszakítani". Ha ez sikerült neki, magával vihetett egy „foglyot", ha nem, akkor ő is ott maradt. Majd a másik csapat kezdte a párbeszédet. Végül az a csapat győzött, amely minél több tagot számlált.

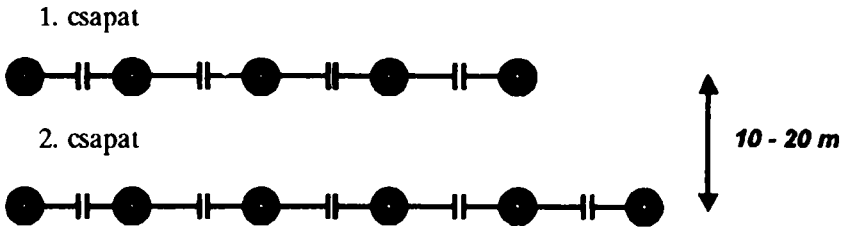

24. páros szökellők: Két kislány kart karba öltve egyszerre szökell, miközben a következőket mondják, éneklik:

A) *Sétálunk, sétálunk, egy kis dombra lecsücsülünk, csüccs!*
Erre leguggoltak, majd kezdték újra, míg meg nem unták.
B) *Erre kakas, erre tyúk, erre van a gyalogút, sírom, sárom, sutty.*
Szintén leguggoltak, majd újrakezdték.

25. Lánc, lánc, este lánc: Valószínűleg félrehallás eredménye lehetett az „este lánc", de ugyanakkor voltak olyanok is, akik Eszter-láncot mondtak:

Lánc, lánc, este lánc,
este lánci cérna,
cérna volna, selyem volna,
mégis kifordulna.
Pénz volna karika, karika,
forduljon ki Marika,
Marikának lánca.

Körben, egymás kezét fogva haladnak az ének dallamára. Akinek a nevét mondják, az arccal kifelé fordul.

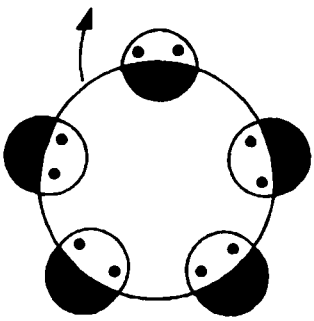

Fogócskák

26. fogócska: Vegyesen játszották korlátozatlan számban. Kiszámolással meghatározták a fogót, aki a többiek megérintésén (elkapásán) mesterkedett. Ha sikerült valakit megfognia, akkor szerepet cseréltek.

Játszották még csírral (menedékhellyel) is, ugyanezen szabályok szerint, azzal, hogy a csírban – ami lehetett fal, fa stb. – a fogó senkit sem foghatott meg.

(Megjegyzés: a csír szó magyarázatát sehol sem találtam az általam átvizsgált szakirodalomban:

a. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. A–Gy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967

b. Új magyar tájszótár 1. A–D. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969

c. Bálint Sándor: Szegedi szótár 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957

d. Ormánysági szótár Kiss Géza szótári hagyatékából (szerk. Keresztes Kálmán) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952

e. Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár Fórum Könyvkiadó, Újvidék

f. Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára 1. Pest, 1867, Emich Gusztáv Akadémiai Nyomdásznál)

27. Erre csörög a dió: Szembekötős játék. Kiszámolással határozták meg, ki legyen a fogó. A szemét kendővel bekötötték, majd négyszer-ötször jól megforgatták, és ekkor indulhatott csak a többiek keresésére. Télen gyakran játszották, ha túl hideg volt kinn, és a szobákba szorultak a gyerekek. A játékosok így csalogatták a fogót: – Erre csörög a dió, erre meg a mogyoró, lábad alatt a patkó. – A fogónak nemcsak elkapnia kellett valakit, hanem bekötött szemmel ki is kellett találnia, ki az. Ha a kereső kitalálta az illető nevét, levették szeméről a kendőt, és szerepet csseréltek, ha nem, akkor tovább kellett keresnie a játékosokat.

28. libázás: Szereplői egy anya, egy vagy két farkas és a libák. Az anyával szemben kb. 20–30 méterre állnak fel a ludak, középütt a farkasokkal. Az anya és a játékosok (ludak) között a következő párbeszéd folyik:

Libák: *Anyám, anyám, éhes vagyok!*
Anya: *Gyere haza, libuskám!*
Libák: *Nem merek.*
Anya: *Miért?*
Libák: *Félek.*
Anya: *Mitől?*
Libák: *Farkastól.*
Anya: *Hol van?*
Libák: *Bokorban.*
Anya: *Mit eszik?*
Libák: *Kosfejet.*
Anya: *Miben mosdik?*
Libák: *Cintányérban.*
Anya: *Mibe törölközik?*
Libák: *Rongyos kutya farkába.*
Anya: *Gyertek haza, biri, biri!*

A ludak futásnak erednek, szaladnak haza, a farkasok pedig igyekeznek minél többet elfogni közülük. Akiket megfognak, azok kiállnak. Addig játsszák, míg minden ludat el nem kapnak. Azután az utolsónak maradt liba lesz az anya, farkasok pedig azok, akik legelőször kiesnek.

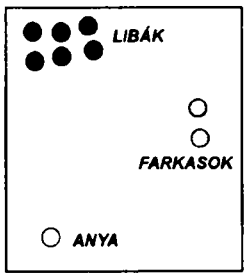

29. sattantütürű: Valójában az Utolsó pár, előre fuss! játékról van szó. Egymás után, párban sorakoztak fel a játékosok, kézen fogva egy fiú, egy lány. Elöl állt egy páratlan személy, a sattantütürű, ő kiabálta: – Sattantütürű, tűt árúnak a bótba! – mire a legutolsó párnak előre kellett szaladnia, és ott, a sor elején újra megfogni egymás kezét. Közben a kikiáltó igyekezett megfogni valamelyiküket. Ha nem sikerült neki, a pár változatlanul előre állt, ám ha igen, akkor viszont az elfogott személy lett az ő párja, a pár nélküli pedig a sattantütürű.

Általában legények, nagylányok játszották, és persze a szimpátia határozta meg, ki kit fogjon el. Minél többen részt vettek a játékban, annál érdekesebb volt.

Egy másik változatában az összefutó pároknak nemcsak a kezüket kellett megfogniuk, hanem meg is kellett csókolniuk egymást.

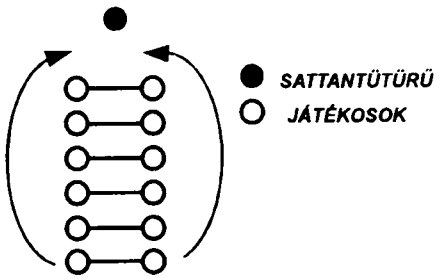

30. cica-maca (árokugrálós játék)

Kisorsolnak egy fogót (cica-macát), akit az árokba állítanak, míg az „egerek" vígan szaladoznak egyik oldalról a másikra, és így bosszantják a „macskát":

– *Cica-maca, fogjál meg!*
– *Ci-ci-ci, cicuskám, gyere, fogjál meg!*

Akit a macska megfog, hozzáér, azzal helyet cserélnek.

31. köcsögözés

Többen játszották, fiúk és lányok. Szereplői: egy háziasszony, egy macska, „köcsögök" (gyerekek) és köcsöghordozók (minden „köcsög" mellé kettő). A játék menete: a guggoló játékosokat (köcsögöket) a macska igyekezett fölborítani. Ezt próbálta megakadályozni a gazdasszony, ill. a köcsöghordók, akik

karjuknál fogva szállították a játékosokat. Ha a macska mégis fölborította a köcsögöket, akkor azok a kiömlő tej hangját utánozták: – Glo, glo, glo. Ha a gazdasszony megfogta a macskát, helycsere történt.

Vonulások

32. Bújj, bújj, zöld ág:

Főleg a kislányok kedvelt játéka volt. Előzőleg kisorsoltak két személyt, akik a kaput tartották. A többiek kézen fogva egyes sorban kanyarogtak alattuk, ezt énekelve:

Bújj, bújj, zöld ág, zöld levelecske,
nyitva van az aranykapu, hadd bújjatok rajta!
Rajta, rajta, leszakadt a pajta,
bent maradt a macska.

Ekkor leeresztették a fölemelt „kapukat" (kezeket). A foglyul ejtett személynek választani kellett az aranyalma vagy az aranykörte között (a kaputartók a játék előtt egymás között megbeszélték, hogy ki kicsoda). A többiek ezt nem tudhatták meg, így a döntés idején is kissé félrevonultak a foglyul ejtett személlyel. A vonulók elfogytával a két csapat összemérte erejét pl. az Adj király, katonát!-ban

III. Szellemi játékok

Rejtő-kereső játékok

33. gyűrűzés

A játékosok (fiúk, lányok kortól függetlenül) körben leültek. Összekötöttek egy kb. 1 m-es madzagot, amelyre előzőleg gyűrűt fűztek. Kezeiket a madzag mentén húzgálták, lehetőleg egymáshoz értetve. Egy személy a körön kívül sétálva igyekezett nyomon követni a gyűrű útját. A többiek ezalatt így énekeltek:

Gyűrű, gyűrű, kalan(d)gyűrű,
merre van az aranygyűrű (ezüstgyűrű)?
Itt csörög, itt pörög, itt nyisd ki!

A sétáló ekkor rámutatott valakire, akinél a gyűrűt sejtette. Az illető kinyitotta a tenyerét, és ha valóban nála volt a gyűrű, szerepet kellett cserélniük.

34. ipiapacsozás

Humócska néven ismert és közkedvelt mind a mai napig.

A humót sorsolással, kiszámolással választják meg, aki a falnál vagy egy fánál tízesével számol százig. A százat elérve a következőket mondja: – Aki bújt, aki nem, megyek. Három méter távolság, három méter magasság (a humóhoz viszonyítva).

Majd a játékosok keresésére indul. Akire legelőször rátalál, és „leveri" a falnál: – Ipiapacs pl. Mari! –, akkor az illető lesz a következő forduló humója. Ha az elbújtak ügyesebbek és bátrabbak, leverhetik a humót, még mielőtt az rájuk találhatna, így a következő játékban is ő hum, mindaddig, míg valakit le nem ver.

Társasjátékok

35. malmozás

Két személy kell hozzá, és kilenc-kilenc kukorica-, ill. babszem, melyeket a következő ábrán rakosgatnak:

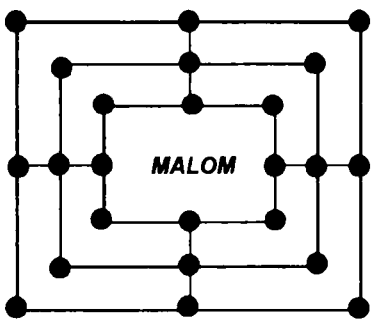

A játék menete: a játékosok fölváltva helyezik bábjaikat a tábla csomópontjaira, azzal a céllal, hogy malmot csináljanak. A malom nem más, mint három babszem felsorakoztatása egy vonalon. Ki- és becsukásával egymás bábjait is levehetik. Mindaddig játsszák, míg egyiküknek csak két bábuja marad, így nincs több esélye sort (malmot) alkotni.

Szabálya: a bábokat csak a vonal mentén húzogathatják. Az győz, aki az ellenféltől minél több bábot leszed.

IV. Élő állatokkal való játszás

36. szamarazás

Nagy öröm volt a csacsi a háznál a gyerekek számára. Egyenként nyargaltak rajta, vagy ha több csacsi volt, akkor előszeretettel versenyeztek is. Télen szánkóba fogták, úgy vontatták magukat.

Napjainkban a csacsi helyét a póniló foglalja el, amellyel szintén ügetőversenyt rendeznek.

37. pókozás

Egy kátrányba mártott hosszabb fadarabbal pókokat gyűjtöttek (földben lévő pókokat). Az összefogdosott állatokat egymásnak ugrasztották, és ennek látványában lelték örömüket. Elég morbid játék volt a pókokkal szemben, melyeknek nevet adtak, s harc közben biztatták őket; ha valamelyik győzött, utána dicsekedtek vele.

A játékok elemzése

„Szembeszökő a funkcionális hasonlóság a művészetek és a játékok mint szemiotikai rendszerek között"[5] – mondja Papp Ferenc. A játék elemeit és a köztük lévő viszonyokat a valóság modelljeként tekinthetjük, ui. az élet egy-egy körülményét jelenítik meg képletesen. Persze, az így kialakított világ sem nélkülözi a megfelelő elemeket.

A szereplők, játékosok között sajátságos viszony alakul ki, miközben meghatározott célokkal, lehetőségekkel rendelkeznek, ám itt vannak a szabályok is, melyek korlátozzák ezeket.[6]

A játékok elemzésénél Láncz Irénnek a *Tanulmányok*ban megjelent elemzési módját követem, középpontba állítva a konfliktus-szituációt, figyelve még a stratégiákra, az egyének, ill. csoportok nyerési esélyeire is.

I. A tárgykészítő játékoknál konfliktus-szituációról nem beszélhetünk, így az ilyenfajta elemzést az eszközös-ügyességi játékoktól kezdem.

5. csigázás

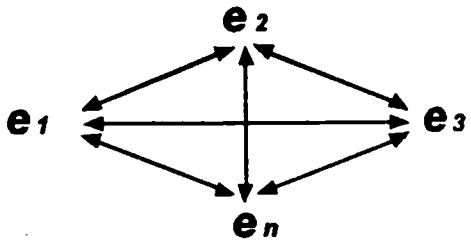

A játékosoknak egyéni céljuk van: minél tovább forgásban tartani a csigát.

6. kötélugrálás

e	–	e_1	+	e_2 + e_3 + e_n	–	e
forgató	–			ugrálók	–	forgató

Az ugrálók igyekeznek minél tovább bennmaradni a kötélben.

7. likkerezés

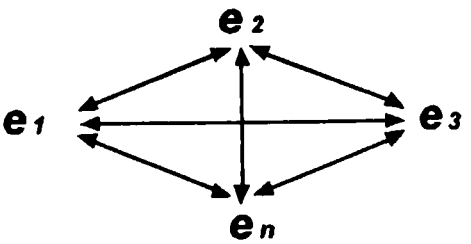

A játékosokat egyéni cél vezérli: minél több fordulót megnyerni.

8. gombozás

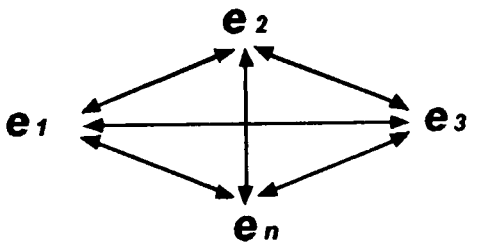

A játékosok egyéni célja minél több gomb elnyerése.

9. cicázás labdával

e_n <----> e_1 (+ e_2 + e_n) <----> e_n
A kapus(ok) <----> cica(cicák) <----> kapus(ok)

A kapusok védekeznek, míg a játékosok (cicák) támadnak.
A labda megérintése jelenti a szerepcserét.

10. kiütőcske

A) e <----> e_1 + e_2 + e_n <----> e
A kapus <----> játékosok <----> kapus

A kapusok támadnak, a játékosok azok, akik védekeznek.
A labdával való kiütés jelenti a fordulatot.

B)

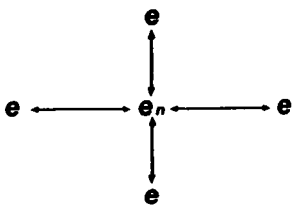

11. tányérpörgetés

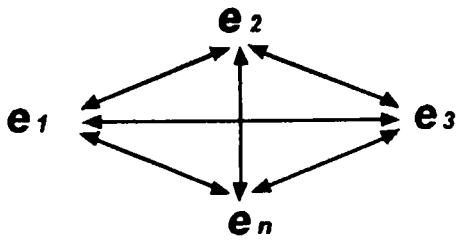

A játék során egyének versengenek egymással.
Céljuk minél ügyesebben megpörgetni a tányért.

12. cepnizés

e_1 <----> $e_2 + e_3 + e_4 + e_5$
labdadobó <----> játékosok (cepnizők)

A labdadobó célja a helyfoglalás, míg a játékosok a helymegtartásra törekednek. A játék sémája támadásra és védekezésre egyszerűsíthető.
A helyfoglalás hoz változást a játékban.

13. métázás

cs_1 <----> cs_2
ütők csapata <----> kapók csapata

Az ütők minél tovább igyekeznek megmaradni jelenlegi helyzetükben. Itt is megtaláljuk a védekezést és támadást.
A labdával való érintés vezet fordulathoz.

14. dólézás

cs_1 <----> cs_2
ütők csapata <----> kapók csapata

Az ütők csapata dobja a labdát, a kapók pedig megpróbálják elkapni.
Az ütők célja: legmesszebbre ütni a dólét.

15. töröközés

e <----> $e_1 + e_2 + e_3 + e_n$
egyén <----> játékosok

Az egyén (török, . . .) menekül az „üldözők" elől.
Jelen van a védekezés és támadás.
Az elfogást a ráütés (a játékos bottal való megütése) jelenti.

16. háziasszonyozás

$e_1 + e_2 + n$
apa + anya + gyerekek

A szerep eljátszára a fő cél a játék során.

17. lakodalmazás

$e_1 + e_2 + n$
menyasszony + vőlegény + vendégsereg

A játékosok célja a lakodalom hű megjelenítése.

18. színjátszás

$e_1 + e_2 + n$

A szereplők célja a darab színrevitele.

19. rablózás

e <----> cs (szimbolikus a szembenállás)
háziasszony <----> rablók

A háziasszony passzív (sír), a rablók az aktív játékosok.
A háziasszony védekezése szimbolikus, ui. elszenvedi a megijesztést, a rablók támadásának célja a háziasszony elérése.

II. 20. korcsolyázás

$e_1 + e_2 + e_n$

A korcsolyázók a minél ügyesebb siklásra törekednek.

21. sántikálás

Mindenki mindenkivel verseng a több iskola kijárásáért.

22. sugarazás

e <----> $e_1 + e_2 + e_n$
húzó <----> farok

A húzó személy futással és hirtelen irányváltoztatással kiesésre kényszeríti a sor végét.

23. Adj, király, katonát!

cs_1 <----> cs_2
katonák <----> katonák

A csoportok célja, hogy foglyul ejtsék a másik csapat katonáit.
Mindkét fél támad és védekezik a játékban.
Két játékos összefogott kezének a szétszakítása jelenti az elfogást.

24. páros szökellők

$e_1 + e_2$
kislány + kislány

Közös céljuk az egybehangolt ugrálás.

25. Lánc, lánc, este lánc

$e_1 + e_2 + e_n$
kislányok

Énekelve haladnak, a név említésére kifordulnak.

26. fogócska

e <----> $e_1 + e_2 + e_n$
fogó <----> játékosok

A fogó támad, a többiek védekeznek a játék alkalmával.
Az érintés jelenti az elfogást.

27. Erre csörög a dió

e <----> $e_1 + e_2 + e_n$
kereső <----> játékosok

A kereső támad, a rejtőzők védekeznek.
A néven nevezés, felismerés jelenti az elfogást.

28. libázás

$(e_a) + e_{1n}$ <----> $e_{f1} + e_{f2}$
(anya) + libák <----> farkasok

A libák védekeznek, míg a farkasok támadnak. (Az anya csupán szimbolikusan vesz részt a védekezésben.)
Az érintés jelenti az elfogást.

29. sattantütürű

$(e_1 + e_2) + (e_3 + e_4) + (e + e)_n$ <----> e
párok <----> sattantütürű (fogó)

A sattantütürű támadását a párok futással hárítják el.
Szerepcserére az esetleges elfogás után kerül sor.

30. cica-maca

e <----> $e_1 + e_2 + e_n$
cica-maca (fogó) <----> egerek (játékosok)

A fogó támad, az egerek futással védekeznek.
A játékosok elfogása érintéssel történik.

31. köcsögözés

$e_g + e_{kn} + e_{hn}$ <----> e_m
gazdasszony + köcsögök + köcsöghordók <----> macska

A játékban a macska és a gazdasszony támad, a köcsögök és köcsöghordók védekeznek.
A szerepcserét a köcsögök föllökése jelenti.

32. Bújj, bújj, zöld ág

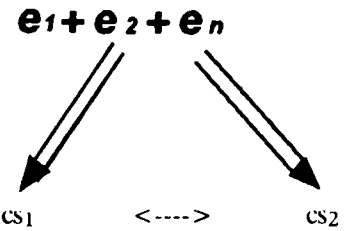

A játékosoknak a kapu lezárásával választaniuk kell, hogy ki mögé állnak. A játék során az almák csapata vetélkedik a körték csapatával.

III. 33. gyűrűzés

e <----> cs
kereső <----> elrejtők

A kereső célja a gyűrű megtalálása, a többieké meg az elrejtése.

34. ipiapacsozás

e <----> $e_1 + e_2 + e_n$
humó <----> bújók

A humó célja a rejtőzködők előkerítése, a bújóké ennek ellenkezője. A „leverés", ipiapacsozás jelenti a meglelést.

35. malmozás

e_1 <----> e_2
egyik játékos <----> másik játékos

Céljuk közös: az ellenféltől minél több bábot leszedni.

IV. Az élő állatokkal való játszásnál nem állítható fel az eddig vizsgált konfliktus-szituáció.

Az ily módon lebontott játékokat vizsgálva háromféle konfliktus-szituációt figyelhetünk meg:

- csoportok állnak szemben csoportokkal (métázás, dólézás, Adj, király, katonát! stb.)
- egyén csoportokkal (cepnizés, töröközés, sugarazás stb.)
- egyének egymással (csigázás, likkerezés, gombozás stb.)

A tevékenység sémája támadásra és védekezésre egyszerűsíthető. Érdemes még megfigyelni a játék elemeinek előfordulását, nevezetesen a mozgás, szöveg és eszköz jelenlétét.

A játékelemek

A játék sorszáma és neve	Mozgás	Verbális szöveg	Eszköz/ játékszer
5. csigázás	rántás, ütés	–	csiga, ostor
6. kötélugrálás	ugrálás	–	kötél
7. likkerezés	dobás, megkapás, fölszedés	–	likker (patkó-szög, kavics)
8. gombozás	ütés (peccintés)	–	gomb
9. cicázás labdával	dobás/gurítás, futás	–	labda
10. kiütőcske	dobás, ugrás, futás,	–	labda
11. tányérpörgetés	pörgetés	–	tányér
12. cepnizés	dobás, futás	–	labda
13. métázás	dobás, kapás, ütés	–	labda, bot
14. dólézás	dobás, kapás, ütés	(–) informáló	dólé, bot
15. töröközés	futás, ütés	fölkiáltás	botok
16. háziasszonyozás	szerepjátszás	spontnán mondóka	baba, cserép-darab stb.
17. lakodalmazás	szerepjátszás	spontán ének	lakodalmi kellékek
18. színjátszás	szerepjátszás	meghatározott szöveg	a darabban előírtak
19. rablózás	menetelés	spontán	botok
20. korcsolyázás	csúszkálás	–	korcsolya
21. sántikálás	dobás, ugrás	–	cserép-, tányérdarab
22. sugarazás	szaladás, húzás	–	–
23. Adj, király, katonát!	futás, szakítás	kérdés/felelet	–
24. páros szökellők	szökellés	mondóka	–
25. Lánc, lánc	forgás, kifordulás	ének	–
26. fogócska	szaladás	–	–
27. Erre csörög a dió	futás, tapogatózás	mondóka	kendő
28. libázás	futás	kérdés/felelet	–
29. sattantütürű	szaladás	felkiáltás	–
30. cica-maca	futás	csúfolódás	–
31. köcsögözés	guggolás, futás	hangutánzó	–
32. Bújj, bújj, zöld ág	menetelés, kézföltartás	ének	–
33. gyűrűzés	kézmozdulatok	ének	gyűrű, madzag
34. ipiapacsozás	futás	szavak (informálók)	–
35. malmozás	bábrakosgatás	–	kartonlap, bab- és kukoricaszemek

„A gyermek fejlődő szervezete folytonos mozgást kíván, s így legkedveltebb játékai is azok, amelyeknek uralkodó eleme a mozgás".[7] A táblázat is ezt támasztja alá, ui. kivétel nélkül mindegyik játékhoz kapcsolódik valamelyik mozgásforma. Futás, futkározás kiélvezésére ad alkalmat a fogócska, törökö-

zés, sugarazás, libázás, sattantütürűzés, ipiapacsozás. Az ugrálós játékok közül a sántikálás, kötélugrálás, páros szökellők az ugrálási kedv játékai. Kézügyességi játékok: gombozás, likkerezés. Utánzó játékok a szerepjátszók.

A verbális szöveg az eszközös játékoknál teljesen hiányzik, ahogyan a sportszerű népi játékok java részéből is. A szerepjátszó játékoknál leggyakoribb a spontán szöveg (háziasszonyozás, lakodalmazás). Egyes szövegek felhívó, informáló funkciót töltenek be, pl. az Erre csörög a dió vagy az ipiapacsozás szövege.

A játékok során körvonalazódó szerephelyzetek lehetnek állandóak, ill. változóak. Egyetlen igazi szerepváltó játék van, ez az Adj, király, katonát! A szerepcsere után a cél azonos marad: ugyanabban a játékban az egyik csapat egyszer védekezik, majd támad. Föltételesen a malmozás is idesorolható, ui. egyazon játékos támadhat és védekezhet is ugyanazon játékban.

Leggyakrabban a szerepek mégis élesen elkülönülnek egymástól: a támadó mindig támad, míg a többiek védekeznek.

A játékok részletes elemzése

I. A tárgykészítő játékok nem konflikus-szituációra épülnek. Persze a versengés valamilyen módon jelen van, igyekeznek minél szebb ékszert, babát, állatot készíteni, de a fő hangsúlyt nem ebben találjuk.

A kisfiúkat az állatszeretet, a róluk való gondoskodás készteti állatfigurák előteremtésére. Kislányoknál a gyerekgondozás, -ápolás, -babusgatás hozza létre a hozzávaló eszközt, a babát. A 3–8 éves gyerek munkáiban a jelképesség dominál: a bepólyázott csutka estében a hiányosságokat a képzelet pótolja. A képzelet intenzív működése kb. a 9. év körül fokozatosan háttérbe szorul, helyét átveszik a logikai vonások (a babának feje, haja lesz). Ehhez már nagyon közel áll a reális ábrázolás, megmunkálás, amikor is a tárgyak pontos másai az eredetinek.[8] Gyakran a játékszer a játszótárs szerepét tölti be.

Áttérve az eszközös-ügyességi játékokra, a csigázásnál (5) kölcsönös szembenállás figyelhető meg mindegyik játékos között. Egyéni célok vezérlik őket: minél tovább forgásban tartani a csigát.

A kötélugrálásnál (6) sem találunk konfliktus-szituációt, tehát forgatók és ugrálók között nincs egymásnak feszülő érdek. Némi versengés azonban megnyilvánulhat maguknak az ugrálóknak a körében a pozíció megtartásáért, ui. a kiesés az illető megbotlásától függ.

A likkerezés (7) mozgatórugója egyéni érdek: a legtöbb forduló megnyerése. Mivel a játék öt menetből tevődik össze, így megfelelő stratégia is fölállítható. A második fordulóban kettesével kell fölszedni a likkereket a földről, így azok egymáshoz közeli ledobása hozzásegíthet a nyeréshez. Ez jut kifejezésre a későbbiek folyamán is, főleg a negyedik fordulóban, ekkor a ledobás után mind a négy likkert egyszerre kell „összekaparni". Valójában az előre tervezett ledobás függvénye a nyerés. Az utolsó menet végkifejletét inkább a kézügyesség dönti el, ui. előnyben részesülnek a pörge ujjúak, akik ujjaikat a kézfejnél magasabbra tudják emelni.

A gombozásban (8) mindenki verseng egymás gombjainak az elnyeréséért. Különösen motíválja a játékosokat egy szép gomb. A játék sikeressége nem csupán a kézügyességtől függ, hanem a gomb tulajdonságaival is kapcsolatban

van (nehezebb, könnyebb, jól pattan-e vagy sem). E kettő határozza meg a peccintés végkimenetelét.

A labdával való cicázás (9) már egyén és csoport közti konfliktus-szituációra épül. A kapusok védik a labdát a „macskáktól", míg azok mindent megtesznek az eléréséért: az elmbámészkodó kapusnak a kezéből is kiüthetik. Láthatjuk, hogy mindkét fél aktív. A labda megérintésével szerepcserére kerül sor. Egyforma esélyekkel indulnak az ellentétes cél felé.

A kiütőcske (10) a konfliktus-szituációra épül. A kapusok célja a támadás (kiütés), míg a játkosok mindig védekeznek. Szerepük már a játéktérben való elhelyezkedésükkel adott. Teljesen mozgásra épül, mindkét fél egyaránt aktív. A játékosok előnyös helyzete a kapusokkal szemben abból adódik, hogy a labda megfogásával nyernek egy éltet, így megnehezül a kiütésük. Az első labdafogás a „mindent vagy semmit" helyzethez hasonlítható, ui. az elejtéssel a kiállását pecsételi meg a játékos. Mindenesetre e kockázatvállalás igen kecsegtető, ezért gyakran választják ezt a veszélyes stratégiát.

A tányérpörgetéskor (11) egymással versengnek a játékosok. Előnyben részesülnek a nagy kézügyességgel rendelkezők. A játéknak kettős célja van: először a versengés, majd a szórakozás.

A cepnizés (12) a görcölés leegyszerűsödött variánsa. A redukció megmutatkozik a játékosok számában (6–8 helyett itt 5-re van szükség) és az eszközökben (bot sem kell hozzá, hanem kézzel ütik a labdát). A konfliktus-szituáció labdadobó és játékosok között jön létre. Céljaik is ellentétesek: a dobók helyfoglalásra, a futók helymegtartásra törekednek. Cepnin a tenyerek összeütését értik. A dobó azon fáradozik, hogy dobása elérjen ugyan az ütőig, de az minél nehezebben üthesse el, és lehetőleg ne messzire. Így a dobó, még mielőtt a játékosok visszaérnének, sarkot foglalhat a labdával. Az ütőnek arra kell vigyáznia, hogy a labdát ne a lyuk felé célozza, így a dobó helyfoglalását segítené. A szerepcsere lehetősége jórészt a dobó kezében van, ám az ütő is módosíthatja azt jó célzással és leleményességgel.

A métázás (13) a régi várháborúk emlékét őrzi. Már a régi görögök is előszeretettel játszották. Csoportok közötti szembenállásra épül: a kapók mindig támadnak, az ütők pedig védekeznek (futással). Ez a szerep állandó marad a játék folyamán. Egyik csapatban sincsenek olyan játékosok, akik ne hibáznának, ezért a játék vagy az egyik, vagy a másik csapat javára dől el.

A dólézás (14) alapja szintén a csapatok közötti szembenállás. Több menetből épül fel, amelyek szerves összefüggésben vannak egymással. A kézügyesség itt is nagy szerepet játszik.

A töröközés (15) elnevezés igen furcsa, ui. más nép- és nemzetnevek is szerepelnek a játékban, és mégis a török a névadó. Valószínűleg a XVII. sz.-i török pusztítások emléke húzódik mögötte. Szembenállás figyelhető meg egyén és játékosok között. Az egyén (török, görög stb.) célja a menekülés a többi játékos elől. Az elfogást a ráütés jelenti. A nyerési lehetőség egyéni adottságokban rejlik (gyors futásban).

A dramatizációs játékok (16–19) alapvető célja a megfelelő szerep minél hívebb megjelenítése: háziasszony, vőlegény, menyasszony, rabló és a színdarabban előírt szerepek. A szereplők között nincs szembenállás, kivéve a rablózást, de itt is szimbolikus, ui. a háziasszony passzív, csupán megijed. A szerepjátszás

élettani okora vezethető vissza. A világ gyermeki átértelmezését láthatjuk e játékok során. Az élet szabályait vetítik ki környezetükre, társaikra.

II. A korcsolyázás (20) lényege a szórakozás és csak ritkán a versengés.

A sántikáláskor (21) egyéni célok vezérlik a játékosokat. Az „iskola kijárása" kockánként, fokról fokra történik. Nem elég csupán az ügyes ugrálás, a dobásnak is ugyanolyan szerep jut.

A sugarazásnál (22) mindenki mindenkit húz, céljuk mégsem azonos. Az elöl álló a sor végét kiesésre (elesésre) kényszeríti a hirtelen irányváltoztatással, míg azok talpon maradásra törekednek.

Az Adj, király, katonát! (23) játékban két csapat áll szemben egymással, azzal, hogy ugyanazokért a célokért küzdenek, a rájuk vonatkozó szabályok is azonosak. A király jelképes szereplő, mivel a szövegmondás mindenkire vonatkozik. Így valójában nincs is király, ill. mindenki az. A kérdés-felelet szövege nem változik, csupán a játékosok neve. A szakítást egyetlen játékos hajtja végre. Kiválasztásában a leghangosabb javaslat valósul meg. Persze, ésszerű döntésről van szó, amit logikus megfontolások előznek meg: erős egyént választanak „fogolynak", olyat, aki szakítani fog, tehát hoz és nem visz a játékosok közül. A szakításnak is megfelelő stratégiája van. Beletartozik az irányváltoztatás, a megfelelő szakítási hely megválasztása. Ahogyan a szabályok is azonosak, úgy a lehetőségek is. Tehát azt mondhatjuk, egyenlő esélyekkel indulnak. A csapatok támadási-védekezési sorrendje váltakozik, vagyis szerepváltakozásról van szó. A győzelem lehetőségei részben adottak (egyéni tulajdonságok: erős kéz, gyors futás), ám nagyobb szerep jut a véletlennek, a pillanatnyi szerencsének.

A páros szökellők (24) leglényegesebb eleme az ének és a mozgás. Valójában ez a játék célja is. Az éneknek felhívó funkciója van, cselekvésre (guggolásra, ugrálásra) hív. Nincs vesztese, sem győztese. Az ugrálás a lényeg, a mozgás és ének egyidejű.

A Lánc, lánc, este lánc (25) a kifordulós játékok egyike. A szöveg torzulása föltehetőleg félrehallás következménye. Szembenállásról nincs szó a kislányok között. A játék szervező eleme az ének és a mozgás, melyek szorosan összekapcsolódnak. A kifordulás a név említésére történik.

A fogócska (26) teljesen a konfliktus-szituációra épül. A játékosok szerepe állandó: a fogó mindig támad, a többiek pedig védekeznek. Az érintés jelenti az elfogást a játék folyamán. Mindkét fél egyidejűleg aktív. A támadó a hátrányát úgy szüntetheti meg, ha gyorsabban fut, mint a többiek. A játékosok előnyösebb helyzete abból adódik, hogy a csírban (menedékhelyen) nem foghatják meg őket. Ezzel a lehetőséggel igen gyakran élnek is.

Az Erre csörög a dió (27) mondókával egybekötött kereső–rejtőző játék. A kereső a játékosok felismerésére törekszik, akiknek előnyük, hogy tetszés szerint külalakot változtathatnak: ruhacsere, frizuraátformálás stb. Ez egyben a kereső hátránya, ui. nem tudja, hogyan formálta át külsejét, esetleg átformálta-e. Az elérést nem csupán az érintés jelenti, hanem a név kimondása is. A mondókának felhívó funkciója van: informálja a keresőt a játékosok hollétéről.

A libázás (28) során az anya passzív, míg a ludak és a farkasok az aktív játékosok. Hogy az anyának mégis érdeke a ludak megléte, azt valójában a szereppel való azonosulása prezentálja. Tehát részben szerepjátszó játéknak

is tekinthető. Az anya és a farkasok között csupán a beleélés szintjén beszélhetünk konfliktus-szituációról. Valódi formában a farkasok és ludak közt jut kifejezésre. A farkasok célja minél több ludat elfogni, míg a ludak igyekeznek épségben hazajutni anyjukhoz. A győztes a legutoljára megmaradt személy (liba) lesz, akit a farkasok nem tudtak megfogni. Az érintés jelenti az elfogást. A párbeszéd alatt a játékosok izgalma fokozódik, beleélik magukat szerepükbe.

A sattantütürűzés (29) egyike volt a legelterjedtebb játékoknak. Fő eleme a mozgás, ami egyben párválasztás is. A fogót általában a szimpátia motíválja. Tehát a szembenállás párok és fogó között csak szimbolikus. A kézfogás, ill. a csók jelenti az elfogást.

A cica-macázás (30) részben szerepjátszó játéknak is tekinthető. A macska célja az egérfogás, míg az utóbbiaké a menekülés. A játéktér pontosan meghatározott, ahogyan a szerepek is: a cica mindig támad, az egerek védekeznek; mindkét fél egyidejűleg aktív. A támadó hátránya a gyors futással csökkenthető. Az egerek stratégiája abból áll, hogy kivárják a kedvező alkalmat: megfelelő időpontban, megfelelő helyen futnak át az árkon. Előnyük, hogy a parton a macska nem foghatja meg őket. Mivel sokan játsszák, így a cicának is több az esélye. Az elhangzó incselkedő szövegeknek emotív funkciójuk van. A köcsögözést (31) a mozgásos játékokhoz soroltam, habár az aktivitás csak néhány szereplőre vonatkozik. A gazdasszony, a macska és a köcsöghordók vannak mozgásban, míg a „köcsögök" számára ez a pihenés játéka. A tevékenységi séma védekezésre és támadásra osztható. A szerepcserét a „köcsögök" föllökése jelenti. A kiömlő tej hangjának utánzása a nevettetést, szórakoztatást szolgálja.

A Bújj, bújj, zöld ág (32) a kapuzó vonulós játékokhoz tartozik. Kezdetben nincs szembenállás a részvevők között, ez majd a csapatok kialakulásával fog bekövetkezni. A csapatba tartozás a véletlen műve, ui. nem tudni előre, melyik kaputartó mely nevet választotta (aranyalma-e vagy aranykörte).

III. A gyűrűzés (33) egyén és csoport közötti szembenállásra épül. Ebből következik, hogy céljaik is ellentétesek: a kereső a gyűrű megtalálásán fáradozik, míg a többiek az elrejtésén. Ének és kézmozgás szerves egységet alkot (egyidejű) a játék során.

Az ipiapacsozás (34) a kereső játékok csoportjában található. A humó és bújó szembenállásán van a hangsúly. A két fél szerepe változatlan a játék folyamán: a humó keresi az elbújtakat, azok pedig rejtőznek. A „leverés", ipiapacsozás jelenti a meglelést. A megpillantás után humó és bújó egyaránt futásnak ered, ahol a gyorsaság határozza meg a távolabbi kimenetelt.

A malmozás (35) igen kedvelt társasjáték. A játékosok stratégiája a következő: a bábok felhelyezésével már gátolják egymást. Szerencsés megoldás a nyitó-záró malom: két egymás mellett párhuzamosan vagy egymásra merőlegesen fekvő pályára úgy raknak föl öt bábot, hogy valamelyik elmozdításával hol az egyik, hol a másik malmot lehessen becsukni. Ez egyben a bábok leszedésének leggyorsabb módja. Mindkét játékos célja azonos: a malom kialakításával minél több ellenséges bábot leszedni.

A föntiekből a következő általános sajátságok állapíthatók meg: a népi gyermekjátékok részvevőjének tevékenysége bizonyos szabályok által behatárolt. Céljaik lehetnek ellentétesek, míg a szerepek többnyire állandóak, pl. a

fogó mindig támad, a többiek védekeznek. A nyerési lehetőségek a jól felállított, kidolgozott stratégiával egyenes arányban növekednek. A játékosoknak tudniuk kell a több lehetséges megoldás közül kiválasztani a legmegfelelőbbet. A meghatározott szerepekkel rendelkezők kölcsönösen törekednek a dominancia megtartására, ill. megszüntetésére: az egyik fél a hátrány eliminálásán fáradozik, míg a másik az előny megtartásán.

IV. Az élő állatokkal való játszás (36, 37) gyermekek és állatvilág közti szoros kapcsolatra utal, ui. az állatot játszótársnak tekintik, és nem tárgynak. Háziállatok kicsinyeivel is előszeretettel játszanak. E játék azonban gyakran az állatkínzás határát súrolja, mint pl. a pókozás. Ez magyarázható azzal is, hogy a gyerek minden figyelme a játékra irányul, és valójában nincs is tudatában a kínzásnak (tehát nem tudatos állatkínzásról van szó).

A vizsgált játékok továbbélése

A játékok generációnkénti vizsgálata a következőket mutatja:

A játék sorszáma és neve	A játszás időpontja		
	kb. 1920–40	1940–65	1965–. . .
1. ékszerkészítés	+	+	+
2. állatok készítése kukorivaszárból	+	+	–
3. babakészítés	+	+	–
4. sárpuska	+	+	–
5. csigázás	+	+	–
6. kötélugrálás	+	+	+
7. likkerezés	+	+	–
8. gombozás	+	+	–
9. cicázás labdával	+	+	+
10. kiütőcske	+	+	+
11. tányérpörgetés	+	–	–
12. cepnizés	+	+	–
13. métázás	+	+	–
14. dólézás	+	+	–
15. töröközés	+	+	–
16. háziasszonyozás	+	+	+
17. lakodalmazás	+	+	–
18. gyermekszínjátszás	+	+	csupán az iskolában
19. rablózás	+	+	–
20. korcsolyázás	+	+	+
21. sántikálás	+	+	+
22. sugarazás	+	+	+
23. Adj, király, katonát!	+	+	iskolában
24. páros szókellők	+	+	iskolában
25. Lánc, lánc	+	+	iskolában
26. fogócska	+	+	+
27. Erre csörög a dió	+	+	iskolában

A játék sorszáma és neve	A játszás időpontja		
	kb. 1920–40	1940–65	1965–. . .
28. libázás	+	+	iskolában
29. sattantütürűzés	+	+	iskolában
30. cica-maca	+	+	+
31. köcsögözés	+	+	–
32. Bújj, bújj, zöld ág	+	+	iskolában
33. gyűrűzés	+	+	iskolában
34. ipiapacsozás	+	+	+
35. malmozás	+	+	–
36. szamarazás	+	+	+
37. pókozás	+	+	–

1920 az az időpont, amikor az adatközlők nyomán elindulhatunk. Negyven éven át a hagyományozódás szinte tökéletes, csupán a tányérpörgetés marad el; ám a '60-as évek közepétől igen éles törés mutatkozik. A csutkababák, kukoricaszárból készült állatok helyét gyári készítésű játékszerek foglalják el, a televízió térhódításával pedig fokozatosan elcsöndesedtek az utcák. A '70-es évek közepétől iskolai hatásra újra előkerültek a régi játékok, valószínűleg fölismerték, hogy a gyermekjátékok kiegészítik az iskolai munkát: fejlesztik az esztétikai érzéket, művészi és fizikai képességet.

A csantavéri és az egyetemes magyar játékkincs kapcsolata

Érdekes még megfigyelni, hogyan illeszkedik bele a csantavéri játékkincs egy egyetemes gyűjteménybe. Viszonyítási alapom Kiss Áronnak az 1891-ben megjelent *Magyar gyermekjátékgyűjtemény* c. munkája és a *Magyar Néprajz VI.* kötetének a népi játékokról szóló fejezete.

A játék neve és sorszáma	A szakirodalomban való megléte	A meglévő variánsa	Nincs meg a szakirodalomban
1. ékszerkészítés	+		
2. állatkészítés	+		
3. babakészítés	+		
4. sárpuska	+		
5. csigázás	+		
6. kötélugrálás	+		
7. likkerezés		+	
8. gombozás	+	+	
9. cicázás labdával	+		
10. kiütőcske	+		
11. tányérpörgetés			+
12. cepnizés		+	
13. métázás	+		
14. dólézás	+		
15. töröközés			+
16. háziasszonyozás	+		
17. lakodalmazás	+		

A játék neve és sorszáma	A szakirodalomban való megléte	A meglévő variánsa	Nincs meg a szakirodalomban
18. gyermekszínjátszás	+		
19. rablózás			+
20. korcsolyázás	+		
21. sántikálás	+		
22. sugarazás	+		
23. Adj, király, katonát!	+		
24. páros szökellők	+		
25. Lánc, lánc		+	
26. fogócska	+		
27. Erre csörög a dió		+	
28. libázás		+	
29. sattantütürűzés		+	
30. cica-maca		+	
31. köcsögözés			+
32. Bújj, bújj, zöld ág	+		
33. gyűrűzés		+	
34. ipiapacsozás		+	
35. malmozás			
36. szamarazás			+
37. pókozás	+		

Megfigyelhetjük, hogy a játékok többsége ismert és közkedvelt más területeken is, esetleg azok variánsaként él(élt). Egyedi csupán a rablózás, tányérpörgetés, töröközés és a köcsögözés. E két utóbbi Vajdaság más területein is megtalálható. Ilyen és ehhez hasonló különlegességek feltárása esetleg egy következő dolgozat tárgyát képezhetné.

Források

1. Szenteleky Kornél: Levél D. J. batáromhoz a „vajdasági irodalom"-ról. In: Szenteleky Kornél ugartörés. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1963, 52.
2. A magyarság néprajza. Szellemi néprajz II. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 385.
3. Magyar Néprajz VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 537–538.
4. uo. 545.
5. Papp Ferenc: Szemiotikai jegyzetek. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. 157.
6. Láncz Irén: Néhány szabadkai népi gyermekjáték alapszituációja, elemei és szabályai. Tanulmányok, Újvidék, 1979–80, 56.
7. A magyarság néprajza IV. Szellemi néprajz II. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943, 416.
8. Hamvai Vilmos: Játék és pedagógia. Pedagógiai Szemle 1968/5. 443.

Irodalom

1. KISS Áron, 1891: *Magyar gyermekjátékgyűjtemény* (Reprint kiadás), Budapest
2. *Magyar Néprajz VI.* 1990: Akadémiai Kiadó, Budapest
3. LÁBADINÉ KEDVES Klára, 1989: *Gyöngyet-gyöngyöt asszonyának.* HMSZ, Eszék
4. Uó., 1984: *Barkócakoszorú.* HMSZ, Eszék
5. Forrás, 1985/10. (*Tematikus szám a játékról*)
6. LÁNCZ Irén, 1979/80: *Néhány szabadkai népi gyermekjáték alapszituációja, elemei és szabályai.* In: Tanulmányok, 49–65. Újvidék
7. VÉGH József, 1942: *Táj- és népkutatás a középiskolában.* Budapest
8. HAJDU Gyula, 1988: *Őrizzük meg és hasznosítsuk a népi sportjátékokat!* In: Honismeret I. 78–81.
9. *Magyar népi gyermekjátékok,* 1978: Ének-zene szakköri füzetek 2. Tankönyvkiadó, Budapest
10. BURÁNY Béla: *A mi utcánk játékai.* In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei IV. évf. 11–12. sz. 147–217.
11. *Bújj, bújj, zöld ág,* 1976: Népi gyermekjátékok. (Szerk.: Kovács Ágnes) Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest

(Elhangzott a Magyar Tanszék Tudományos Diákköri konferenciáján.)

Törköly István

RÉGI SZAJÁNI GYERMEKJÁTÉKOK

Régente, amikor falun úgyszólván ismeretlen volt a gyárilag készített játékszer, színielőadás is csak két-háromszor volt egy évben: gyermekek, felnőttek egyaránt megtalálták a módját a játéknak és a szórakozásnak. Jómagam már nem is emlékszem, hogy – egészen a második világháborúig – városi üzletekben milyen játékszereket lehetett vásárolni fából készült mozdonyon, gőzgépen és más hasonló „motoros" alkalmatosságon meg kaucsuk hajasbabán kívül. Ezt ugyan szajáni ember meg nem vette volna, részben azért, mert nem volt rá kidobni való pénze, másrészt minden háznál annyi „játékszer" akadt, hogy azt ma sem tudná előállítani talán egyetlen gyár sem. A sárágyút biztosan nem.

Előbb azonban lássuk, mit jegyeztek föl a régi, az 1870-es évek gyerekjátékairól. Kálmány Lajos megemlít néhány régi szajáni játékot is, amelyek ma már teljesen ismeretlenek. Közéjük tartozik a *Bátyámuram*. Gémeskút közelében kerekbe fogódkoztak. Bátyámuram a közepében körüljárta a kört. A többi forgott és kérdezte: *Hová mén kend, bátyámuram? Mögyök a kútra.* Ment a kútra, a többi utána. Amikor odaértek, úgy tettek, mintha vizet merítettek volna, mondogatván: *Vizet merök a bikáknak, ustorom viszöm vele, lovam kötöm utánam.*

A *hinta*, vagyis a *hintázás* még ugyan járja ma is, de ma már nem a régi változatban, s főleg nem a régi szöveggel: *Egy ángyomnak egy ládája /Két ángyomnak két ládája . . .* és ezt még kilencig így folytatták, majd következett: *Tíz, tiszta víz / Olyan, mint a folyó víz.* A második versszak: *Ángyomasszony kislánya, / Belehalt a Tiszába, / Mivel halásszuk ki? / Szöggyünk össze cserepeket, csontokat, /Avval halásszuk ki / Túl a Tiszán egy barát, / Süti, főzi a kukoricát, / Kérök tülle, de nem ád, / Még aszongya: pofon vág, / Pofon bizony a kutyát, / Annak is a kis lukát.*

A hinta vagy hintázás a mi gyermekkorunkban iskolás gyermekek játéka volt, mint ahogy ma is az. Csakhogy nekünk elegendő volt hozzá a minden falusi háznál használatos, a learatott búza vagy a begyűjtött széna hazahordásakor lekötésre használatos kötél egy hosszabb darabja. Azt erősítettük fel vastag eperfa vízszintes erős ágára, hiszen rendszerint minden udvarban volt több eperfa is. A kötél aljára ráillesztettünk egy deszkalapot, melyet testünk-

kel egyensúlyozva tartottunk a kötél alján. Ekkor általában a következő szöveg kísérte a hintázót: „Hinta, palinta, karácsonyi Katinka, régi dunna, kiskatona fölült a lovára, beleesett a Tiszába."

Holleva. Kerekbe állottak, a holleva a közepére ment. Forogtak és kérdezték: holleva? holleva? holleva? Ez kiszaladt a körből, a többi meg utána. Aki elfogta, az lett az új holleva.

A kislányok legkedveltebb játéka – mi sem természetesebb – itt is a *babaruházás* volt. Igen, a babaruha elkészítése, mert babát voltaképpen soha nem kellett külön készíteni: mindig kéznél volt egy kukoricacsutka, vagy egy darab száraz kukoricaszár. Ezt kellett felöltöztetni. Ez volt a játék nehezebbik része, hiszen minden háznál a valamirevaló rongydarabot foltozásra használták. Így általában több kis darabkából kellett összeállítani, megvarrni a ruhát. Legfeljebb fejkendőre futotta egy darabból. Ám így lett szép, sokszínű a babaruha.

És így tanultak meg a kislányok már igen korán varrni és foltozni, aminek aztán életük végéig hasznát vették. Kedvelt játék volt a *sütés-főzés* is. Ehhez is megvolt minden anyag a háznál: olykor egy fél kanálnyi liszt, pár szem bab, kukorica, de ennél sokkalta nagyobb mennyiségben a gyúrható sár, mert ebből nemcsak „kenyeret" és „kalácsot" lehetett gyúrni, hanem sparhetet és búboskemencét is készíteni. Ezek voltak a kimondottan leányjátékok.

Sárból készítettek lányok, fiúk szebbnél szebb lovakat, ökröket, de még szekeret is hozzá. Több mást – mint majd kiderül – a lányok a fiúkkal együtt játszottak.

Fiúgyerekek kedvelt játéka volt a *sárágyú készítése*, a *huhukkolás*, *hukkantás*. Kétmaroknyi gyúrható föld és egy kis víz kellett hozzá. Ez utóbbi helyett megtette a pisi is, hiszen ez mindig „kéznél volt", és ami nem mellékes: nagyon jó kötőanyagnak bizonyult. A sarat csészealj alakúra kellett gyúrni, majd a közepét hüvelykujjal fokozatosan annyira elvékonyítani, mint a rétestésztát. Fészekszerű peremet kellett rajta hagyni, hogy így minél mélyebb legyen, mert amikor tenyérre csúsztatták, s úgy fél méter magasból megfordítva hirtelen a földhöz csapták, jobban megszorult benne a levegő és nagyot hukkant. Ilyenkor az történt, hogy a sárágyú fenekének elvékonyított részét a levegő átszakította, és hukk-szerű hangot adott. Ez volt a sárágyúlövés.

Szintén a kisebb gyerekek kedvenc játéka volt a *lovazás*. Egy bot közepére rákötöttek egy darab madzagot, a vízszintesen tartott bot két végét megfogta két „ló" (olykor csak egy), a gazda, mármint a kocsis vagy az ekéző pedig a madzag másik végét. Egyik kezében pálcával vagy kisebb játékostorral hajtotta a lovakat, rendszerint a poros kocsiúton. A lovaknak természetesen porolniuk kellett, meg gangosan dobálniuk a lábukat, mert a parádés (Szajánban prádés) lovak úgy ügetnek. A kocsis bosszantására a lovak időnként nem arra fordultak, amerre ő szerette volna. Akkor beléjük vágott, úgy, mint ahogy az igazi lovakra szokás. Bár a „lovak" tudták, hogy ez fáj, mégis megismételték. Aztán meg-megálltak kisebb dolgukat végezni, hiszen ezt az igazi lovak is így teszik, hosszú ideig tartó fáradságos munka közben. Gazdájuk pedig bosszankodott, ha sokáig „elhúzták". Néha a lányok is csatlakoztak a fiúkhoz lovazni, csak akkor az volt a baj, ugye, hogy mégse lehetett megállni vizelni! A lónak bizony sokat kellett tűrnie...

Életem egyik legszebb és legemlékezetesebb lovazása az volt, amikor egy nyáron a Messinger-féle kamillaszárító elé érve (nem messze házunktól) csat-

lakozott hozzánk a szárító kikindai felügyelőjének lánya. Ma is magam előtt látom: hófehér ruhában, könnyű fehér cipőben, gesztenyebarna hajjal. Mi meg kisgatyában, félmezítelenül s mezítláb rúgtuk a port. A fehér bőrű kislány, akit Oszvald Máriának hívtak, éppen mellém állt be lónak, s bizony jókedvvel futott velünk a poros út közepén. Ne is mondjam, milyen lett a fehér vászoncipő.

Szintén utcai játék volt a *zavarócskázás*. Ezt inkább esténként játszottuk. Hasonló játék volt a *cicamacázás* is. Erre jó széles, mély és száraz árok felelt meg legjobban. Kijelöltünk benne egy területet, amelyben a macska, a cicamaca kergette a játékosokat. Akit megfogott, az lett helyette a macska. A mi utcánkban (régente Nagy utca, később Ady Endre) a Tószegi-, majd a Szirá-ki-féle ház előtt volt egy nagy árok, ahol sokszor cicamacáztunk, lányokkal együtt.

Amíg a zavarócskázásnál általában korlátlan volt a mozgásterület, a cicamacázásnál az egerek nem futhattak ki a gödörből, hanem gyors futkosással, hirtelen meglapulással, oldalra siklással igyekeztek kibújni a macska „karmai" alól.

Ott a közelben, a Süliék háza előtt, a kocsiút mellett szoktunk Szent Iván napján (június 24-én) *Szent Iván-tüzet* ugrálni. Rőzséből jó nagy tüzet raktunk és körülálltuk. Valamelyik szülő jól megrakta kötényét Szent Iván-i almával, és a tűz köré dobta, mi meg egymás hegyén-hátán igyekeztünk felkapkodni minél többet. Ekkor azonban a tűzugrálás volt a fő attrakció. Ez mindig sötétben történt, s azt a fiút, amelyik erre nem mert vállalkozni, gyávának tartották. Bizony a lányok előtt is csökkent a becsülete. A magasba csapó lángokon nekifutással vágódtunk keresztül. Minél jobban sikerült, annál többször futottunk neki, s emiatt még várakozni is kellett.

Idősebbek mesélik, hogy régente nagyon elterjedt szokás volt ez, és a falu minden utcájában raktak Szent Iván-tüzet. Mivel az ugrálás sötétben, a tűz vakító ellenfényében történt, előfordult, hogy két ugráló véletlenül egyszerre futott neki, ellenkező oldalról, s éppen a tűz fölött ütköztek össze. Ilyenkor bizony jól megpörkölték magukat, de hát ez is valami ősi eredetű virtuskodás, a bátrak játéka volt.

Még egy játék, amit fiúk, lányok együtt játszottak: a *cömbézés*. Ez azonban már zárt helyen folyt. A cömbének bekötötték a szemét, s ha megfogott valakit, az lett a cömbe. Hasonló volt a *bújócskázás* meg az *ipiapacsozás* is. Csak ott a humó (be kellett hunyni a szemét, vagy fal felé fordulnia), miután elszámolt tízig, nyitott szemmel kereshette az elbújtakat. A bújócskázásnál elegendő volt meglátni valakit, s az lett a humó, amíg az ipiapacsozásnál előbb meg kellett érinteni a kijelölt helyet és elkiáltania: *ipiapacs, Pisti,* vagyis annak a nevét, akit meglátott. Ellenkező esetben továbbra is ő maradt az ipiapacs. Ez a játék különösen nagy szérűkön, szalmakazlak és szárkúpok között volt érdekes.

Közben még el kell mondani, hogy azokban a játékokban, amelyekben ki kellett jelölni a kezdőt, ez kiszámolással történt. Legismertebb kiszámoló vers volt a következő: *„Egyedem begyedem tengertánc, / Hajdú sógor, mit kívánsz, / Nem kívánok egyebet, / Csak egy darab kenyeret."* Egy másikat azonban még sehol másutt nem hallottam: *„Sárgaföldes gödörbe lukat ásott az ürge, / Emberök, asszonyok, ne mönnyetök a malomba, fapuskáva lövődöznek, / Dirr, durr, lakatos, tiéd lössz a gatyafos."* Ezt Kermenyákon tanultam, és a faluban sem sokan ismerték.

Volt még két ismertebb kiszámoló mondóka is. Az egyik: *„Lementem a pincébe vajat csipögetni, utánam együtt édösapám hátbaverögetni, / Nád közé bújtam, nádsípot fújtam, / Nádsípom így szól: dí-dá-dú, te vagy az a nagyszájú."* A másik: *„Gólya, gólya, gilice, mitül vérös a lábod, / Török gyerök mögvágta, magyar gyerök gyógyítsa, / Síppal, dobbal, nádihegedűvel."*

Mielőtt rátérnék a számomra legérdekesebb és legtöbb gyereket vonzó játékok ismertetésére, megemlítek néhány olyat is, amelyeknek kevesebb ismerője volt: vagy azért, mert nem tartották eléggé szórakoztatónak, vagy pedig azért, mert már komoly kézügyesség kellett hozzá, és erre nem minden gyereknek volt hajlama. Ilyen volt például a hangszerek: a fűzfasíp, a nádihegedű, a bürökduda készítése, meg a bodzapuska és a gumipuska, vagyis a parittya kidolgozása. Ez utóbbihoz sorolnám még a szíjkancsika készítését is. Lássuk, hogyan is készültek ezek.

Fűzfasíp, *fűzfafütyülő.* Ujjnyi vastagságú zöld fűzfavesszőből, illetőleg furulya hosszúságú vesszőből levágtunk egy darabot. Ezt kemény, de sima felületű tárgyra téve tenyerünkkel dörzsölve guringattuk, amíg annyira meg nem lazult rajta a héj, hogy kibújtathattuk belőle a vessző kemény részét, vagyis a belét. Ebből kivágtunk egy darabkát, majd ezt felébe hasítottuk, és a lehúzott, sértetlen (repedés nélküli) fűzfahéj két végébe szorítottuk. A sípnak csak egyetlen, félkörömnyi nyílást vágtunk, a furulyán pedig lyukakat is. Ha ügyesen csináltuk, nagyon szépen szólt mind a kettő.

A *bürökduda* ennél sokkalta egyszerűbb hangszer volt, hiszen itt csak egy furulya nagyságút kellett levágni az egyébként eléggé kellemetlen szagú bürökszárból. Aztán egyik végét szájba véve, a másikat két vagy négy ujjal leszorítva úgy szabályoztuk a levegő kiáramlását, hogy az erős, bőgő vagy csörögő hangot adjon.

Nádihegedű. Ezt nem volt valami nagy művészet elkészíteni. Igaz, nád nálunk csak a Labanc kovácsék alatti halastóban termett, s ebből a megboldogult Süli Jani meg Lajos, a fivére tudott szépen szóló hegedűt vágni. Mi főként száraz kukoricaszárból készítettük. Két csomó közti darabját levágtuk, éles bicska hegyével kb. fél centi széles húrt hasítottunk rajta a két csomó között, s a végeknél kis fadarabkák alátételével feszítettük ki. Ez lehetett egy vagy több, egymás mellé rögzített hegedű is. A vonó ugyanígy készült, de mindig egyetlen darabból. A húrok nedvesítéssel érdekes hangot adtak a vonó nyomán.

Bodzapuska. Ahol nem volt bodzafa, ott eperfa hüvelykujjnyi vastagságú ágából ugyanolyan eljárással kinyomtuk a belét, majd kemény fából, vesszőből egy olyan nyomogatót faragtunk, amely éppen hogy csak beleszorult. Nyállal kemény papírgolyócskákat gyúrtunk, ezt belenyomtuk a cső egyik végébe, majd a másik végébe helyeztük a tolópálcát, és ez a levegő sűrítésével kilőtte a papírgolyót.

Parittya. Kevesebb gyerek játékszere volt, mint az előbbiek. Jó, erős gumi kellett hozzá. A két gyermekujjnyi szélesre vágott használt kerékpárbelső nem volt éppen valami rugalmas, se tartós, de szorultságból ez volt a leggyakoribb.

Árultak ugyan a boltban (ma sem tudom, mi célt szolgált még) szintén kisujjnyi vastagságú, négyszögletes gumiszalagot. Nos, ebből készült a messzire hordó, erős parittya, amelyhez még egy akácfa vesszőből faragott villás nyél, valamint egy féltenyérnyi bőrdarab kellett. Voltak az utcánkban olyan ügyes gyerekek, mint például Bera Simi és Pisti, Zombori Albert meg Kugli Sanyi, akik a verebet is eltalálták a parittyával. Az én lövéseim egyik legnagyobb „eredménye" az volt, amikor egy akácfán verekedő két veréb helyett Kis Simonék tisztaszobájának kettős ablakát találtam el.

Kancsikakészítés. Egészen a második világháború végéig Szajánban aligha volt olyan fiúgyerek, aki ne őrzött volna kora tavasztól nyár elejéig naponta néhány óráig libákat. Nos, a libapásztornak is (ha fiúgyerek volt) a kancsika jelentette a legkedveltebb és természetesen a leghatásosabb terelőeszközt, hogy a tehén- és disznópásztorokról ne is szóljak. Különben is gyakori játékszer volt a kancsika. Aki tehette, faragott nyelű, szíjból font, a nyaka körül bőrsallangokkal díszített kancsikával jelent meg az utcán.

A hivatásos pásztorok és azok gyermekei az úgynevezett négyesfonású, mi meg főként a háromfonású kancsikával dicsekedhettünk. Aránylag csak kevesen, mert hát drága volt a hozzávaló szíj vagy bőr. A kar hosszúságú nyélre erős ustorszíjból nyakat kötöttünk, erre vastagabb kötéldarabot hurkoltunk. Erre a célra legjobban az elhasznált istráng vagy kötőfék felelt meg. Akinek módja volt, mint ahogy a lányok hajukat fonják három ágba, szíjjal vagy ujjnyi szélességű hasított bőrrel fonta be. A kötél végére rafiából készült bojtosra font „sugarat" kötöttünk. Ezzel igen ügyesen durrogtattunk. Ettől féltek az állatok is, mert olykor bizony úgy végigvágtunk a lábszárukon, hogy rángatni kezdték a fájástól. Olykor versenyeztünk is: ki tud többféleképpen durrogtatni. Az volt az igazán ügyes, aki oldalt néhányszor ütemesen nagyot durrantott a kancsikával, aztán többször előre, hátra, majd sokszor kétoldalt is durrogtatott.

Visszatérve a játékokra, először is a *bakugrást* említem, hiszen az egyszerűbb játékok közé tartozott. Iskolában és pásztorkodás közben egyaránt „uzováltuk", ahogyan néhai anyai nagyanyám szokta mondani. Egymás elé sorakozva, kezünket térdünkre támasztva előrehajoltunk, majd a leghátsó játékos elindult, mindenkit átugorva, miközben két kezével elrugaszkodott a lapulók hátáról. Utána folyamatosan követte a következő, és ez így ment, amíg csak bele nem fáradt a többség. Ha jól emlékszem: a büntetés az volt benne, hogy ha valamelyik résztvevő valakiről lecsúszott, vagy képtelen volt átugornia, akkor kiesett a játékból.

Sugározás. Szintén fiúk-lányok játéka volt. Nagyság szerint egymás mellé álltak, kezüket szorosra fogták, és az első, lehetőleg legerősebb résztvevő jeladására körbe-körbe futni kezdtek, egyre fokozódó ütemben. Majd az elöl álló, aki jóformán egy helyben mozgott – ő volt a sugárforgató – hirtelen hátradőlve vagy oldalt fordulva nagyot rántott a sugáron. Erre a legszélső vagy kiröpült a láncolatból, vagy elveszítve lába alól a talajt, egyszerűen a levegőben forgott, ha erős kezű volt a mellette álló játékos. Volt olyan eset, amikor ketten-hárman is kiröpültek a sugárból.

Adj, király, katonát! Kedvelt játékunk volt, második-harmadik osztályos korunkban játszottuk leginkább, rendszerint jó időben, az iskolaudvarban. Minél többen voltunk, annál érdekesebb volt, legalább 25–30 fiú és lány kellett hozzá. Két egyenlő számú csapatra osztva, egymástól 8–10 méterre helyezkedtünk el. Egymás kezét jó szorosra fogtuk, és jól kifeszítettük a sort. Kiolvasással jelöltük ki a kezdő csapatot, azután pedig a játékosok felváltva kérdeztek-feleltek egymásnak.

Az első kérdező átszólt a másik sorhoz: *„Adj, király, katonát!* – *„Nem adok"*, jött a válasz. Ekkor a kérő így szólt: *„Ha nem adsz, szakítok!"* – *„Szakíts, ha bírsz"*, –felelte az ellenkező oldal. A kérő erre: *„Kit kívánsz?"* A felelő: *„Azt a híres, azt a híres Szűcs Ferit"* (vagy bárkit megnevezett). Ekkor a megnevezett játékos nagy lendülettel nekifutott az ellenkező sornak, rendszerint ott, ahol a megítélése szerint a legkönnyebben átszakíthatja a sort. Ha ez sikerült, akkor kézen fogva átvezette az ő sorába az átszakítási hely egyik résztvevőjét, rendszerint az erősebbet. De ha ez nem sikerült, akkor neki kellett beállnia a másik sorba.

Most aztán ez a sor kért katonát a másik királytól, és ez a játék rendszerint addig folyt, amíg az egyik fél el nem veszítette minden katonáját. Óra közti szünetben sokszor meghatározott ideig játszották, s az lett a győztes, amelyiknek több katonája lett.

Szintén udvarban lebonyolítható, a fiúk legelterjedtebb játéka volt a *kutyázás*, amit másutt *métázásnak* neveznek. Ehhez egy bot(ütő) meg egy rongylabda, vagy marhaszőrből készített labda kellett. A többség inkább a rongylabdát kedvelte, mert ez súlyosabb volt, és messzebbre el lehetett ütni.

Külön varázsa volt a szőrlabdának, azért, mert mi úgyszólván mindig piros (vörös) szőrből készítettük. Nálunk ugyanis igen gyakori volt a vöröstarka szimmentáli és a magyartarka, vörös foltos szarvasmarha. Ezek tavaszi vakarásakor, az erős, fémből készült vakaróval összegyűjtöttük a marhák téli szőrzetét, és ebből labdát formáltunk. Nagy türelemre és kézügyességre volt szükség: két tenyerünk közé szorítva időnként nyállal és egy kis vízzel meg pörnyével (kukoricacsutka-hamuval) vegyítve igyekeztünk aránylag minél keményebbre gömbölyíteni a szőrcsomót.

Külön élvezet és látvány volt, amikor a jól eltalált piros labda (szajániasan lapta) magas ívben röpült a levegőben.

Az udvar nagyságától függően, egymástól 20–30 méterre két párhuzamos csíkot húztak a földön. Ez volt a játéktér. A belső vonal mögött álltak az ütők és az adogató (kiszámolással választották). Az adogató volt a kutya, akinek vissza kellett hoznia a labdát, valahányszor elütötték. Előbb azonban az volt a dolga, hogy legfeljebb fejmagasságig feldobja az ütőjátékos előtt, és az igyekezett minél messzebbre elütni, mert akkor – miközben a kutya a labdáért futott – volt ideje elszaladni a külső vonalig és vissza a helyére. Amennyiben ez elsőre nem sikerült, még kétszer megismételhette az ütést, de ha egyszer sem találta el, akkor gyorsan kellett futnia a külső vonal mögé, hogy a játéktéren belül el ne találja a kutya a felkapott labdával. Legtöbbször azonban eltalálta. Megtörtént, hogy valaki csak pár méterre ütögette el a labdát, és csak annyi ideje volt, hogy kifusson az ütőterületről. Ott aztán addig kellett várakoznia, míg valamelyik ütögető jól el nem találta a labdát.

A *kustizás* is rendszerint udvarban történt, olykor lányok részvételével is. Itt is egy rongylabdára, esetleg hasonló nagyságú fagolyóra, meg minden játékosnak botra volt szüksége. Két csapat küzdött egymással. Egy valaki a háta mögé dobta a labdát, és ezzel elkezdődött a játék. Futottak utána, igyekeztek minél előbb elérni, és egymás elől elütögetve próbálták egy, az ellenfél oldalán kijelölt jó tenyérnyi mélyedésbe gurítani. Rendszerint nagy küzdelem alakult ki, hiszen mindegyik szerette volna a lyukba gurítani a labdát, mert akkor egy játékidőt pihenhetett. Azt is mondhatnánk: ez volt a mai gyephoki bánsági változata.

Az általában ismert játékok, mint például a *bakugrás*, a *Fordulj, fiam, jön a sas*, a *sántaiskola*, az *Adj, király, katonát!*, a *sugarozás*, mind az ügyesség és az erő játékai voltak.

Akárcsak a Bánság több vidékén, Szajánban is kedves kis játék volt az úgynevezett tavaszi játékok közül a *Virágoskert* elnevezésű. Erre is szívesen emlékszem, hiszen az iskolában meg az utcán is gyakrabban játszottunk, mert ez nem is volt „olyan gyerekes" játék. Inkább serdülő korú lányok és fiúk páros játékának számított, amelyben párt választottak maguknak. Persze, leginkább azt szemelték ki, aki nekik a legjobban tetszett. Körbeálltak a fiúk a lányok, vagyis a virágárusok mögött, s a körön belül álló vevőnek mind énekelni kezdték:

Beültettem kiskertemet a tavasszal,
rózsa, szegfű, liliom és rezedával,
ki is nyíltak egyenkint,
el szeretném adni mind,
de most mindjárt.

A körben álló fiú – a vevő – éneklés közben körüljárta a lányokat, vagyis a virágokat, mintha válogatott volna belőlük. Amikor vége lett az éneknek, a körön kívül odament a neki tetsző lány párjához, vagyis az eladóhoz, és énekelve alkudni kezdett:

Én megveszem a virágod, ha eladod,
ha az árát te magad is nem sokallod.

Erre az eladó válasza (a többiek is kórusban énekelték):

Versenyfutás az ára, utcu, nézzünk utána,
de most mindjárt.

Ekkor a vevő és az eladó a körön kívül ellenkező irányban futni kezdett, s aki előbb ért vissza a magára maradt virágszálhoz, azé lett. A később érkező lett a vevő, és kezdődhetett újra a játék.

Az *Itt a három* azonban már csak a fiúk és a lányok egymás iránti vonzódását is élesztgette. Hiszen a körben kettesével álltak. Elöl a lány, mögötte a fiú. Mindig úgy kezdődött, hogy a fiú kergeti a körben a lányt. Legalább néhányszor körül kellett futni a kört, s ha kifáradt, beállt valamelyik pár mellé, rendszerint oda, ahol a neki legjobban tetsző fiú állt. Ekkor elkiáltotta: „Itt a három", mire a hátul állónak kellett kergetnie a körben levőt.

Csentrösözés (fazékütés). Ez már nagyobb gyerekek, inkább sihederek játéka volt. Ehhez egy lyukas fazékféle, vagy egy hasznavehetetlen bádogkanna kellett, és mindegyik résztvevőnek egy súlyosabb bot. Az udvarban húztak egy vonalat, s ettől elég nagy távolságra egy kisebb kört rajzoltak, és beleállították a fazekat. Ezt kellett a bottal úgy eltalálni, hogy kiröpüljön a helyéről, és minél messzebbre elguruljon. Mert akkor a dobónak volt ideje elszaladni a botjáért, és visszaállhatott dobni. Ellenkező esetben – akárcsak a kutyázásnál – addig kellett várakoznia, amíg valaki jól el nem találta a fazekat. A csentrős állígatójának ugyanis csak akkor volt joga üldözni botjával a dobálót, ha már visszaállította helyére a fazekat. Volt eset, amikor három-négy dobó is botja mellett állt, várta a szerencsét, de közben nem volt szabad kézzel megérintenie a botot, mert akkor az állígató üldözőbe vehette. Ám csak addig kergethette, amíg valaki el nem találta a fazekat, mert akkor már érvénytelen volt az utolérés: a fazék nem volt a helyén a körben. Rendkívül szórakoztató és ütemes játék volt.

Kint a bárány, bent a farkas. A *Virágoskert* meg az *Adj, király, katonát!* nevű játékokon kívül ez is azon ritka kedvelt játékok közé tartozott, amelyeket az iskolában tanultunk, és kizárólag ott is játszottuk. Pedig ugyancsak szórakoztató, meg ügyességet és erőfitogtatást igénylő játék volt.

Akkor volt érdekes, ha legalább 20–25-en vagy ennél is többen játszották. Kiszámolással kijelölték a farkast, majd a bárányt. Ezután a többiek kézfogással nagy kört alkottak. A bárány beállt a kör közepébe, a farkas pedig a körön kívül maradt. Arra ment a játék, hogy a farkas el tudja-e rabolni a bárányt. Ide-oda futkosva kémlelte azt a helyet, ahol a legkönnyebben be tudna törni a körbe. Közben a játékosok erősen szorították egymás kezét, nehogy a farkas átszakítsa a kört, és elcsípje a bárányt. A farkasnak tehát mindenfajta cselfogáshoz kellett folyamodnia, hogy áttörje magát a körön. Neki-nekirontott, majd leguggolt, hogy átbújjon a kezek alatt. A körön állók ilyenkor testükkel egymáshoz szorultak, illetőleg ők is leguggoltak, hogy lehetőleg útját állják a rohamozónak.

Ha a farkasnak mégis sikerült bejutnia a körbe, akkor hamar egérutat adtak a bárránynak, vagyis az történt, hogy kaput nyitottak a menekülésre, s ha a farkas is utána iramodott, akkor gyorsan bezárták a kaput, és a farkas maradt a körben. Most aztán ismét nagy feladat előtt állt: kijutni mindenáron a körből a bárány után. Ha ez sikerült neki, akkor meg a bárányt engedték be. És a játék így folytatódott mindaddig, amíg a farkas el nem fogta a bárányt.

Amikor ezt leírtam, eszembe jutott: mi is lehetett az oka annak, hogy ezt csak az iskolában szerettük játszani? Valószínűleg az, hogy szerettük sok lánnyal együtt játszani. Éspedig azért, mert általában mindig fiú volt a farkas, s a gyengébb kezű lányoknál mindig könnyebb volt átszakítani a kör láncolatát. A mi utcánkban viszont az én gyermekkoromban csak 7 játékokba hívható lány volt, 25 fiúgyerekkel szemben.

Voltak más, kevésbé elterjedt alkalmi játékok és játékszerek is, amelyekhez azonban aránylag sokkal nagyobb ügyesség kellett. Ilyen volt például a parittya (gumipuska), nádihegedű, fűzfasíp és a bodzapuska készítésén kívül a *fakorcsolyáé* is. A fakorcsolyát, amelyre a kovács, Varga Pista bácsi vagy Szöllősi Károly vaspálcát erősített, úgyszólván egész télen igénybe vettük. A

mi utcánk alatt húzódott a Nagykunét, amely télen-nyáron tele volt vízzel, s ennek jegén versenyeztünk, egylábassal vagy kétlábassal, gusztony segítségével (hosszú bot egyik végébe félig kiálló fejetlen szöget erősítettünk). Féllábassal, vagyis csak egy korcsolyával úgy neki tudtunk rugaszkodni a partról, hogy pár száz méterre is eljutottunk.

Alkalmi játék volt az *abroncsgurítás* is. Bármilyen abroncsot végén U-alakúra görbített vaspálcával gurítottunk, méghozzá futás közben. Szintén alkalmi játék volt néhányunknak az igazi *lófuttatás* is. Legeltetéskor szőrén megültük a leggyorsabbnak vélt lovat, és előre kijelölt célpontig vágtáztunk. Édesapám nóniusz versenylovával sokszor versenyeztem, azaz futattam, és nemegyszer győztem is.

A következő két játék volt számomra legkedveltebb: a *négyes büssengölés* és a *bikakötelezés*. Az előbbit is inkább már sihederek játszották, csak az volt itt a baj, hogy legalább nyolc (szorultságból hat is megtette) erős fiú kellett hozzá. Minél több négyes váltás állt össze, annál érdekesebb és izgalmasabb volt a játék. Bálint Sándor ezt *csillagbukfenc*nek nevezi (Bálint, 1978/79: 46.). Szóval Szögedéből hozták őseink ezt a játékot is, de idővel új nevet adtak neki. Bálint még azt is írja, hogy nyolc alsóvárosi gyerek játszotta két csoportra osztva.

Ez a játék abból állt, hogy ketten összetették a farukat, tenyerükkel a térdükre támaszkodtak, ketten pedig oldalról odanyomták fejüket emezek farához, miközben átkarolták combjukat, hogy így szilárdabb legyen az állás, és kitartsa a sorozatos – sokszor igen heves – ugrásokat, vagyis a büssengöléseket. A másik négyes tagjai egymás után futottak neki, s a tornatermi lóugráshoz hasonlóan, karjukkal elrugaszkodtak a feléjük levő farától, majd fejükkel az állás közepét érintve átgurultak, átbüssengöltek a másik leálló hátán keresztül. Ha valaki gyengén rugaszkodott el, vagy rosszul számította ki a lépéseket, egyszóval nem sikerült átbüssengölnie, az ő csapata állt le, és emezek kezdték az ugrálást.

Voltak ebben is bizonyos trükkök és „kitolási" lehetőségek. A leálló, akinek a farától rugaszkodtak, a saját hasa alatt vagy oldalról visszanézett, s figyelte, hogy mikor fut neki mondjuk a legalacsonyabb termetű ugró. Amikor már majdnem odaért hozzá, egy kicsit megemelte a farát, és emez képtelen volt annyira elrugaszkodni, hogy átbüssengöljön. Ehelyett egy pillanatra fejjel megállt annak a farán, majd visszapottyant a földre, és máris cserélődhetett a négyes. A kitolás másik gyakori módja volt, amikor a másik oldalon levő, akinek a hátára estek az ugrálók, hirtelen meglapult, mire az ugró nagyot nyekkenve esett a földre.

A *bikakötelezés* (Bálint szerint *kötelesbika*) szintén a sihederek, sőt már a komoly legényeknek számító ifjak játéka volt. Most úgy érzem: mégis ez volt számomra a legkedveltebb, pedig igen kemény, sokszor megszégyenítő játék volt. Sajátos környezetet és hangulatot teremtett hozzá egy-egy nagy kiterjedésű legelő, mint amilyen a Bánkiföld. Itt volt a Szabó, Kabók, Zombori (Kismiska), Micsiz és a Törköly családok tíz-húsz holdas legelője. Tavaszonként, főleg májusban, ide jártunk lovakat legeltetni. Itt, ha elegen voltunk, leszúrtuk a földbe a kancsuka (a szajániak szerint kancsika) nyelét, és mindegyik játékos lerakta köré kalapját. (Abban az időben már kisgyerek korunktól kalapot viseltünk, illetve télen sipkát, báránybut sapkát.)

A kiolvasással kiválasztott bika megfogta a kancsikakötél végét, és máris kezdődhetett a játék.

Az volt a cél, hogy mindenki kilopja, kirúgja saját kalapját. Ezért egyszerre több oldalról is igyekeztünk megközelíteni a kalapokat, miközben a bika a kötél végét el nem engedve, körbe-körbe futkosva, ugrálva igyekezett megrúgni a kalapjukért közelítőket. Akit eltalált, az lett a bika. Azonban ha egymás után háromszor sikerült minden kalapot kilopni, akkor következett a játék legizgalmasabb része: a bika kiházasítása. Ekkor a legidősebb versenyző elkiáltotta magát: *„Hároméves a bika, szőrösödik a lika, nézzük mög."* Ezt azonban a „bika" rendszerint nem várta tétlenül, hanem futásnak eredt, mert tudta: lehúzzák róla a gyatyát, és megköpködik a „szerszámját". Kevés olyan bika volt, amelyiknek sikerült elfutnia és megúsznia a kiházasítást.

Egyszer én mégis megúsztam. Bevallom, nem ügyes futásommal. Történt pedig, hogy egy verőfényes májusi vasárnapon a Bánkiföldön válogatott társaságban: két nagybátyám, Törköly Mihály és Dezső, a Takácsok utcai Kabók fivérek, unokabátyám, Törköly Lajos, másik unokatestvérem, Szabó Józsi, továbbá Micsiz Károly, Zombori (Kismiska) Pista, Nyomtató (Barta) Bandi egymás közelében kipányvázva vagy megnyűgözve legeltettük lovainkat. Micsiz Károly fogott egy rövidebb pányvakötelet meg egy karót, és elkezdődött a bikakötelezés. Lajoson, Józsin és rajtam kívül mind meglett embernyi legény, sőt, némelyik nős volt már, és így csak tőlem sikerült háromszor egymás után kilopni a kalapot. Ekkor már-már lehúzták rólam a gatyát, amikor Kismiska Pista rájuk ordított: „Vén szamarak, elbírtok azzal a gyerökkel. Itt van, nézzétek mög ezt ö", és a nadrágját letolva megmutatta nekik csupasz valagát. Egyszerre elengedtek, és velem együtt nagy kacagásba kezdtek. Azután fújtunk egyet. és folytatódott a játék.

Miután megtörtént a kiházasítás, a bikának bekötötték a szemét, négykézláb állították, hasa alatt mindenki elhajította a kalapját – lehetőleg minél messzebbre –, majd a bika térden mászva keresni kezdte a kalapokat. Akiét elsőként megtalálta, az lett a bika.

Volt még valami, ami szórakoztatta a gyerekeket: a farsangi gyerekbál. Tudomásom szerint három háznál szervezték, általában 13–16 éves gyerekek számára: a Szabók utcájában Törköly Imréék, az Ady Endre utcában Sós Simonék és a Vilma téren Vak Jóskáék házában. A három nevezett személy szolgáltatta a kiváló zenét, asztali citerával.

Kizárólag csárdást, lassút és gyorsat, vagyis frissest szolgáltattak. Egy dinár volt a belépődíj, és az esti lámpagyújtástól tíz óráig tartott a farsang idején. Talán mondanom sem kell, hogy a petróleumlámpa volt akkor a legjobban világító fényforrás minden falusi házban (volt, ahol csak mécsesre, vagyis pilácsra futotta). Mi, a Bera fivérek, Zombori Albert, Zombori (Kugli) Sanyi, Zombori (Jakab) Andris, Szabó Józsi és még néhányan, Törköly Imréékhez jártunk. Valamennyien jó táncosok voltunk, mégis többször megtörtént, hogy más utcából való gyerek kérte fel előlünk a kiszemelt lányt. Akkor összebeszéltünk, és tánc közben lekértük tőle, ha pedig emiatt bosszankodtunk – és volt még 25–50 paránk is –, akkor „lecsaptuk" a táncot. Ez abból állt, hogy egy 25 parást tenyerünkkel a citera húrjaira csaptunk, mire Imre bácsi abbahagyta a muzsikálást. Megállt a tánc! A lecsapó pedig büszkén és elégedetten lépett társaságához. A tánc csak akkor folytatódhatott, ha valaki 50 parával

kiváltotta a zenét. Ezt aztán megint le lehetett csapni, de már 75 parával, illetve 1 dinárral kiváltani újra.

Majdnem elfelejtettem: volt még egy változata a citera lecsapásának: összebeszélt néhány fiú, s egy közülük lecsapta a táncot, közben elkiáltotta: Tuss! Erre Imre bácsi valami indulófélét kezdett játszani, a lecsapó pedig összekapaszkodott társaival, és az asztal előtt magasba szökdécselve keresztezték lábukat, vagyis „tussoltak". Egyfajta virtuskodás volt ez is: ki alegény, mutassa meg.

Amikor már kezdtük felverni a port a földes szobában, Imre bácsi hosszabb szünetet jelentett be. Ekkor feleségé, Verka néni lavórból vizet lötyköltt a szoba földjére, vagyis beszentelte, aztán felsöpörte, s amikor megszikadt, folytatódott a gyerekbál. Ilyenkor, vagy éppen szünet előtt-e, következett a nőválasz. Bizony nem kis szívdobogással vártuk: melyik lány kér föl bennünket, vagy egyáltalán fölkér-e valaki. A szabály általában az volt, hogy a lány azt a fiút kérte föl, aki a legtöbbet táncoltatta, vagy, ugye, a legjobban tetszett neki. Ilyenkor következett a lecsapás azok részéről, akik elvárták, hogy fölkérjék őket.

Egy este általában csak egyszer volt nőválasz, illetőleg fél dinárért külön is meg lehetett rendelni. Ha jól emlékszem, 1941 farsangján kezdett bejárni a tanyáról egy nyurga, vörös hajú, kissé szeplős, csinos leányka: Mágori Ilus. Tánc közben többen is versenyeztünk érte, de idővel rájöttünk, hogy neki legjobban a nálunk idősebb, erősebb és jóvágású Süli Lajos tetszik. Hogy mennyire igazunk volt: évek múltán feleségül ment hozzá. Erre mondják, ugye: mindent idejében kell kezdeni.

Már amikor előzetesen papírra vetettem a gyerekjátékokat, azon kezdtem gondolkodni: hogyan is fejezzem be a könyvnek ezt a szakaszát? Hát azzal, hogy nekünk még volt igazi gyermekkorunk. Méghozzá milyen szép gyermekkorunk. Nemcsak azért, mert a majd négy évig tartó német megszállást is beleszámítva, békében éltünk, nyugodtan játszadoztunk, de főként azért, mert talán soha meg nem ismétlődhetően nagy választékunk volt játékokban. Leginkább a szabadban játszadozva, nem kellett attól tartanunk, hogy elüt bennünket valamilyen motoros jármű, nem ismertük – és nem is igényeltük – a drága játékszert és sportfelszerelést, de igényeltük a pajkosságot, az együttlétet, a korlátlan mozgásteret, és ebben nem volt hiányunk.

Rendkívül szórakoztató és szívmelengető játékok voltak ezek. Nagyobb részüket – sajnos – már csak mi, szülők és nagyszülők ismerjük és őrizzük legszebb emlékeinkben. A falusi pedagógusoknak talán újra kellene élesztení ezeket is, hiszen nem kell hozzá egy fillér sem, s mégis mind kitartásra, bátorságra, leleményességre, egymás iránti vonzódásra és szeretetre nevel. Nagy kár lenne, ha ezeket a játékokat is magunkkal vinnénk a sírba.

(Részlet a szerző Szajánról szóló monográfiájából)

Tripolsky Géza

JÁTÉK A PUSZTÁN

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság és Zentai Közművelődési Központ néhány héttel ezelőtt néprajzi tanácskozást szervezett *A gyermekélet* címmel. A háromnapos program résztvevői jórészt néprajzkutatók voltak, az előadások legtöbbje pedig a gyermekjátékokról szólt. Bizonyára nem véletlenül, mert a gyermel fő érdeklődési köre a játék. Az utóbbi a gyermeket felkészíti az életre, tartamassá teszi a mindennapjait, szórakoztatja. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a felnőttek is szeretnek játszani, sportolnak vagy kártyáznak.

A gyermekjátékoknál két dolgot kell megkülönböztetnünk: magát a folyamatot és a játékszereket. Az utóbbiaknál ismét kétféle játékszerről beszélhetünk: a gyermek maga készítette játékait és a műhelyben, gyárakban készült játékszereket. Tapasztalatunk szerint az előbbi a kedvesebb, az utóbbi gyakran elveti a sulykot, és rossz irányt ad a nevelésnek. Mi sokkal jobbnak és kedvesebbnek tartjuk a bodzapuskát, mint a gyári géppisztolyt, és többre értékeljük a rongybabát, mint a milliószámra gyártott Barbie-kat.

Gyermekeink játékszereit és játszását jelentősen befolyásolja a szülők anyagi helyzete és lakhelyük. Mással játszik a városi és falusi gyermek, mással a Tisza-parti és szállási növendék. A különbségekkel eddig kevesen foglalkoztak, ezért szeretnék hozzájárulni valamivel hiányos ismereteink bővítéséhez.

Három és fél évtizede foglalkozom a pásztorélettel, elsősorban a juhászattal. Az egyik bázisom a kanizsai járás déli szélén levő Oromhegyes. Jó fél évszázaddal ezelőtt ebben a faluban főleg juhászok, illetve juhokat is tartó földművesek éltek. A megboldogult Balázs István fiai és vejei meg saját maga tíz juhászt jelentett. Gazdálkodásuk eltért az általános szokásoktól. Ők ugyanis Szent György napján (április 24.) családostól, jószágostól kivonultak a kanizsai Nagyjárás déli részén elkülönített hegyesi birkajárásra. Az utóbbi a falutól a Nagy útig terjedt.

Kiköltözött az egész család, tehát felnőttek és gyermekek, és kiterelték az egész jószágállományt: a libától a tehénig. Minden családtagnak megvolt a beosztása. A gyerekek a kisbárányokat és libákat őrizték. A tíz gyerek közül kettő a pusztán született. Ilyenkor rövid ideig a szomszédasszonyok segédkeztek. Ezen a legelőn a *magatarti* és az *iccés* juhászok legeltettek. A magatarti juhász

saját nyáját őrizte, a juhászné meg kint a kunyhó hátulsó részének méternyi mélyedésében tartotta a tejet. Rövid ideig, mert a friss tejet nyáron gyorsan fel kell dolgozni. Tarhót, gomolyát, sajtot és vajat készített, s mindezt a kanizsai piacon értékesítették. Az iccés juhász más vagy mások juhait őrizte. A tulajdonosnak évente bizonyos mennyiségű sajtot és vajat adott az anyajuhok után. Az icce körülbelül 8 dl űrtartalmú edény. Mást is mértek vele, amit egy ismert dal bizonyít legkönnyebben: „Kocsmárosné, száz szál gyertyát, száz icce bort ide az asztalra!"

A csürhés juhász több tulajdonos juhait hajtotta ki hajnalban és terelte haza estefelé. Az uradalmi juhászok a nagybirtokok fizetett cselédei voltak. Tehát az ő gyerekeik játékaival nem foglalkozunk.

Az esztendő több hónapját a pusztán töltő gyermeket nem elégítette ki a segédkezés. A gyermek a pusztán is gyermek marad, és a játék vonzalmától ő sem tud szabadulni. Sőt, ez a fő foglalkozása. Igen ám, de a kopár legelőn még a játék készítéséhez való anyag is szűkös. A csalán és a kutyatej ott van, de kőrisfa vesszőt, bodzaágat, nádat néhány kilométerről hozhat. Kukoricaszár és cirokszár van a kunyhó körül. Az árkokban meg bőven találnak agyagos sarat. S még egy nagy nehézsége van a játszásnak. A kunyhók nem egymás mellett sorakoznak, a játszótársak tehát a nap bizonyos szakában gyülekeznek valahol.

A kisebb fiúk és lányok a sima szikes foltokon szépen kirajzolhatták a *sántaiskola* négyzeteit. A lányok szerették az úgynevezett *kockázást*, de ahhoz kavics kellett. Ha a vasúthoz közel legeltettek, ott könnyen szedhettek. A lányok azonban legszívesebben *babát* készítettek, otthonról hozott csutkából és színes rongydarabokból. Ők valóban az életre készültek, nagy szeretettel és sok leleményességgel. Közben a fiúk ügyes kézzel faragták a *tollsíp*ot és *nádsíp*ot. A *krumplipuskához* csak vastagabb toll és krumpli kellett, a *bodzapuska* készítése viszont nehezebb volt. A 20–25 centi hosszú bodzaágnak kiszedték a belét, és simára tisztították. A golyók kócból, ennek hiányában rongyból készültek. Ezeknek légmentesen kellett zárni, ezért rágták, nyállal összekeverték. A bükkből készült tolófával erőteljesen a cső végéig dugták a golyót. A másik a cső ellenkező végébe került, s ezt a tolófával erőteljesen betolták. A sűrített levegő az első dugót nagy pukkanással kivágta. A *tollpuska* működési elve ugyanez, csak a krumplidugó sokkal gyengébb hangot adott. Az ügyes fiúk messzire hordó *nyilakat* készítettek. Az íj kőrisfaágból készült, húrja madzagból, a nyílvessző egyenes nádszárból. Az utóbbi első végébe valami nehezebb kellett, hogy szép ívben repüljön. Rendszerint szárral tömték meg, s ebbe szöget vagy drótdarabot illesztettek. A nyilazás tehát nem volt ártatlan játék. Az ártatlanságot képviselte viszont a *sárpuska*. A vízlevezető árkok partján könnyen találtak agyagos sarat. Ezt jól meggyúrták, és fánk (pampuska) alakúra formálták. A feneke került a tenyerükbe. Megemelték és így szóltak: *„Akkorát szóljon, mint a város puskája!"* A levegőben megfordították és a földhöz csapták. Erős pukkanó hangot adott.

Elmaradhatatlan játékszer volt a pusztán is a kemény *rongylabda*. Ez volt a langamenta (longaméta), a 3-as, 4-es és 6-os labda egyik kelléke. A másik a juhászbot. Minden csapatban voltak dobók és ütők. Az utóbbiak lyukban tartották a juhászbotot, a dobók egymással szemben állva dobták át a labdát. Ezt kellett eltalálni a juhászbottal, majd visszatérni. De ha a dobónak sikerült előbb a lyukhoz érni, ő dugta bele a botját, az előző tulajdonos meg dobó lett.

Ugyancsak labda kellett a *töröközés* vagy *Lukra, mürcüs!* nevű játékhoz. Megrajzoltak egy nagyobbacska négyzetet (10–15 m-es oldallal), a közepén lyukat ástak, és beléhelyezték a rongylabdát. A játékban részt vevők egy-egy nemzet nevét választották. A játék vezetője mondott egy nevet, amelynek tulajdonosa hirtelen kivette a labdát, és igyekezett kiütni valakit. Az utolsó bennmaradt lett a győztes.

Az *árokmacskázás* a lányok és fiúk játéka is volt. Az árok fenekén volt a macska, a többiek meg a közelében ugráltak egyik partról a másikra – ezek voltak az egerek. Ha a macska ügyes volt, elkapott egyet közülük, s aztán az került az árokba.

*Nyúlvár*nak vagy *rókavár*nak nevezték az egyik aratás utáni játékot. A tarlón kitépték a búzatövet, úgy, hogy több irányban keskeny csapások keletkeztek. Ezeken futottak, mert üldözte őket a róka. Néhol kör alakú pásztákat is készítettek, ahol védelmet élvezett az üldözött. Ha közben valakit elkapott az üldöző, az lett a róka.

A *durrantás* a fiúk játéka volt. Egymás kezét fogták a legnagyobbtól a legkisebbig. A legnagyobb egy helyben állt, a többiek meg körbeszaladtak. Minél tovább kerültek a központtól, annál gyorsabban. A legtöbbet az utolsó kisfiúnak, a „sudárnak" kellett futni. Az ostorszíjként felfogott sor végül valahol elszakadt. De lehetett rosszabb vége is a játéknak. Az utolsó kisfiú, a „sudár" nem bírta szusszal, kapaszkodással és leszakadt. Olykor több méterre elrepült.

Az *ostorhegy-szaladás* sem tartozott a legszelídebb játékok közé. Két fiú játszotta. Egymással szemben 30–40 méterre két vonalat húztak. Az egyik fiú fogta a karikásostor nyelét, és futott a másik vonalig. A másik a sudarat fogta erősen, és futott vele, illetve utána. Ha útközben elengedte a sudarat, az ostoros megfordult, és a kiindulási vonalig kergette, ütötte a társát. Aztán szerepet cseréltek.

A pásztorfiúk játékai meglehetősen durvák voltak. Ők valóban a pusztai élet keménységére nevelkedtek.

Ne fejezzük be azért a durva játékokkal. Voltak ott kedvesebb játékok és játékszerek is. Kukoricaszár és cirokszár is akadt. Az utóbbi igen alkalmas volt *cirokhegedű* készítésére. Négy-öt milliméteren kihasították a cirokszár héját, és a két végén pálcikával emelték ki a „húrt". Lehetett egy- vagy többhúros hegedű. A vonó ugyanúgy készült, de mindig egy húrja volt. A cirokszár hosszúságától függött a hang magassága. A szárdarabkákból és pálcikákból az ügyes kis bojtár minden négylábú állatot elkészített. Állatokat és emberi alakokat sárból is formált az esztétikai érzékű fiú vagy lány. A puszta tehát még a művészi hajlamot is előcsalta.

Lázár Katalin

NÉPI JÁTÉKOK TANÍTÁSA A BÁCSKÁBAN

A falusi társadalomban felnövekvő gyerekek szórakozását a népi játékok jelentették. Kialakulásuk idején még nem volt televízió, könyv, mozi, videó vagy számítógép: a gyerekek libaőrzés közben vagy estefelé, amikor már nem volt dolguk, egymással játszottak. Olyan játékokat, melyek idomultak az akkori világhoz: eljátszásukhoz olykor elég nagy szabad területre van szükség, eszköz viszont alig kell hozzájuk, vagy ha igen, akkor azt többnyire a gyerekek is el tudják készíteni. S mivel a falvak többé-kevésbé zárt közösségeket alkottak – meghatározott ízlésvilággal –, az egyes játékfajtáknak is sok változatuk alakult ki: a különböző falvakban eltérően játszották őket.

Mi keresnivalójuk van hát ezeknek mai világunkban? Hiszen mostanra a falvak is megszűntek zárt ízésvilágú közösségek lenni, ott van a számtalan egyéb szórakozási lehetőség és az iskola. Mindenkinek egyre kevesebb az ideje, s ez a gyerekekre is vonatkozik. Sokszor alig tudják a tanulást is elvégezni, nincs idejük játszani, főleg akkor, ha a szülők úgy érzik, a játszás csak időpocsékolás. Gondoskodnak hát arról, hogy csemetéjük hasznosan töltse az idejét, egyik különóra követi a másikat, hadd tanuljon az a gyerek külön matematikát, idegen nyelvet, számítógép-kezelést stb. Nem kétséges, hogy ezek hasznos ismeretek, tudnunk kell azonban, hogy milyen mértékben sínyli meg a gyerek azt, hogy nincsen ideje játszani – illetve ha van, azt esetleg nem jól használja fel. Gyakori eset ugyanis, hogy a szabad idő valóban értelmetlenül telik el.

Semmiképpen nem tudom értelmetlen időpocsékolásnak tekinteni az olvasást, különösen ha nem piff-puff történeteket vagy szentimentális-csöpögős limonádékat, hanem valódi irodalmat adunk a gyerek kezébe. Az sem árt, ha tévét néz, csak ne napokon keresztül egyfolytában, és ne válogatás nélkül tegye. Nézzen neki való mese- vagy ifjúsági filmeket, lehetőleg szintén agresszivitás nélkülieket: a képernyő gondolattalan bámulására, vagy a (véleményem szerint a felnőtteknek sem „való") lövöldözős-verekedős akciófilmek, esetleg szexfilmek megnézésére semmi szükség. Fontos azonban, hogy maradjon ideje a hagyományos játékokra is.

Mit nevezünk hagyományos játéknak? Ebben az esetben természetesen nem az a fő, hogy évszázadok óta létező játékokról legyen szó. Az viszont nagyon is lényeges, hogy illeszkedjenek a magyar kultúra más területeihez,

alkalmazkodjanak az azokban megnyilvánuló ízlésvilághoz, és még inkább az, hogy betölsék a gyerekek életében azt a funkciót, melyet évtizedekkel, évszázadokkal ezelőtt betöltöttek.

Vizsgáljuk hát meg alaposabban, hogy mi volt ez a funkció! Először is: játékok segítségével *ismerkedett* a kisbaba a *saját testével*: a felnőttek (szülők vagy nagyszülők) az arcát simogatták, nyakát csiklandozták, ujjait kiolvasták, tenyerébe köröket rajzoltak, tapsoltatták, lábát lógázták, tornáztatták, táncoltatták, göcögtették stb.

Másodszor: a játékok segítettek neki abban is, hogy a *külvilággal megismerkejden*: nemcsak a nappal, esővel beszélgetett, az állatok hangját utánozta, hanem azt is megtanulta, hogy a különböző anyagok (a homok, agyag, virágszár, lapulevél, bojtorján, kukoricacsutka, vadgesztenye, fűzfa, papír stb.) hogyan alakíthatók, mire alkalmasak. Így fejlődött ki a parasztemberek sokszor megcsodált kézügyessége, nem beszélve fantáziájukról: mindig meglátják, hogy milyen anyagból mit lehet csinálni, és el is tudják készíteni. (Erre a mai városi gyerekeket tanórákon oktatják.)

Harmadszor: a gyerek életében fontos szerepe volt a játékoknak abban, hogy *megismerkedjen a közösséggel*, a *társadalommal*, amelyben élt, és *felkészüljön a felnőttéletre*. Ehhez az is hozzátartozik, hogy megtanuljon kapcsolatokat kialakítani társaival is, a felnőttekkel is, megtanulja a viselkedési szabályokat és normákat, és alkalmazkodni tudjon a közösség életét irányító szabályokhoz, szokásokhoz. A nevelésnek igen fontos része ez, s a játék sokat segít benne. A nagyobb gyerekek, akiknek már van ún. „szabálytudatuk", hamar rájönnek, hogy a szabályjátékoknak csak úgy van értelmük, hogyha a szabályokat mindenki betartja: meg is követelik egymástól, s nemegyszer alakul ki komoly vita egy-egy szabály értelmezéséről. A csapatjátékokban az is világossá válik, hogy a győzelemre csak annak a csapatnak van esélye, amelynek tagjai figyelnek egymásra, és együttműködnek a cél elérése érdekében.

Negyedszer: a játék *felszabadultságot*, *sikerélményt* ad a gyereknek, olyan feladatot állít elé, amilyet meg tud oldani. Ezáltal nemcsak ügyesedik, hanem meg is győződik arról, mi mindent meg tud csinálni: így alakulhat ki a gyerekekben az egészséges önbizalom. Ugyanakkor azonban az is világossá válik számára, hogy van, amiben mások ügyesebbek, tehát senkinek nincs oka elbízni magát.

Mindezekre ma is szüksége van minden gyereknek, tehát láthatjuk, hogy a játék bizony nem értelmetlen időpocsékolás. Az életben betöltött szerepének fontosságát mutatja, hogy nemcsak az emberek játszanak, hanem az állatok is: a pamutgombolyaggal játszó kiscica éppúgy a vadászást, az egérfogást gyakorolja, mint a nyilazó kisfiú, s éppúgy a felnőtt életre készül föl, mint a babázó vagy főzőcskét játszó kislány.

Mit jelent az, hogy a játék alkalmazkodik a kultúra más területein megnyilvánuló ízlésvilághoz? A játékok szövegét, dallamát, játékmódját, a játszásuk közben viselkedésmódot ugyanaz az ízlés irányítja, mint a felnőttek dalolását, táncolását, viselkedését. Tudjuk pl., hogy bizonyos zenei elemek idegenek a magyar népdaltól, s a falvakba zeneszerzők komponálta műdalokkal, tandalokkal vagy más népek dalaival jutottak el. Régebben a közösség ízlésének megfelelően átalakította őket, mivel azonban a zárt ízlésvilág mára a rádió és a tévé, valamint a nagyobb mozgékonyság következtében fellazult, kiigazí-

tásukra az utóbbi időben már nem kerülhetett sor. A játékokban is előfordulhatnak ilyen zenei elemek: ez esetben többnyire más néptől átvett dalokra vagy tandalokra gyanakodhatunk. Az ízlésnevelés végett nagy a jelentősége annak, hogy ezeket ne terjesszük.

Hogyan ismerhetjük föl az idegen eredetű vagy a tandalokat? Szubjektív ízlésünk is segíthet ebben, de fontos, hogy néhány jellegzetességgel tisztában legyünk.

A *dallamokban* többek között a szekvencia és a mély járás mutatja megbízhatóan az idegen eredetet. A *szekvencia* egy motívum (pl. m m r d t d r) különböző magasságokban való megismétlése, akár csak egyszer, akár többször is: m m r d t d r - d d t l s l t (Beültettem kiskertemet a tavasszal), vagy s s l s - m m f m - d d r d (Repülve jön egy madárka). A *mély járás* pedig azt jelenti, hogy a dallam a záróhangnál 2–3, vagy akár több hanggal is lejjebb kanyarodik: l l m m l l m m l t d t - a dallam záróhangja l (Beültettem kiskertemet a tavasszal). Figyeljünk arra is, ha egy-egy dallamban *alterált* (módosított) *hangok* fordulnak elő: ezek többnyire a verbunkosokból kerültek népzenénkbe és gyerekdalainkba.

A *szövegek* is eligazíthatnak bennünket abban, hogy mit érdemes tanítanunk, terjesztenünk. A népi ízléstől idegen az édelgés, a szentimentális vagy érzelgős megfogalmazás éppúgy, mint a szájbarágás: ilyen pl. a *Nyuszi ül a fűben, ülve szundikálva* vagy a *Tarka kicsi pillangó, icipici lepke* szöveg.

A *játékmód* tekintetében azt kell tudnunk, hogy a magyar népi játékokra nem jellemző a szövegmegjátszás, a naturalista mozdulatok: ami egyáltalán előfordul, az is szimbolikus gesztus. A *Fehér liliomszál* pl. „Támaszd meg oldalad"-nál csípőre teszi a kezét, vagy fölemeli az ujját, „Fésülködj meg"-nél megsimítja a haját stb. Az idegen eredetű *Repülve jön egy madárka* játékban viszont a középső naturálisan játssza meg a repülést, az *Ajtó, ablak nyitva van*-ban pedig a szöveg szerint „egy nagyot dobbantva" jön, vagy inkább ugrik be a kívül álló, s az „Ej, Zsuzsi néni" szövegrésznél még fenyegetőzés is előfordul. Megtörténik aztán, hogy a népi játékba is bekerülnek hasonló „ízlésficamok", többnyire egy-egy jószándékú pedagógus jóvoltából, és a *Hajlik a meggyfa* játékban a középsőt ide-oda hajlandoztatják, amire semmi szükség nincsen.

A népi játékok mai életünkben játszott szerepéről szólva említettük, hogy a játék segít a gyerekeknek a kapcsolatok kialakításában és a közösségbe való beilleszkedésben. Ezt a folyamatot idegen szóval szocializációnak nevezzük, s így tanul meg a gyerek valamilyen csoporthoz tartozni. Természetesen az első – és legkisebb – csoport, amibe tartozik, amibe beleszületik, a család, az otthon. Ahogy nő azonban, úgy tágul ez a csoport, a személyek és a terület szempontjából egyaránt: az utcában lakó gyerekekkel barátkozik, a falubeli gyerekekkel jár iskolába, s megtanulja, hogy melyik az ő utcája, az ő faluja, az ő szülőföldje. Itt találjuk meg tehát a hazaszeretet és a hazafiság gyökereit is, s valahol itt kezdődik a válasz arra a kérdésre, hogy mit jelent valamely nemzet(iség)hez tartozni. Különösen fontos szerepe van tehát a népi kultúrá-

nak abban, hogy a nemzeti kisebbségek is megtarthassák identitásukat, s ehhez a nyelven kívül a dalok, táncok és a játékok is hozzátartoznak.

A pedagógusoknak általában azt javasoljuk, hogy annak a tájegységnek a kultúrájával foglalkozzanak elsősorban, ahol dolgoznak. Szanyban tehát a rábaközi, Tiszaszalkán a beregi, Tápén, Apátfalván a csongrádi, csanádi dalokat, táncokat és játékokat tanítjuk – ami persze nem jelenti azt, hogy más tájegység táncaival, dalaival ne ismerkedjenek a gyerekek, de azt igen, hogy tudják, melyikbe születtek ők bele, melyik az övék. Természetesen a nagyobb városokban más a helyzet, ott gyakorlatilag már megszakadt a kulturális hagyományozódás folyamata, s igazából mindegy, hogy melyik tájegység kultúrájával ismerkednek először pl. a budapesti, vagy akár a miskolci gyerekek.

Ez a kérdés különösen nagy fontossággal bír ott, ahol a népi kultúra megőrzése és továbbadása a nemzeti identitás megtartásának eszköze. A bácskai falvakban tehát fontos a helybeli játékváltozatok összegyűjtése és tanítása.

Az MTA Zenetudományi Intézete játékarchívumában, Budapesten valószínűtlenül kevés anyagot találtam a Bácskából, mielőtt a Zentai Múzeum meghívására 1995 májusában játékgyűjtésre ideutaztam volna. Pontosabban fogalmazva: a múzeum által gyűjtésre kijelölt falvakból egyetlen adatot sem találtam. Természetesen szinte azonnal kiderült, hogy ennyire azért nem vészes a helyzet: Matijevics Lajos könyve, a *Tíz, tíz, tiszta víz* nálunk is megvan (egy része bedolgozva az archívumba), továbbá ismerjük dr. Burány Béla *Hej, széna, széna* c. kiadványát, sőt előkerült *A mi utcánk játékai* c. írása is (a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, Újvidék, 1972), csak az ezekben közölt játékok még nincsenek bedolgozva az archívumba. Ez a három kiadvány összesen mintegy 800 játékot tartalmaz, ám a további gyűjtés sem fölösleges, amíg van kitől kérdezni.

Az említett kiadványok tehát meglehetősen nagy mennyiségű játékot közölnek; bár több százra tehető a mondókák, csúfolók száma, azokat leszámítva is marad elég sok olyan játék, mely jól tanítható, és a gyerekek szeretik. Sajnos azonban kevésbé ismertek, mint szükséges volna, és aki tud róluk, az sem tudja megszerezni őket. A *Hej, széna, széna* 1973-ban jelent meg a Zentai Múzeum kiadásában, az *A mi utcánk játékai* pedig 1972-ben egy olyan kötetben, melynek még a címe sem olyan, hogy arra gyanakodnánk, esetleg játékok is lehetnek benne.

Kíváncsi voltam arra, hogy mennyire fedi le a Bácskában gyűjtött játékanyag az MTA ZTI játékarchívumában 16 000-nél több játék alapján kialakított típusrend tömbjeit, típucsoportjait, ill. típusait. Ebből a szempontból a közölt anyagból összesen 797 adatot vizsgáltam meg. (Néhányat egyáltalán nem tudtam a játékanyagba besorolni, lévén pl. dalszöveg, ill. több esetben a szöveg egyedi mivolta és a játékleírás hiánya miatt nem tudtam megállapítani, hova tartozik.)

Az eszközös játékok között mindössze négy labdajátékot találtam, ami ezek népszerűségét tekintve kevés. A sportszerű népi játékok (bigézés, csülközés, kanászos, görcölés, fecskézés, métázás) csoportjából is mindössze három olvasható *A mi utcánk játékai* között. A tárgykészítő és az eszközös ügyességi játékok közül azonban a legismertebb típusokat megtalálhatjuk, bár ott is vannak fehér foltok, ill. az összesen 39 adat nem tűnik nagyon soknak. Ért-

hető azonban, hogy erre a csoportra a gyűjtők viszonylag kisebb figyelmet fordítottak.

A mozgásos játékokból összesen 172 olvasható a három műben: a legkisebbek játékai sem maradtak ki, bár „ölbeli gyermek játékai" vagy akár „felnőttek játékai ölbeli gyermekkel" címszó helyett a legkülönbözőbb megjelölések fordulnak elő, s rendszerint más csoportokba szétszórva találkozhatunk velük. (A *Csip-csip csóka* pl. állatokkal kapcsolatos játékként jelenik meg . . .) Viszonylag kevés a fogócska, különböző változatait érdemes felkutatni.

A szellemi játékok között meglepően kevés a kitalálós játék, különösen, ha a találós kérdéseket leszámítjuk. Ugyanez vonatkozik a tiltó játékokra is, melyekből összesen ötöt olvashatunk.

Párválasztó játékot egyetlen kivétellel csak a *Hej, széna, szénában* találunk: számuk nem nagy, de az értékes, terjeszthető változatok közé tartoznak. (Burány Béla külön függelékben közöl még hatot, melyek azonban terjesztésre nem érdemesek.) Teljesen hiányzik a párválasztó társasjátékok csoportja (*Fordulj, bolha – Kútba estem – Megy a kosár – Hoppon maradt vőlegény* stb.)

Nagy számban találkozunk a különféle mondókákkal, melyek közt 16 bölcsődal is akad, és a kiolvasókkal – kisorsolót azonban csak egyetlenegyet találtam, ami azt jelzi, hogy erre a csoporta is érdemes a jövőben figyelmet fordítani.

Jómagam márciusban négy nap alatt Bodor Anikó segítségével mintegy 250 játékot vettem föl Völgyesen, Tothfaluban, Oromhegyesen és Magyarkanizsán. Ezt követte egy kétnapos gyűjtés májusban Topolyán, ahol Brezovszki Eszter volt segítségemre.

Ezek után legközelebbi feladataink a hagyományos népi játékokkal kapcsolatban a következők: egyrészt kiadni a játékleírásokat, mégpedig tanítási céllal: minél többfajta játékot, az értékes és szép, teljes változatokat pontos játékleírással, eljátszható formában. Legcélszerűbb talán az volna, ha kis méretű füzetekben jelennének meg, nagy példányszámban, a pedagógusok számára is könnyen elérhető áron. Másrészt pedig segíteni kell a pedagógusoknak abban, hogy ezeket tanítani tudják a gyerekeknek: erre alkalmasak a magyarországi „C" kategóriás néptáncoktatói tanfolyamok, egyet most tavasszal Topolyán is beindított a Kodály Zoltán Művelődési Egyesület. Reméljük, hogy a tanfolyam beváltja a hozzá fűzött reményeket, és az itt végző pedagógusok, zenészek, táncosok a hagyományőrzés és -továbbadás terén hasznosan tudnak majd tevékenykedni.

Nagy Abonyi Ágnes

A NÉPI GYERMEKJÁTÉKSZEREK ZENTÁN ÉS KÖRNYÉKÉN

A gyermekvilágot egy köztünk élő kis társadalmi rétegnek foghatjuk fel, amelynek közösségi életét a játék törvényei szabályozzák. Legkedvesebb játékszereit maga a gyermek állította elő: az anyagot megszerezte, megmunkálta, a játékszert megtervezte, elkészítette.[1]

Mit jelentenek a hagyományos játékok egy adott közösség számára, mire vezet, ha az új generáció képviselői gyökeresen más játékokat játszanak, mint szüleik és nagyszüleik? A nagy athéni filozófus, Platón már felvette e kérdéseket. Ilyen gondolatok foglalkoztattak engem is *A gyermekélet* címmel szervezett néprajzi tanácskozásunk előtt.

A népi játékszerek egy részét foglalom most össze. A mai korszerű játékszerek sokaságából szükséges kiemelni azokat, amelyek a gyermek helyes érzelmi és értelmi fejlődési elősegítik. Sajnos egyre kevesebb az alkotásra ösztönző, környezetünk megismerésére, a közösségi életbe való beilleszkedésre tanító játék.

Gyűjtőmunkámat, közvetlen megfigyelés és interjú alkalmazásával, Zentán és a környező falvakban végeztem. Kérdéseimre idős és középkorú emberek válaszoltak, gyermekkorukra emlékezve. A játék tárgyának kutatásához ismerni kell a régi és az új játékszokásokat is. Hiszen a régi játékszert felváltja vagy kiszorítja az új (pl. a csutkababát a műanyag Barbie-baba, a rongylabdát a gumilabda), amelynek az anyaga, sőt még a formája is más, de maga a játék lényege nem sokat változik.

Zenta környékének gazdag a játékkultúrája, vannak olyan játékok, amelyeket a felnőttek is szívesen játszanak, s a technika fejlődésével az egyéni játékok közé kerültek (kártya, sakk, dominó, puzzle . . . komputerjátékok). Maradjunk azért a mai gyermekek játékából kikopott játékszereknél.

A gyermekekkel való foglalkozás[2] során meggyőződtem arról, hogy a zentai és felsőhegyi iskolás gyerekek sokféle társasjátékot ismernek, az ókori eredetű társasjátékok közül is néhányat (kocka, malom, labirintus . . .), viszont a népi játékokról, különösen nagyszüleik saját kezűleg készített gyermekkori játékszereiről keveset tudnak, de még kevesebben játszanak (ahogyan a jobb módú, városi gyerekek mondják) az ilyen „dedós" dolgokkal. A játszóház szervezőjeként azt tűztem ki célul, hogy a gyerekek figyelmét felhívjam a szü-

leik, nagyszüleik, sőt őseik tudásának értékelésére, az idősektől kapott információk hasznosságára. Oktató szándékkal a játékszerek készítését, javítását tervezem minden iskolaév kezdetére. Hagyományaink ismertetése, a régi játékszerek megszerettetése, a kézi munka megbecsülése érdekében idősebb embereket kértem fel néhány játékszer készítésének bemutatására. Csutkát, kukoricaszárat, csuhét, agyagot, rongyot, papírt és más könnyen beszerezhető anyagot használtunk az alkotásokhoz.

Arra törekedtem, hogy a játszóházas gyerekekkel való foglalkozás előkészítése is gyűjtő-, illeve kutatómunkával párosuljon.

A gyermekjáték-kutatás másik előmozdítója az 1994-es oromhegyesi *Gazdag Ág* vetélkedő egyik versenypontja, a saját kezűleg készített játékszerek kiállítása volt, melyen felfigyeltem néhány jellegzetes népi játékszerre.

A Városi Múzeum hagyományos karácsonyi kiállítása alkalmából 1995-ben *Ez is volt a karácsonyfa alatt* címmel pályázatot hirdettünk a népi játékszerek készítésére, illetve a század eleji játékszerek összegyűjtésére. A pályázati felhívásra érkeztek csoportmunkák, a gyerekek játékszer-rekonstrukciói, amelyek olyan személyek irányításával készültek, akik már régebben bekapcsolódtak múzeumunk hagyományápoló programjába (tanítónők, óvónők, a játszóházi foglalkozások vendégei, játékmesterei).

1. Papírmasé-fejű baba. Zenta, Pece Árpád gyűjteménye

A múzeum hagyományos karácsonyi kiállítására nagyszámú játékszert sikerült összegyűjteni.[3] Kérésemre az iskolás és óvodás gyerekeket a velük foglalkozó pedagógusok bevonták a gyűjtőmunkába.[4] Mezei Erzsébet tanárnő felsőhegyi és zentai diákjai eredményes munkát végeztek. A tanulók nagyszüleik, idősebb rokonaik vagy ismerőseik gyermekkori élményeire alapozva fogalmazást írtak a régi játékokról, majd a leírtak alapján el is készítették a játékszereket. A kérdezett személy sok esetben nemcsak mesélt, hanem rekonstruált is emlékezetből egy-egy báránykát, rongybabát, bodzapuskát, madarat vagy más hasonlókat.[5]

A szóbeli forrásanyagot (a terepen gyűjtött anyagot) igyekeztem írásbeli anyaggal kiegészíteni; levéltári dokumentációval, a napisajtó hirdetéseivel alátámasztani; és a megőrzött tárgyakkal, illetve a róluk tanúskodó korabeli fényképekkel igazolni.[6]

Az 1995. március 20-a és 24-e között megrendezett gyűjtésünk, amelyet *A gyermekélet* c. néprajzi tanácskozásunk követett, játékismereteim bővítésére szolgált.[7] Gyűjtőmunkám megkezdése előtt a múzeum gyűjteményében kevés gyermekjátékszer volt. Egy korcsolya, cirokhegedű, bungattyú, csettegő és néhány karácsonyi dísztárgy, amely játékszernek is mondható. Mivel a játékszer hosszú használat után könnyen tönkremegy, elpiszkolódik, nem reméltem, hogy a gyermekjátékszerek kiállításán a játéküzemi játékszerek közül is be tudunk majd mutatni néhányat. (Pece Árpád magángyűjteményéből egy tűzoltóautót, papírmasé-fejű babát, mechanikus játékszereket, faipari játékszereket. Különben Zentán az Erdélyi család tagjai foglalkoztak játékkészítéssel, a nők készítették a papírmasé-fejű babákat, a férfiak pedig a hintalovakat.) Én inkább a hagyományos házi készítésű játékszerekre összpontosítottam figyelmemet.(1. számú fénykép)

A vizsgált területen, a Tisza menti településeken, a zentai, a felsőhegyi és az adorjáni lakosok közlése alapján ellenőriztem az eddig gyűjtött és közölt adatokat. A társasjátékokhoz játszótárs is kellett, ezért a játékszer régebben csak másodlagos szerepet töltött be játék közben. A játékszeres játékok egyedül is játszhatók, azonban a cselekedet, a játék tárgya és alanya (homo ludens) mindenkor szorosan összetartozik. A szakirodalom használatakor a játék tárgyát, vagyis a játékeszközt keresve, a Zenta környékére vonatkozó játékok és játékszabályok leírásánál szem előtt tartottam a fent említett összefüggéseket. A játékszerek tematikai felosztásakor figyelembe vettem a játékok csoportosítását is, mégpedig R. Kajoa szerint.[8]

A népi játékszerek használata, szerepe lényeges. A gyermek játékában betöltött szerepe alapján a tárgy szorosan összefügg a személlyel. A gyermek alkotó munkájához olyan anyagot használ, amilyen a keze ügyébe kerül, különféle növények szárát, termését, virágát, fát, papírt, zsineget, drótot és sok más anyagot.

Adatközlőim a „játék" és „játszottunk" kifejezéseket használták a cselekedet megjelölésére, de a játék szóval jelölték a játék tárgyát is. Ezért fontos, hogy ezen alapvető fogalmakat meghatározzam, s a továbbiakban e definíciók szerint használjam.

A *játék* összetett tevékenység, minden közösség kultúrájának szerves része, melynek jellegzetes és általános vonásai egyaránt vannak.[9]

A *játékszer* a játék (cselekedet) céljára készült tárgy, melyet a gyermek, esetleg az apró gyermek számára idősebb testvér, édesapa vagy édesanya megtervez, majd el is készít. Az iskolás gyermek már önállóan képes alkotni játékszert, készítése közben játszani is tud vele.

A *játékeszköz* a többszemélyes gyermekjátékok tárgyi kelléke. Szabályok szerint csoportosan végzett ügyességi (célzó, dobó, ütő) játékszer.

Azokat a kedvelt játékszereket s a velük való játékokat vettem sorba, melyeket ismertek az 1920–1950-es években, s melyekkel az akkori iskolás korú gyerekek játszottak. Példáimat elsősorban az egykori kis- és középparaszti családok gyermekeinek visszaemlékezéseiből merítettem. A nyolcvanadik életévükhöz közel járó emberek közül sokakéból, akik a zentai határban születtek, tanyasi iskolában, illetve a faluban járták ki a négy osztályt, és többségük nagycsaládban nevelkedett. A leányok általában fiatalabb testvéreik nevelését, ellátását is magukra vállalták, így a munkába neveledést korán kezdték, és nem volt idejük játszani. A népi játékok zöme különben is a munkára nevelt, s a nemek szerinti feladatok elvégzésére tanította a kicsiket. A zentai Molnárné Borsos Ilona a gyermekkoráról így vallott:

„Nem birtunk mi jáccani, mer a jószágot köllött őrizni, meg az iskolába tanúni utána. Nem nagyon vásárótak játékot nekünk, abban az időben nem vót. Nem úgy, mint most, hogy az unokánknak, bár még csak hároméves, már kistalicskát vettek a vásárba. Akkó mi készítettünk szárbul, rongybul játékot. Kukoricaszárbul kocsit, cirokbul lovat csináltunk."[10]

Példáim között szerepelnek utánzó játékszerek (babák, állatok és egyéb figurák), építő jellegű játékszerek (csutkagóré, bababútor, babaház), járműfélék (korcsolya, szekér), ügyességi, mozgásba hozható játékszerek (csiga, pörgettyű), gyermekhangszerek (fűzfasíp, cirokhegedű), fegyverek (gumipuska, sárágyú), csoport- és társasjátékok eszközei (bot, labda, a logikai játékokhoz táblák, figurák) és más készségfejlesztő játékszerek.

Utánzó játékszerek

A legkedveltebb, legváltozatosabb játékszerek a babák, a játékállatok és a járművek voltak, melyeket a gyermek maga készített, általában a környezetében található anyagokból, a kukorica és a cirok szárából, csutkából, csuhéból, fából, papírból, hulladékrongyból és hasonló anyagokból.

A *baba* megtalálható a lányok játékában már tipegő kisbabakoruktól kezdve. A tanyán és falun nevelkedő gyermekek gyakran rongybabával, csutkababával játszottak.

Legegyszerűbb a pipacs bimbójából készült pipacsbaba volt. Felsőhegyen ezt papnak, illetve, ha a bimbót borító zöld levelet rajta hagyták, miséző papnak hívták.

Ezt úgy készítették, hogy a pipacs bimbóját kibontották, szirmait kihúzgálták, a virág szárát kicsire hagyták, és rátették a másik pipacs közepéből kivett bibét, amely a baba feje, vagyis a „papsipka" lett. (Fehér Opletán Erzsébet, Felsőhegy)

Megjegyzem, ezzel nem babáztak. A zentai Molnár Ilona papot, miséző papot és ministránsokat is készített.

2. Csuhébabák a zentai játszóházban. 1994-ben készültek, a csutkatestű legény (balról a harmadik) Oromról való. A Városi Múzeum gyűjteménye és fotótára.

A fiatal kukoricakötést is leszedték, bár a felnőttek nem engedték, hogy abból a gyerekek babát készítsenek. A kukoricacsövet borító leveleket, a csuhét lehúzták néhány helyen, majd körülkötötték, hogy szoknyája is legyen a babának, a haját is ebből vagy a kukoricabajuszából fonták meg. (2. számú fénykép)

Az aljon a dőlőn mentünk, hajtottuk a jószágot, néztem, vótak hosszú kukoricakötések, azokat letörtem, vittem ki egy kis ollót, avval elvágtam a haját (a kukoricabajuszt), és egy drótra föltekertem, kontyot csavartam egyiknek. Nem vettek nekem babát. Nem követelőztem, nem lehetett. (Fehér Opletán Erzsébet Felsőhegy)

A pici lányok átalában rongybabát kaptak szüleiktől karácsonyra. (Bábinszki Julianna, Adorján)

Hulladékanyagból varrták meg külön a rongybaba testét és a fejét, majd apró ruhadarabokkal vagy korpával tömték ki. Tetőtől ralpig felöltöztették, a haját befonták, majd fejére kendőt kötöttek, ruhát (inget, szoknyát) és kötényt varrtak neki. A rongybabát úgy is készítették, hogy egy nagyobb darab hulladékanyagot kiszabtak, összevarrtak és kitömtek. A fejébe leginkább fűrészport tettek, hogy kemény legyen. Az egészet kitömhették csak apróra vagdosott ruhadarabokkal is. A nagyobbak már el tudták készíteni maguknak. A barátnők, a testvérek segítettek egymásnak, miközben játszottak is, s a varrást is gyakorolták. Az ilyen játék a női munkákra való felkészülést segítette.

3. Csutkababa és keze-lába mozgó paprikajancsi Martonosról. A Városi Múzeum gyűjteménye és fotótára

A kislánybabának kétágúra fonták a haját, az asszonynak kendővel kötötték be a fejét, az öltöztetésénél a színek használatával jelezték a korbeli különbségeket (utánozva a felnőttek öltözködését).

A megfelelő nagyságú és formájú rossz harisnyát megtömtük ronggyal, majd összevarrtuk. Így külön elkészítettük a baba fejét, testét, kezeit és a lábait. Pitypangból ruhát csináltunk neki. (Németh Teréz, Felsőhegy)

A paprikajancsi testét is hulladékanyagokból, a bohóc ruháját többszínű ruhából készítették (rózsaszín selyemruhából kékbabos övvel, a sapkája tarka zsorzsett, 1963, Martonos; fele zöld, fele sárga selyemből, 1970, Adorján). Felsőhegyen Gergely Regina a saját kezűleg varrt rongybabáit Toncsinak hívta, ezek is inkább fiúfigurák voltak. (Fejét, kezét, lábát fehér vászonból szabta, és gyapjúval vagy rongydarabokkal tömte ki a ruháját – bugyogóját tarka vékony anyagból varrta. Azért nem jancsibabának nevezte bohócait, mert férjét Jánosnak hívták.) Martonoson papírból vágtak keze-lába mozgó paprikajancsit. (3. számú fénykép)

Csutkababát is készítettek.[11] A pólyásbabát úgy, hogy rátettek a csutkára egy ruhadarabot, majd átkötötték keresztben elöl és hátul is. A csutka vastagabb végére, ahova a baba feje került, fehér ruhadarabot húztak, s az arcát kirajzolták.

Vót simibaba (baba alakú selyemcukorka, a feje porcelánból is lehetett) a bótban, meg a vásárban árúták jobban a cukrászok. Az édesapám fafaragással is foglalkozott, és csinát nekünk Jancsit. Egyik olyan vót, hogy külön vót a feje, csavarra csavarozta oda a testihő, a másik meg fűrészőt vót, egybe vót kifaragva. (Molnár Ilona, Zenta)

Állatok

Az állatokat kukorica- vagy cirokszárból, csutkából, krumpliból, makkból, vadgesztenyéből, fadarabból és papírból is készítették. Leggyakoribb a ló, az ökör, a tehén és a disznó, ezek anyaga a cirok- vagy kukoricaszár volt. Valamennyi állat teste egyformán készült, apró jelekkel érzékeltették csak a különbségeket. Télen a kemence fűtésére szolgáló szárból lehetett jó játékszereket faragni. Az oromparti Gyervai Mihály gyermekkorára emlékezve egész tanyaudvart, legeltető pásztort ábrázolt. Még a gémeskút elkészítéséhez is kukoricaszárat, sarat és cérnát használt. A kiállításunkra a legtöbb gyerek szárjátékot rekonstruált.

Egy darab szár felső részét felhasítottuk, ide szúrtuk az állat fejét, amit előzőleg valamelyest kifaragtunk. A szár alsó felét teljes hosszúságban levágtuk, és beleszúrtuk a lábakat. Ha volt kéznél kis krumpli, azt szúrtuk fel a malac fejének. az állatok részeit koronafa tüskéjével erősítettük össze. (Németh Teréz, Felsőhegy)

Csutkából, több színű, keresztben kettévágott csutkabarabból csikót is csináltak. Rózsaszínű csutkadarab volt a feje, melyhez dróttal erősítették a nyakát, reá kócból sörényt, a csutkatestre pedig farkat ragasztottak. A csutkafogatot (lófogatot) néhány egyenlő kosszúságú csutkából állították össze. A két lovat erős spárgával fogták be a kocsiba, amelyhez hét darab csutka kellett, három alul, négy felül.

Kinn a szabadban vesszőparipán lovagoltak a gyerekek. Lábuk közé fogták a szárdarabot, amelynek felső részét hegyesszögben visszatörték, és madzaggal felkantározták.

Falovacskát is készítettek a vásári feketére festett, kézműipari játékszer mintájára. Téglalap alakú falapon állt ez a ló, kerekeken gurult, piros nyerge volt, és igazi szőrből, gyapjúból vagy lószőrből a sörénye és a farka. Ma a becsei Fehér Endre műhelyében készítenek hasonló falovacskát kocsival s anélkül. (4. és 5. számú fénykép)

Madarat készíthettek tyúktojásból, sárgaföldből, fából és más anyagokból. Felsőhegyen a drótvázat hajlították megfelelő alakúra, majd lepedőből vagy függönyből hasított csíkokkal becsavargatták.

A madárnak megcsinátuk tésztábul a fejit a kifújt tojás testre, akkó az egyik végén a farka vót, oda csinátuk a papírt, azt beledugtuk, ódara meg a szárnyát papírbul összehajtogattuk vékonyra, mint a harmonika. Ez a madár minden ajtónyitásnál le-fel mozgott. (Molnár Ilona, Zenta)

Sárból készítettek a karácsonyfára madarat,[12] alá bárányokat, kosokat, szamarat hátán a pásztorral, mindegyiket vattával burkolták be. Néha még a fa alá a pásztorok mellé kutyát is tettek, amit agyagból vagy papírból csináltak, majd befestettek. Ezek karácsonyi díszek, de az ünnepek elmúltával játékszerré válhattak.

Kígyót raktak össze a napraforgószár belsejéből, vagy szárdarabkákból.

Télen a gyerekek a kemence vállára vagy a kályha fölé papírkígyót[13] helyeztek, amely a meleg levegő hatására sokáig forgott. Papírlapból vagy egy cipősdoboztetőből (hogy tartósabb legyen) kört szabtak, amit csiga vonalban ujjnyi vastagságúra vágtak fel, s egy vékony pálcára tűztek gombostűvel a középpontjánál fogva. Volt, aki ezt a kígyót malomnak[14] mondta.

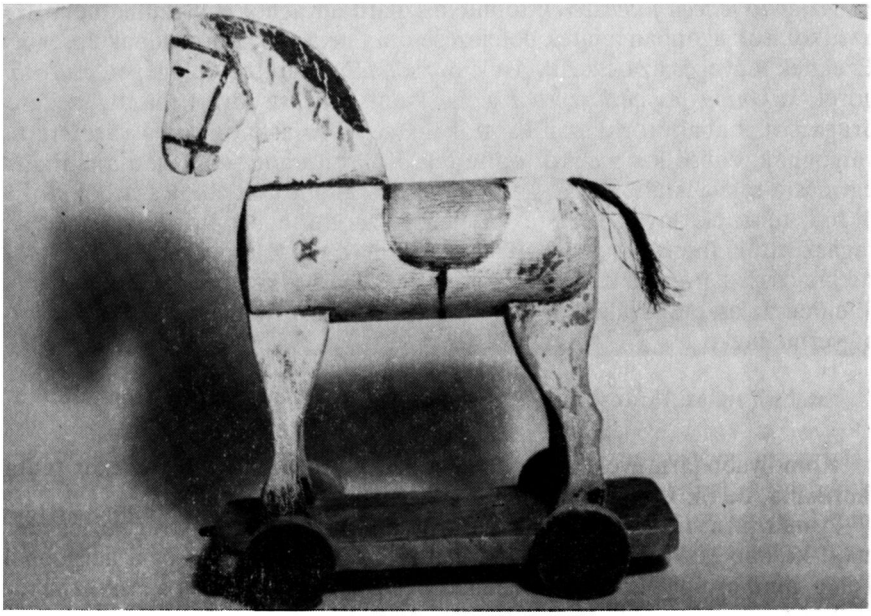

4. Kerekeken guruló faló. Zenta, Pece Árpád gyűjteménye

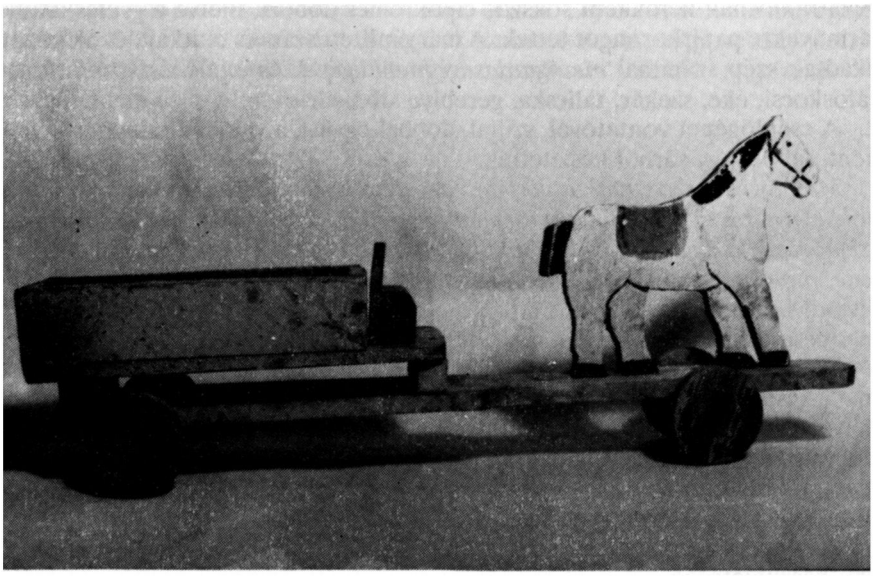

5. Egyesfogat. Zenta, Pece Árpád gyűjteménye

Az építő jellegű játékszerek többféle szilárd anyagból is készülhetnek. Ezek az alkotások azonban a játék befejezése után nem sokáig maradnak épségben. Ezeknek lényeges az összeállításuk. *Sárból, fából* várat, cséplőgépet, *csutkából* górét, *kukorica- és cirokszárból* gémeskutat, tanyasi udvart, házat, szekeret, dragacsot, bababútorokat állítottak össze. Gyufáskatulyákba sarat tettek vályognak, ebből kis házikót építettek. Kukoricamorzsolás után a csutkákat egymásra rakva istállót, ólat, górét építettek, amibe csutkából, szárból készült ökrök, tehenek, lovak kerültek. A legegyszerűbb bababútorokat *bogáncsból* ragasztották össze, a tartósabb bútorokat dobozokból, *gyufásskatulyából* rakták össze a gyerekek. A fából készült bababútorokat a kor divatjának megfelelően az asztalosszakmában járatos szülő, rokon vagy ismerős barkácsolta a gyermeknek.

Járműfélék

Komolyabb járműveket, járműféléket csak a tíz éven felüli gyerekek tudtak fabrikálni, de ők is leginkább felnőttek segítségével.

A már járni tanuló gyermek is egyfajta járművel, járókájával közlekedett, majd később kiskocsiban, szekérben tologálták, húzogatták őt a nagyobbak. Télen, amikor nagy hó esett, a szánkó jó szolgálatot tett még az iskolába menéskor is. A *szánkó* kicsinyített mását szárízikből és szentjánoskenyérből készítették el az ügyesebbek.

A vadszentkenyérfa termésből szánkót készítettünk úgy, hogy a szánkótalpnak felhasznált termésen keresztültettünk egy cirokszárat, és azt rákötöttük. (Németh Teréz, Felsőhegy)

Repülőgépet, hajót papírból hajtogattak. *Traktort* csutkából (6. számú fénykép), fából is készítettek. A hozzá tartozó pótkocsival, hengerrel is ellátták. A fatraktornak kerékként sokszor cipőkrémes dobozt, illetve a gyufáskatulya járművekre papírkorongot tettek. A már említett szár- és csutkajátékok között akadtak szép számmal *mezőgazdasági munkagépek* és *munkaeszközök*: fogat, ráfoskocsi, eke, szekér, talicska, gereblye stb.

A cséplőgépet vontatóval, szíjjal, dobbal együtt, a valódi kicsinyített másaként, fából vagy sárból készítették.

Mi lányok is szerettünk a porban vagy a homokban testvéremmel és a barátnőkkel nyáron az aratás idején cséplést játszani. Nekünk édesapám fából faragott cséplőgépet, csak a szíja volt gumiból. Működött is, annak minden részét a helyére tette, mint az igazinak. Homokot szórtunk a dobba búza helyett, azt csépeltük. (Iván Márta, Zenta)

Az autó, mint játékszer csak az ötvenes évek végén jelent meg.

Télen kedvelt időtöltés volt a korcsolyázás. A *korcsolya* előbb csontból, majd később fából készült, melynek háromszögbe keskenyedő talpára drótot helyeztek. A korcsolyázáshoz tudni kellett a cipőre szabályosan felkötni a korcsolyát. Ha már jól begyakorolták a csúszkálást (iringálást) egy lábon, azután már mind a két lábukra kötöttek korcsolyát, és güsztönnyel (Oromhegyes), illetve szénahúzó horoggal (Felsőhegy) lökték magukat odébb.

Az ügyességi, mozgásba hozható játékszerek különösen az egyéni játékokban használatosak.

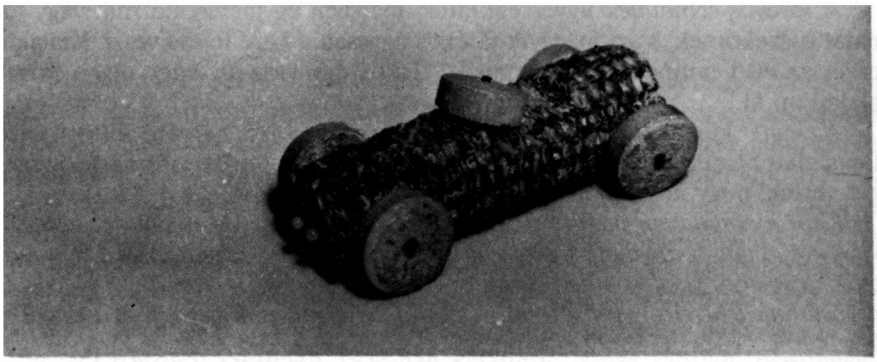

6. Csutkatraktor. Zenta, Vörös Imre készítette. A Városi Múzeum fotótára

A brugattyú vagy *búgófa*[15] és *zúgattyú* vagy zunga-zunga néven ismert játékszerek a gyermekhangszerek közé is sorolhatók. A brugattyút a gyerekek (általában fiúk) puhafából faragták. A 30 cm hosszú, 3 cm széles és 3 mm vastagságú falap egyik végébe lyukat fúrtak. A lyukba egy méter hosszú madzagot kötöttek, és ennek segítségével gyorsan forgatták maguk mellett, és a lap pergése erős búgó hangot adott.

Az *Ókori játékok könyvé*ben pörgettyű néven szerepel a zsinegre felfűzhető, pörgethető korong. A zentai gyerekek az ilyen játékszert zúgattyúnak nevezték zúgó hangjáról. Nagyobb lapos (általában kabát)gombból készítették úgy, hogy az egyik lyukon befűzték, a másikon kifűzték az erős cérnát, majd meglendítették két kezükkel körbe-körbe, hogy besodródjon. A rajta levő előre-hátra forgó gomb sokáig pergett. A fiúk tréfából meghallgattatták a lányokkal, hogyan zúg, s hajukhoz tartották a sodródó cérnát. Olyankor volt ám hajvágás! A *gombot* a játékszer részeként (a figurák szeme, kalapja) vagy néhány játékban önálló játékszerként használták, így a „gombozás", később a „pízezés"[16] nyerőjátékban és a gombfociban is.

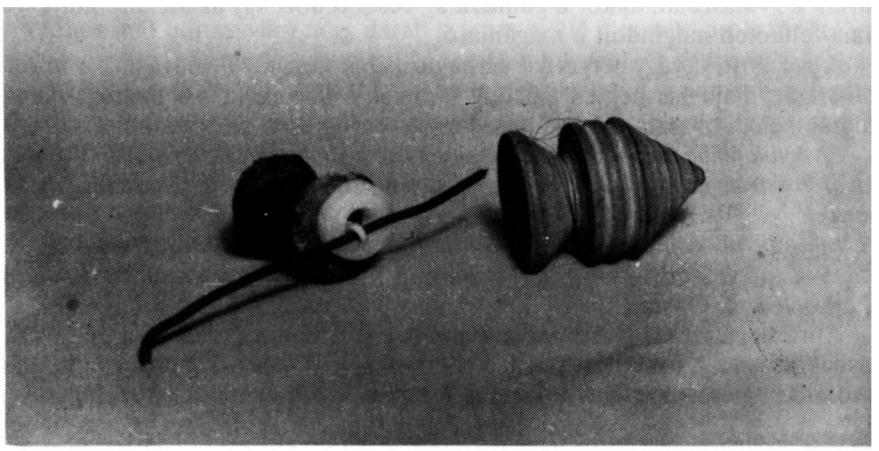

7. Csiga és magánjáró cérnagurigából. Zenta, a Városi Múzeum fotótára

A levevős *cérnajáték* ügyességi játék, melyben egyméteres cérnát vagy fonalat összekötnek, s azt az egyik játékos ügyesen a keze fejére veszi. Kialakul ezzel az első minta, melyet a másik játékos úgy vesz át, hogy újabb forma alakuljon ki.

A *csiga*[17] kúp alakú, fából készült, 5–8 cm magasságú, hegyére állított, felső lapja alatt bemélyedéssel ellátott játékszer. (7. számú fénykép) A hegyébe szöget vertek, hogy ne kopjon, és kisebb legyen a súrlódása.

Kinn a szabadban udvaron, utcán játszottak vele, az ostor sudarát belecsavarták a csigán lévő vájatba, majd hirtelen rántással forgásba hozták, aztán már csak „ustorozni" kellett a hegyét, s a csiga forgott tovább. A boltban, a piacon és a vásárban lehetett megvásárolni. A zentai esztergályosok cifra, festett csigákat készítettek. (Fábri Géza, Zenta)

A házi készítésű csigák csak egyszerű faragásúak voltak, s ilyent az iskolás fiúk saját maguknak készítettek.

A csiga jobban a gyerekeké vót, de mi is hajtottuk ustorral. Madzagbul fontunk ustort. Csinátunk ilyen nyaklóját, rákötöttük a fára, oszt akkó hajtottuk. Ezt az asztalon is lehetett forgatni, oly sokáig pergett. (Kocsis Szürke József, Felsőhegy)

A *jojót* esztergályosok készítették Zentán, de cérnagurigából a gyerekek is tudtak maguknak fabrikálni ilyen játékszert.

A *karika*, a fakarika a kisebb gyerekeknek derekáig ért, s általában bolti eredetű volt. Szabad kézzel hajtották. A hétévesnél idősebb gyerekek inkább kiskarikáztak. Ennél a játéknál a karikát 30–35 cm átmérőjű hordó- vagy dézsaabroncs helyettesítette, amelyet egy erre a célra készített pálcával vezettek. A bot végébe U-alakúra görbített vastag drótot szereltek.

Ezzel toltuk magunk előtt, mellett, különböző sebességgel és ügyességgel a beindított karikát. Vezetés közben éles, súrlódó hangot adott.[18] (Fábri Géza Zenta)

Magánjárót nagyobb cérnagurigából, két kisebb vagy egy nagyobb szegből, „duncgumiból", szappanból meg gyufaszálból készítettek. A cérnagurigát késsel kifogazták, a szappanból „kenőkorongot" faragtak hozzá. A szegek a gurigán átfűzött gumipecekkel rögzített végét tartották. A guriga másik felén, a gumin átfűzött szappankorongot gyufaszál tartotta. Mikor fölhúzták, illetve megcsavarták a gyufaszálat, akkor a gumiszalag besodródott, így az asztalra helyezve, sima felületen megindult a magánjáró.

A *pörgettyű*[19] vagy sergettyű cérnagurigából készült. Félbevágták a fa cérnagurigát, majd kis hegyes pálcikát faragtak a közepébe, s a hegyével lefelé dugták bele. Az asztalon sokáig sedergett, ha ügyesen megpördítették.

Elvágtuk felibe a cérnagurigát, belegyugtunk egy kis ceruzát. Az asztalon vagy az udvaron az eligazított porban sergettyűztünk. (Fehér Opletán Erzsébet, Felsőhegy)

Egyfajta társasjátéknál a kocka testű pörgettyűt használták, amelyre T-, V-, M-, S- betűket írtak, ezek a tét kezdőbetűit jelezték: tesz- vesz-mindent-semmit (Pethő József, Orom).

Apró *kavicsok*kal játszották a kapókövezést, amelyet a felsőhegyiek pilkázásnak hívtak. A földobott pilkát kellett elkapni, közben 1, 2, 3, majd mind a 4 földre helyezett kavicsot egyszerre fölvenni.

Gyermekhangszerek

A játékhangszerek közül a közönséges hangszerek kezdetleges változataiból csak néhányat sorolok fel, mivel Szakál Aurél dolgozata ezeket részletesen taglalja. A hangadó játékszerek közül már említettem a zúgattyút, a búgattyút. Egy különlegességet mégis hozzájuk csatolok, mivel a múzeumunk néprajzi gyűjteményében is található *csettegő*, illetve csattogó. Fél dióhéjra, amelyet előzőleg alkalmasan megfaragtak, kenderzsineg közé dugott fadarabkát vagy befőttesgumival gyufát erősítettek, amely megpöccintve csettegő hangot adott. Az így készült csettegővel a kisebb testvéreket, diákok a tanárokat szórakoztatták, bosszantották. (A Városi Múzeum gyűjteményében található kenderzsineggel rögzített csettegőt 1958-ban készítette Rózsa Flórián, Felsőhegy.) *Fütyülőt* barackmagból és meggymagból is készítettek, amit a mutató- és a középsőujj közé fogva szólaltattak meg. (Balog János, Zenta) A barackmag egyik szélét, a megymagnak oldalát csiszolták le, hogy a keletkezett lyukba fújhassanak.

*Fűzfasíp*ja szinte minden gyereknek volt. Fűzfasíp, fütyürű, fütyülő elnevezése ismert.[20] Leginkább csak fütyülőre, néha hosszú furulyára hasonlított. Tavasszal lehet készíteni, amikor a növény nedvdús. Az ujjnyi vastag és kb. 10 cm hosszúra vágott ágdarabba az egyik végén bevágtak egy nyílást, majd a bicska nyelével ütögették a héját, amely ekkor könnyen levált. A hosszabb fűzfadarabból fűzfafurulya lett, a héjon ilyenkor hangképző nyílásokat vágtak. Ahol nem volt fűz, ott eperfából és nádból készítettek sípot. Ezenkívül sípféléket csináltak hagymaszárból (hagymabordó, -bördő) és töklevélszárból.

A hagyma bordójából (felvirágzott hagymaszárból) vágtunk dudának valót. Az ódalát egy helyen jó levékonyítottuk, így az mély dudahangon szót. (Surányi Anna, Zenta)

Furulyának nevezték Felsőhegyen a töklevél megfelelő helyen bevágott szárából készült kezdetleges *fúvós* hangszert.

Cirokszárból, illetve kukoricaszárból *hegedű* és *citera* is készülhetett. A hegedűt és a vonóját egyformán a cirokdarab felső részének felhasításával készítették úgy, hogy mindkét felől pár centis cirokdarabkával alátámasztották. A citerához már három vagy négy darab egymás mellé illesztett cirokszár kellett, melyeken a szárdarabokat átszúrva képezték a húrokat, és egy másik cirokdarabbal pengették. A cirokhegedűnek, ha megnyálazták a vonót és húzgálták a „húrokon", még csak volt valamilyen nyikorgó hangja, de a citerázás mellé már kellett kísérő ének is.

A fésűre tett selyempapír *szájharmonika*ként szolgált. A zentaiak *szájmuzsikának* hívták ezt is, ahogyan a vásári pléh fúvós hangszert is.

Az én lánykoromban gyakran szájmuzsikára jártuk a „frissest" bálakban. (Molnár Ilona, Zenta)

Fegyverek

A fiúk kedvelt játékszere a *bodzafapuska* (bodzapuska) volt. A bodzafa belét szépen ki lehetett tisztítani, így az összerágott kócgolyókat, két darabot, könnyen be lehetett tolni a keményfából (Felsőhegyen akácból) készült tolóval. A kócgolyók közé beszorult levegő miatt durrant olyan nagyot a puska.

A *krumplipuska* anyagát egy burgonya karikaszeletje, libaszárnytoll egyenes része és egy fapálcika adja.[21] A lúdtoll végét a puska csövekénti, a fűzvesszőből vágott pálcikát pedig tolójaként használták. Hasonló elven működött, mint a bodzafapuska.

Puhafából akkora tolót faragtunk, hogy belemenjen a lúdtollba. Egy is krumpliból karikát szakajtottunk, úgy, hogy a krumpliba kétszer is beleszúrtuk a tollat, így a két krumpligolyócska közti levegő nyomására nagyot pukkant a puska, mikor a tolókával kinyomtuk, kilőttük a golyót. (Balog János, Zenta)

Gumipuskával, más néven csuzlival, amely gumi lövőrésszel ellátott Y alakú fadarab, és *parittyával*, pratykával (amelyből fél kézzel sedergetve hajítható ki a kavics) gyakorolták a célba találást a fiúk. Bálint Sándornál olvashatjuk a bőrparittya és a pácásparittya leírását.

Kedvelt volt még a *nyíl, dobónyíl,*[22] a tollasbuzogány, ezekkel célba lőttek. Az íjat fűzvesszőből hajlították, két végét madzaggal vagy dróttal kötötték össze. Kukoricaszedés után kukoricaszemek szolgáltak golyóként a *kukoricapuskába.* A léctestre erősített, egymásba húzott duncgumikat kifeszítették az ujjukkal vagy egy csipesszel, majd elengedve a gumik a kukoricaszemeket messzire röpítették. Téli meggyel is lövöldöztek fúvócsövön keresztül.

A kulcspuska, *„kúcsospuska"*[23] veszélyes gyufaméreggel tölthető, ijeszgetésre szolgáló játékszer. A *papírpuskát,* ahogyan az előzőt is, a diákok figyelemfelkeltésre használták. Újságpapírból hajtogatták, durranó hangot adott.

Sárpuska[24], sárágyú, várospuska vagy pampuska néven ismert a sárral való gyerekjáték (sárpuskázás-huhúzás) kelléke. Szikkadt sárból kerek vagy téglaalakot formáztak, közepébe mélyedést nyomtak hüvelykujjuk segítségével.

Csoport- és társasjátékok eszközei

A *labda* többféle labdajáték eszköze, önmagában vagy más játékeszközzel, ütővel együtt is használják. A népi labdajátékok közül a legelterjedtebbek a métajátékok.

Édesapám összecsavarta nekünk a rongylabdát, összeszorította, majd fűzte sorba a szögge jó szorosra. A kótyát szőrlabdáva, ami tehénszőrbű vót, vagy rongylabdáva, amibe fűrészport tettünk, avva játszottuk. (Fehér Opletán Erzsébet, Felsőhegy)

A labda elkészítése egyszerű volt, fogtak egy nagyobb ruhadarabot, majd abba beletömködtek több kis darabot, hogy kemény legyen, majd összevarrták. Úgy is készíthették, hogy nem varrták össze, hanem zsineget tekertek rá. (Bicskei Viktória, Felsőhegy)

A rongy- és bőrlabda (különösen ha cipészmester készíti) igen tartós, a botütéseket kibírja, nem nagy, átmérője 5–6 cm. Vigyáznunk kell arra, nehogy labdánkat az, kinek készítés végett odaadtuk, korpával tömje ki szőr helyett, az igaz, hogy tartósság ellen ennél sem lehet panaszunk, de nagyon nehéz, s ennélfogva nagyon súlyt.[25]

A kiütős labdajátékokhoz olyan rongylabda kellett, melyet régi zoknikból, harisnyából készítettek és puhára hagytak, nem kötöztek át (spárgával sűrűre és szorosra), mint a kótyalabdát, vagy egyáltalán nem is kötözték, csak bevarrták. Ezt a játékot Zentán az idősebbek általában nemzetesdinek[26], bulgáro-

zásnak, szüleink és a mi generációnk gyermekei lukramürcüsnek, lukbalabdának, valamint Oromhegyesen töröközésnek hívták.

Szőrlabdának hítuk a tehénszőrlabdát. A tehenet vakarták minden regge, és összeszedték a szőrit. Mikó mán vót egy csomó, vízze verték össze, oszt kerekítették, addig verték, utóbb az olyan vót, mint a kő, és akkó az nem szakadt szét. Ez tartósabb vót, mint a rongylabda, mert a rongylabdát hamarabb szétverték a bottá. Négyen vótunk, egy lukba köllött a labdát belehajtani. A négy játékosnak mindnek vót botja, ha lenn a fődön vót a labda, akkó ütögettük bottá, különben csak hajítottuk. Egy lukba köllött a labdát belehajtani vagy beleütni, ha amaz megkapta, akkó amazé lett a kezdés. (Molnár Ilona, Zenta)

A labdajátékokban, különösen az ütőjátékoknál fontos a jó ütő. Alakjára nézve az *ütő bot*, henger vagy lapos ütő lehet. A kacska és a csülök mellett a labdát is üthették egy lapos, erre a célra kiválasztott, kissé megfaragott bottal.

Nem vót ilyen vastag, mint a kezem, de jó vastag vót, akkó játszottunk ilyet, mikó a jószágná kint vótunk. (Kovács Halmai Mária, Zenta)

A botos játékok közül legismertebb a kacskázás és a csülközés.

A botos játékokban hosszú, egyenes botot, 120–150 cm hosszú ágfát, illetve pásztorbotot használnak. Az a játék, amelyhez ilyen bot kellett, pásztorjátéknak számított. A métajátékok szabályai szerint játszották. Zentán csülközés volt ez a célzó, ügyességi, csoportos játék, melyben a vonal mögül mindenki megpróbálta elütni vagy botjával megközelíteni a *csülköt* (a függőlegesre állított hasábszerű fadarabot.) Oromhegyesen ezt a fadarabot csont, úgynevezett cünü helyettesítette.[26]

A *kacska*[27] néven ismert játék, mintegy 10–12 cm hosszú henger alakú, két végén kúpszerű hegyben végződő fácska. Kacskázásnak nevezték a zentaiak azt a csoportos pontszerző sportjátékot, amelyet az Alföldön bigézésnek ismernek. A játék maga a passzív játékeszközéről, a keményfa pecekről kapta a nevét (bige, pige, brincka, pilincka, dólé, kacska). Ütője, a kacskaütő (máshol a bigeütő, kánfa, verő, levatta) egy 60–70 cm hosszú léc vagy husáng. A játékosok igyekeztek a földön fekvő, lyukra helyezett kacskát hegyre ütéssel felütni, majd a levegőben elütni. A kacskázás a legények társasjátéka volt, főleg a böjti vasárnapokon. Ma már csak az idősebbek emlékezetében él.

Az említett passzív játékeszközökön kívül a rongylabdát is üthették a játék céljára készített, körülbelül 80 cm hosszú dobóbottal vagy pásztorbottal. Az oromhegyesi juhászok maguk is szívesen játszották a langamentát (longamétát), ugyanúgy a gyermekeik is. Felsőhegyen hatos kótyát, Zentán négyes, hatos kótyát és süttülülüt is játszottak ezekkel az eszközökkel.[287]

A *logikai* és *társasjáté*kokat ketten vagy párosan többen is játszhatják. A játékszabály ismerete a legfontosabb ezeknél a játékoknál. A társasjátékokat,[29] illetve a játékhoz szükséges megfelelő táblát vagy kártyát többnyire a boltokban vásárolták meg. A sakk és a dominó a legrégebbi társasjáték, az egész világon ismerik játékszabályait. A régi szokás szerint télen, kukoricaszedés után, a környékbeli falvakban sokan még ma is „összejárnak" egymáshoz, ilyenkor a férfiak sakkoznak és kártyáznak[30] (a játékosok csoportjához kapcsolódhatnak nők is).

Kézzel rajzolt kártyára csak homályosan emlékeztek Felsőhegyen, de sakktáblát és sakkfigurákat többen is készítettek a zentai esztergályosok közül (Fábri Géza, Dardin János).

A fiatalok is ismerik a régi táblás játékok: a malom, farkas-bárány, rókázás szabályait. A kukorica- és babszemek helyett gombot, újabban műanyag korongot használnak. Különböző színű babszemmel, illetve gombbal lép az első, majd a második játékos. Ha az egyik játékos egy vonalra állított három babszeme malmot képez, akkor levehet az ellenfél táblára rakott babszemei közül egyet. A játékot addig játsszák, míg egyiknek el nem fogy a „játékosa". A malmozáson kívül a bóbics, a Gazdálkodj okosan! és más beszerezhető játékok is elterjedtek.

Maradt még olyan játékszer, melyet nem soroltunk be egyik csoportba sem: a *hinta*, a *sárkány*, és más ügyességfejlesztő játékok, melyek ma már nem gyakoriak, például a *gólyaláb*, a *töktalicska* és a *tökvicsori*.

Hinta szinte minden udvarban akadt, ahol gyerekek voltak.

Vót hintánk is, egy deszka, amit kifúrt édesapám a két szélin s abba kötelet kötött, alú megcsomózta. Több hinta is vót a tanyán egy-egy fára kötve. (Molnár Borsos Ilona, Zenta)

A sárkányeregetés kedvelt szórakozás volt az őszi szeles napokon. Zentán az alvégben, a vásártéren lehetett jókat „sárkányozni". A papírsárkány formája szerint leginkább négyzet alakú, farka felől kissé hosszabb, vagy szabályos négyzet, esetleg kör alakú. A *négyszögletös sárkányhoz* két, a *hatszögletös* és *nyolcszögletös* sárkányhoz pedig három, illetőleg négy nádszál szükséges. Készítésének módja megtalálható Tőke Istvánnál, illetve Bálint Sándornál.[31]

A gólyaláb[32] régebben célszerű járműnek bizonyult a sáros őszi napokon. Egyre ritkábban járkálnak vele a gyerekek, de gyűjtésem idején Zentán az alvég utcáin láttam gólyalábasokat. Kazinci Marikának az édesapja (Béla) készítette három évvel ezelőtt, amikor Marika iskolás lett. Meggyőződhettem arról, hogy a gyólyalábazást a görkorcsolyázással együtt is lehet összhangban játszani a jó barátnőkkel.

Tökvicsorit[33] illetve tök*lámpást*[34] a sütni való tökből készítettek. Felsőhegyen inkább töktalicska[35] lett belőle úgy, hogy a szárnál átfúrták, majd egy botot vagy napraforgószárat átdugtak rajta, annak a két végét megfogta egy gyerek, a játszótársa pedig kinyújtott lábánál fogva tolta őt maga előtt.

A papírból hajtogatott (origami) játékokat mindenhol egyformán a meghatározott alakzatban ismerik: hajó, csákó, pohár . . . Mivel ezek általánosak, a legelterjedtebb formákat sorolom csak, amelyeket az adatközlők említettek: repülő, pénztárca és sótartó. A fapálcára tűzött papírforgó, amely négyzet alakú, sarkainál középpontja felé háromnegyedig bevagdosott, majd behajtogatott játékszer, szintén a papír játékszerek közé tartozik.

A népi játékszerek igen jelentékeny része kerül a felnőttek kezéből a gyermekekébe. Számottevő mennyiségben vannak, amelyeket a gyermekek maguk alkotnak maguknak. A gyermek személyével szorosan kötődik saját készítésű játékszereihez. Be tudja hozzájuk szerezni az anyagot, s ha kell, meg is tudja javítani őket. Az egyszerű játékszer kedves igazán a gyermeknek, annál inkább,

minél hathatósabban foglalkoztatja egyéni tevékenységét, minél szabadabb érvényesülést enged képzeletének, utánzó ösztönének.

A természettel való kapcsolat a játékszerek készítésekor kifejezésre jut. Alapanyagnak választható bármilyen könnyen formálható, illeszthető, hozzáférhető anyag (akár ásványi, növényi, állati anyag, akár csak hulladék is). A tanyán és a falun nevelkedő gyermek előnyösebb helyzetben van ilyen szempontból a városon felnövővel szemben. Minden tekintetben érvényes azonban, hogy a játékszerkészítés a gyermek egyéniségét fejleszti. Bővül ismeretanyaga és érzelemvilága. Kialakul egészséges kapcsolata a környezetével, és fokozódik ügyessége, találékonysága. A pedagógiában is érdemes lenne nagyobb odafigyeléssel hasznosítani a népi tapasztalatok pozitívumait.[36]

Jegyzetek

1. Magyar Néprajzi Lexikon II. 1979, 349., 672.
2. Több mint hat éve rendszeresen szervezünk játszóházakat, immár három éve Kovačev Olgával kézműves tanfolyamokat és táborokat vezetünk. Az iskolás és az óvodás gyermekek számára a játszóházak keretében hagyományos kézműves és népszokás-ismertető foglalkozásokat tartunk. Egy-egy téma bemutatásához előkerülnek a népszerű körjátékok, mondókák, kiszámolók és más gyermekjátékok. Az első játszóházat a Thurzó Lajos Közművelődési Központ a Művelődési Házban szervezte meg 1988-ban, Burány Béla *Nádsípot fújtam* c. könyve bemutatójának kísérőrendezvényeként. A későbbi játszóházak helyszíne a Városi Múzeum és Képtár épülete lett. A gyermekélet, V. néprajzi tanácskozás, 1995. június 30–július 2. Zenta, Nagy Abonyi Ágnes: *Miért éppen a gyermekélet*?
3. Nagy Abonyi Ágnes, 1994. XII. 1995. I., 1.
4. Ezúton megköszönöm az óvónőknek, tanítónőknek, tanároknak, különösen Mezei Erzsébetnek és a játszóházak vendégeinek hozzájárulását a játékszerkutatáshoz.
5. A felsőhegyi gyerekeknek nagyszüleik, ismerőseik meséltek gyermekkoruk játékszereiről, és segédkeztek a játékszerek készítésében. Egy fogalmazást kiemeltem a kézhez kapott 15 közül, mivel saját kezűleg készített játékszerekről ez szól a legrészletesebben. Bicskei Viktória (1915, Felsőhegy) adatközlőtől személyesen is gyűjtöttem adatokat. Neki köszönhetők a karácsonyi kiállításunkra rekonstruált, sárgaföldből formált bárányok, madárkák.
6. Zentai Friss Újság, XVIII. 152. sz. 1913. december 25.
7. *Hagyományos játékszerek.* 7 Nap, 1995. március 8. A téma a gyermekélet. Néprajzi gyűjtés márciusban és tanácskozás júniusban Zentán, Magyar Szó, 1996. március 11. *Bánátban is gyűjtenek.* Néprajzi gyűtés, majd tanácskozás Zentán és környékén, Szabad Hét Nap, 1995. március 16. *Gyermekélet minden megvilágításban.* Magyar Szó, 1995. június 16.
8. Nagy Abonyi Ágnes, 1994. XII. 1995. I. 2. Lásd a felosztást R. Kajoa szerint. Vesna Marjanović: *Dečje igre znajevog doba.* 1995. 6. Tőke István, 1960. Burány Béla, 1972

9. Bárkányi Ildikó, 1992, 239.
10. Egy-egy jellegzetes népi játékszerre vonatkozó adatot, amelyet szó szerint idézek a felsorolt adatközlőktől, hitelesen jegyezve, dőlt betűkkel emelek ki a szövegből. Zárójelbe az adatközlő neve és lakóhelye került, életkorát az adatközlők névsorából a jegyzetek után lehet kikeresni.
11. Zöldy Pál, 1974, 514.
12. A tojásmadár azért végzett repülő mozgást minden ajtónyitásnál, mert tojástestére a hátához cérnát erősítettek, melyet a mestergerendához és az ajtó sarkához rögzítettek. A karácsonyi díszek az ünnepek elmúltával játékká válhatnak. Id. In Nagy Abonyi Ágnes, 1994. XII. 1995. I., Kriston Vízi József, 1995, 3.
13. A papírkígyó készítésének leírása: Tőke István, 1967, 103.
14. Oromparti adatközlő: Gyetvai Mihály rekonstrukciója, 1994 karácsonya
15. Tőke István, 106.
16. Burány Béla, 1972, 200. pízezés, búgerozás, pergetés. A felsőhegyi gyerekek pízezésnek hívták azt a játékot, amit iskolából hazafelé menet játszottak. A gombot vagy a pénzt a falhoz dobták megfelelő távolságról. A nyertes az lett, akinek a gombja legközelebb esett a falhoz. Ha nem tudták eldönteni szemmértékkel, akkor kézzel mérték, „araszra", „hüvelykre".
17. Tőke István, 1967, 104.
18. Burány Béla, 1972, 201. Tőke István, 1967, 105.
19. Vő. Hajnal Ignác, 1907, 135.
20. Fűzfafütyürű – Kanizsán, Megyesi Rózsa adatközlőtől, József Dezső, 1943, 6., Tőke István, 1967, 104.
21. Tőke István, 1967, 105. József Dezső, 1943, 7.
22. Tőke István, 1967, 97.
23. Burány Béla, 1972, 202.
24. Tőke István, 1967, 103.
25. Porzsolt Lajos, 1885, 9.
26. A kiütős labdajátékok közül legismertebbek a lukramürcüs és a sintérméta. Burány Béla, 1972, 182., Tőke István, 1967, 97., 100.
27. Burány Béla, 1972., 183. Bálint Sándor csülközés néven írja le a játék szabályait, cünü néven ismert Oromhegyesen. A dólézás alatt pedig a nálunk kacskázás néven ismert játékot. Dólé–paja–büge–kacska. 1980, 48.
28. Tőke István, 1967, 98., 102.
29. Szentai Friss Újság IX., 138/1935. november 24.: *Gyermektársasjátékok érkeztek és olcsón kaphatók Molnár Sz. Vince könyvkereskedésében*
30. Bálint Sándor, 1980, 55., részletes leírás a kártyáról
31. Tőke István, 1967, 103., Bálint Sándor, 1980, 64.
32. Tőke István, 1967, 106.
33. Tőke István, 1967, 106.

34. Fehér Opletán Erzsébet adatközlése: A kivájt sütőtökbe gyertya helyett „batrilámpát" is helyezhettek.
35. Kerékpározás két nagy tökkel. N. Bartha Károly: *Játék.* Magyarság Néprajza IV. 1943, 410.
36. Bálizs Jutka, 1994

Irodalom

BÁLINT Sándor, 1980: *A Szögedi Nemzet.* A szegedi nagytáj népélete. Harmadik rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79–2, Szeged

BÁLIZS Jutka, 1994: *Hagyományápolás óvodásokkal a néprajzkutatóval karöltve a zentai Snežana – Hófehérke óvodában.* Szakdolgozat, mentor Emil Kamenov és Nagy Abonyi Ágnes

BÁRKÁNYI Ildikó, 1992: *Gyermekjátékok Csongrád tanyavilágában az 1910–1930-as években.* Különlenyomat; a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989/90–1, Szeged

BÓNA Júlia, 1972: *Néphagyományok.* A Hungarológia Intézet Tudományos Közleményei 11–12. szám, Újvidék

BURÁNY Béla, 1972: *A mi utcánk játékai.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 11–12. szám, Újvidék, 1988: *Nádsípot fújtam.* Vajdasági magyar népi mondókák és játékok apró gyermekeknek, Újvidék

HAJNAL Ignác, 1907: *Bácskai gyermekjátékok.* Néprajzi Értesítő VIII. Játékszerek, 134.

JÓZSEF Dezső, 1943/3–4: *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei.* Kolozsvár, A Székely Nemzeti Múzeum kiadványai, különlenyomat

KRESZ Mária, 1948: *A magyar gyermekjátékkutatás.* Budapest

KRISTON VÍZI József, 1995: *Bácskai magyar gyermekjátékok.* Főhajtás Bellosics Bálint és délvidéki utódai előtt. In: Gyermekvilág a régi magyar falun II., Szolnok

LÁBADINÉ KEDVES Klára, 1984: *Barkócakoszorú.* Alfalusi (Drávaszögi) népi játékszerek. Eszék, Magyar Néprajzi Lexikon, 1979: II. kötet, Budapest

NAGY ABONYI Ágnes, 1994/1995: *Hagyományos gyermekjátékszerek.* Városi Múzeum és Képtár, Zenta

N. BARTHA Károly, 1943: *Játék.* In: Magyarság Néprajza IV. Budapest, 392–414.

NÉMETH György, 1994: *Ókori játékok könyve.* Budapest

PORZSOLT Lajos, 1885: *A magyar labdajátékok könyve.* Budapest, hasonmás kiadás, Kecskemét, 1985

TÓTH Kálmán, 1943: *Délvidéki népi gyermekjátékok.* Kalangya, Délvidéki irodalmi és művészeti folyóirat, Budapest, 467.

TŐKE István, 1967: *Zenta környéki népi gyermekjátékok.* Közművelődési Közlöny III, 6. szám, Zenta

ZÖLDY PÁI, 1974: *A kisgyermek nevelése a szegény családokban Topolyán 1900 körül.* Etnographia 3–4. sz., Budapest, 513–519.

Adatközlők

Név	Életkor vagy születési év	Játék, amit készített
Felsőhegy		
Árok Mária	50 éves	agyagóra, kalamáris, szánkó, korcsolya
Bicskei (F) Júlia	78 éves	bárányok, szamár a pásztorral–karácsonyra
Bicskei Viktória	81 éves	pilka
Fehér (O) Erzsébet	79 éves	pipacsbaba, sergettyű, pilka, szőrlabda
Fajka Viktória	72 éves	bárányok, madárkák sárból–karácsonyra
Gergely (B) Regina	87 éves	rongybaba–Toncsi
Kocsis Szürke József	64 éves	gumipuska, bodzapuska, csiga, karika
Mészáros Ilona	60 éves	babaszoba és rongy, papír, szár, csutkababák
Mucsi István	85 éves	játékok szárból
Novák Rozália	60 éves	rongylabda, tojásmadár
Németh Teréz	68 éves	töktalicska, hegedű, furulya
Ősz Szabó Teréz	63 éves	korcsolya, cirokhegedű
Ördög Sándor	Becse,1921	gumipuska, bodzapuska, sárkány, cirokhegedű
Papp Vince	51 éves	csutkafogat, csikó
Szabó István	55 éves	cirokhegedű, tutaj
Szekeres Mária	80 éves	rongycsirke
Tóth Bojnik Teréz	66 éves	bodzapuska, szárból lovacska
Újheli Irén	72 éves	kótyalabda
Zenta		
Balog János	66 éves	magsípok, krumplikuska, gémeskút
Fábri Géza	69 éves	édesapja Fábri Géza készített csigát sakkot
Iván Márta	66 éves	(1930, Felsőhegy) cséplőgép
Kovács Halmai Mária	97 éves	labdajátékok: kacska, kótya
Molnár (Borsos) Ilona	82 éves	pipacsbaba, szőrlabda, hinta
Surányi Anna	65 éves	rongybaba, bohóc–paprikajancsi hagymaduda
Svarc István	68 éves	guruló falovacska,
Adorján		
Bábinszki Julianna	70 éves	szárízikből babák, állatok
Bognár (Ladányi) Julianna	76 éves	rongylabda, falovacska
Orom		
Pethő József	67 éves	fűzfasíp
Oromhegyes		
Kalmár Ferenc	74 éves	fűzfafütyülő
Koncz Lázár	53 éves	kiskocsi

Név	Életkor vagy születési év	Játék, amit készített
Kanizsa		
Megyesi Rózsa	72 éves	malom (gombbal is játszották)
Ágoston Etelka	67 éves	fűzfafütyürű
Horgos		
Pataki János	77 éves	fűzfasíp
Völgyes		
Tóth Anna	70 éves	fűzfafütyülő (eltérés az általánostól: tisztították a zöld héját)
Dobó Márta	42 éves	szárjátékok

Gulyás Gizella

TEMERINI NÉPI GYERMEKJÁTÉKSZEREK

„A játék tanít, életre nevel.
A játék alkotni, a világot szebbé tenni,
megváltoztatni serkent.
Tanítani kell tehát, mert nem öröklődik."

Dr. Andrásfalvy Bertalan

A minap lelkendezve mesélte egyik ismerősöm, milyen emlékezetes élményt szerzett városi unokáinak ebben a rémségekben, gondokban, bajokban jócskán ellátott világunkban: megmutatta nekik a régi népi eredetű játékszerek készítésének fortélyait. Azt a feledhetetlen gyönyörűséget és örömet, amelyet ezek a saját maguk csinálta szalmaló, kukoricaszár tehén, csutkababa, szárhegedű stb. okozott a gyermekeknek, minden várakozását felülmúlta.

A népi játékok alapját a gyermekkor játékai adják. De minden életkorban igen nagy szerepe van a játéknak, szervesen hozzátartozik az ember életéhez, s ami ma hatványozottan fontos, megkönnyíti és megszépíti az életet, segíti az embert a világ megismerésében, az élet megértésében és a bajok elviselésében. A népi játékok nagymértékben fejlesztik az élni akarást, az életerőt, a küzdőszellemet. Megőrzik és fenntartják a hagyományos kulturális javakat és újakat termelnek: gazdag játékkultúrát hoznak létre. A magasabbrendű játékkultúra (színjátszás) felé is a népi játékokon át vezet az út.

A népi játékszerek tartalma

A népi játékszerek milyenségét, lényegét több tényező befolyásolhatja. Közülük a legjelentősebbek: 1) a gyermek neme, 2) a földrajzi környezet, 3) a gyermek szűkebb környezete.

1) Már az óvodáskor előtt különbség mutatható ki a kislányok és kisfiúk érdeklődésében. Játékszerkészítésükben is eltérések figyelhetők meg. A kisfiúkat jobban érdeklik az állatok, a mezőgazdasági és a közlekedési eszközök.

A kislányokra pedig jellemző a baba, a lakberendezési eszközök, tárgyak és az ékszerek készítése.

2) A földrajzi környezet meghatározza a játékszerek anyagát és készítési lehetőségeit. Más anyagok kerülnek a síkvidéken élő gyermekek kezébe (kukoricaszár és csutka, cirok, bogáncs, mákgubó stb.), más a hegyvidékiekébe (fa, kő, csont) és ismét más a folyók, tavak, mocsarak mellett lakó gyerekek keze ügyébe (vessző, nád, sás).

A földrajzi környezet élő- és tárgyvilága is megjelenik a népi játészerekben. A hegyvidéki gyermek birkát, szamarat, öszvért, kecskét és faházat készít. A síkvidék szülötte környezetének állatvilágát: lovat, tehenet, disznót, baromfikat, szekeret és ekét stb. alakít ki. A folyó menti gyerek pedig nádimadarakat, vízben élő állatokat, halászszerszámokat, csónakot szerkeszt.

3) Miként a szűkebb környezet tükröződik a gyerekek beszédében és játékaiban, ugyanúgy a játékszerkészítésük is az otthonuk állataira, eszközeire és szokásaira irányul. Az ingergazdag környezetben élő gyermek képzelete gazdagabb és sokrétűbb. Az ingerszegény környezeti hatást igyekszik pótolni az óvodai nevelés és oktatás, valamint a szűkebb baráti kör.

Népi játékszerek és készítésük módja

A játékszereket felhasznált anyaguk szerint csoportosítottuk.

Fából, farönkből készült játékok

Szélmalom. Anyaga: farönk, faág. Segédanyag: szög. Szükséges eszköz: kiskalapács. Játékkészítési technika: szögezés. A játékkészítés menete: a szélmalom maga egy farönk és a forgó vitorla két darab egymásra merőlegesen a farönk felső részére szögezett faág.

Anyakoca malacokkal. Anyaguk: faág. Segédanyag: rézdrót. Szükséges eszközök: kés és ár. Játékkészítési technikák: faragás és lyukasztás. A játékkészítés menete: az anyakoca és malacai faágakból készültek. A fejrésznél kés segítségével meghegyezzük a fát, ez lesz a koca és a malacok orra. A koca lábai vékony ágacskák, míg a malacokéi rézdrót, ugyanebből készíthetjük a farkukat is.

Adatközlő: Móricz Lajos, 72 éves

Kukoricacsőből készült játékok

Kukoricaegérke. Anyaga: kukoricacső. Segédanyag: kukoricahéj. Eszközök: csavarhúzó és olló. Játékkészítési technikák: törés, morzsolás, vágás. A készítés menete: a félbetört hegyes végű kukoricacső aljáról lemorzsoljuk a kukoricaszemeket. A csavarhúzó segítségével kivett (a kukoricacső morzsolatlan részének mindkét oldalából) egy-egy kukoricaszem az egérke szeme. Kukoricahéjból vágjuk ki a füleket és a farkat, amelyeket csavarhúzóval a helyükre erősítünk.

Kukoricapatkány. Anyaga: száras díszkukoricacső. Segédanyag: diófalevél. Szükséges eszköz: olló. Játékkészítési technika: vágás. A készítés menete: a kukoricapatkány egy érdekes alakú, sötétebb színű száras kukoricacsőből készül, a szár a patkány farka. A füleket diófalevélből vágjuk ki, és ollóval erősítjük a helyükre.

Kukoricapólyás. Anyaga: kukoricacső, rongypokróc. Segédanyag: kukoricahéj, madzag. Szükséges eszközök: olló, csavarhúzó. Játékkészítési technikák: vágás, kötözés. A készítés menete: egy kisebb méretű kukoricacsövet rongypokrócdarabba pólyázunk, a pólyát madzaggal átkötjük. A baba feje alá kukoricahéj-párnát helyezünk. A kukoricacsőből csavarhúzó segítségével kivájjuk a pólyás szemeit és száját, azaz a helyükön kiszedjük a kukoricaszemeket.

Adatközlő: Kurilla Mária, 68 éves

Kukoricahéjból készült játékok

Anyóka. Anyaga: kukoricahéj. Segédanyag: mákgubó, vászondarab. Eszközök: olló. Készítési technikák: vágás, hajtogatás, kötés, ragasztás. A készítés menete: az anyóka teste szárdarabra csavart kukoricahéj, a feje mákgubó, a kendője háromszög alakú vászondarab. Két keze összehajtott kukoricahéj, amelyet ragasztással kell a testhez erősíteni.

Adatközlő: Kurilla Mária, 68 éves

Kukoricaszárból készült játékok

Riska tehén. Anyaga: kukoricaszár. Segédanyagok: kukoricahéj, madzag, mákgubó, fogvájó. Szükséges eszközök: olló, kés. Készítési technikák: vágás, szúrás. A készítés menete: a rövidebb szárdarabot, a tehén fejét, egy fogvájó segítségével a hosszabb szárdarabhoz, a testhez erősítjük, a fülét kukoricahéjból vágjuk ki, a szarva félbetört fogvájó. Tőgye mákgubó, farka madzag, lábai fogpiszkálók.

Kakas. Anyaga: kukoricaszár. Segédanyagok: kukoricahéj, fogvájó, kukoricacímer. Eszközök: olló, kés, ár. Technikák: vágás, szúrás. A készítés menete: először a kakas fejét (rövidebb kukoricaszár) készítjük el. Taréja kukoricacímer, amelyet az árral kifúrt pici lyukakba dugdosunk, csőre és szakja kukoricahéjból készül. A kakas testét (hosszabb kukoricaszár) és fejét fogvájó segítségével illesztjük össze. Szárnyait kukoricacímerből ragasztjuk a testre, a farkát, amely kukoricacímer, ár segítségével szúrjuk bele a szárba. Lábai fogvájók.

Szarvas. Anyaga: kukoricaszár. Segédanyagok: cirok, fogvájó. Eszközök: olló, kés. Technikák: vágás, szúrás. A készítés menete: a szarvas feje rövid kukoricaszár, amelybe beleillesztjük a cirokszarvakat. Fejét és a hosszabb kukoricaszárból készült testét fogvájóval kapcsoljuk össze. Farka rövidre vágott cirokszár. Lábai pedig fogvájók.

Bakkecske. Anyaga: kukoricaszár. Segédanyagok: kukoricacímer, fogvájó. Eszközök: olló, kés. Technikák: vágás, szúrás. A készítés menete: a fej rövid kukoricaszár, szarvai félbetört fogvájók, szakálla kukoricacímer. Teste vastagabb és hosszabb szár, ebbe szúrjuk a kukoricacímerből a farkat és a fogvájókból a négy lábát.

Adatközlő: Nagy Anna, 62 éves

Csutkából készült játékok

Ökör. Anyaga: csutka. Segédanyagok: rézdrót. Technika: hajlítás. A készítés menete: az ökör egész csutkából készült testére a szarvakat és a lábakat 15 cm hosszúságú rézdrótokból áthajlítjuk a csutkán, és néhányszor megsodorjuk.

Pulyka. Anyaga: csutka. Segédanyagok: kukoricacímer, fogvájó, kis darab piros szalag. Eszközök: olló, kés, ár. Technika: törés, vágás, fúrás, ragasztás. A készítés menete: a pulyka feje az egész csutkának a felső vége, melynek a hegyét levágjuk, ide szúrjuk ár segítségével piros szalagból a pulyka „mérgét." A nyaka fogvájó, a teste hosszabb csutkadarab, amelybe kukoricacímerből szárnyakat és díszes farkat illesztünk.

Lábai fogvájókból készülnek. Lábfeje két kis csutkadarab.

Adatközlő: Kurcinák Illés, 70 éves

Nádból készült játékok

Gólya. Anyaga: nád. Segédanyagok: rézdrót, faágacska. Eszköz: olló. Technikák: vágás, drótozás. A készítés menete: a gólya feje és teste rézdróttal összeerősített nádszálak. Nyaka és farka a testrésznél hosszabbra hagyott nádszálakból képzett; csőre és lábai vékony ágacskák.

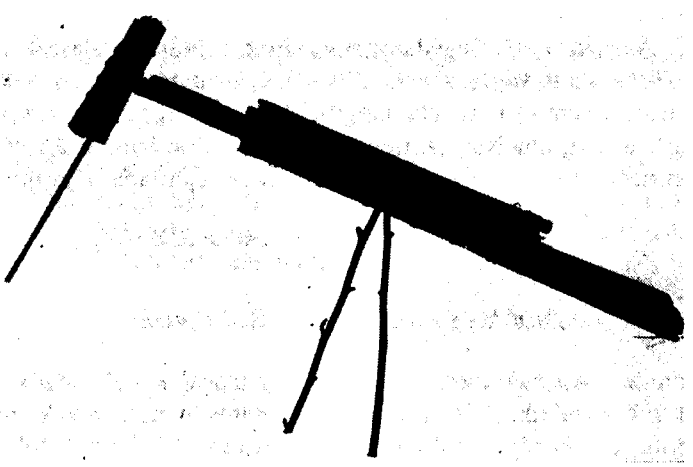

Nádgólya

Béka. Anyaga: nád. Segédanyaga: rézdrót. Eszköz: olló. Technikák: vágás, hajlítás. A készítés: a béka „csontvázát" rézdrótból képezzük ki. Erre a vázra megfelelő hosszúságúra vágott náddarabokat felfűzve készül el a béka.

Adatközlő: Bakos Rozália, 66 éves

Szalmából készült játékok

Ló. Anyaga: szalma. Segédanyagok: rézdrót, faágacska, cirok, gyufaszál. Eszközök: olló, kés. Technikák: vágás, drótozás. A készítés menete: a szalmaló feje és teste rézdróttal összefogott szalmaszálak. Nyaka gyufaszál, lábai faágacskák, farka cirokszál. Füle rézdrótból hajlított.

Csacsi. Anyaga: szalma. Segédanyagok: rézdrót, fogvájó. Technikák: drótozás, vágás. A készítés menete: a csacsi fejét és testét 10–15 marékba fogott, öszedrótozott szalmaszálból készítjük, megfelelő hosszúságúra vágva. A füle drótszálra húzott szalmadarab, a megfelelő helyre erősítve. A farka a testét alkotó szalmaszálaknál hosszabbra hagyott 3–4 szalmaszál. Lábai rézdróttal körültekert szalmaszálból készülnek.

Adatközlő: Nagy Sándor, 59 éves

Kóréból készült játékok

Cirmos. Anyaga: kóré (seprőkészítésre használt cserje). Segédanyagok: kukoricahéj, cirok, fogvájó. Eszközök: kés, olló. Technikák: vágás, szúrás. A készítés menete: a fej 1,5 cm hosszú cirokdarabból készül. A két füle fogvájóra ragasztott kukoricahéj, bajsza cirok, nyaka fogvájó. Teste 7–8 cm-es kórészár, a farka cirok, lábai félbevágott fogvájók.

Kesely. Anyaga: kóré. Segédanyagok: cirok, fogvájó, gyufaszál. Eszközök: olló, kés. Technikák: vágás, szúrás. A készítés menete: a kesely 3 db kóréból készül, a teste 10 cm-es kóré, ebbe fogvájó segítségével beleszúrjuk az 5 cm-es hosszúságó nyakat, amelybe szintén fogvájóval beleszúrjuk a 2,5 cm-es fejet. Fülei gyufaszáldarabokból készülnek, a farka cirok, a lábai fogvájók.

Adatközlő: Nagy Sándor, 59 éves

Dióból és mogyoróból készült játékok

Teknősbéka. Anyaga: dióhéj. Segédanyag: faágacska. Eszközök: kalapács, metszőolló. Technikák: törés, metszés. A készítés menete: a béka teknője fél dióhéj, nyaka hozzá ragasztott ágacska, amelynek a végén levő göb a feje.

Csibe mogyoróvályúval. Anyaga: dió, mogyoró. Segédanyagok: kukoricacímer, fogvájó. Eszközök: ár, olló, kalapács. Technikák: lyukasztás, törés, ragasztás. A készítés menete: a csibe feje egész mogyoró, teste fogvájóval hozzáillesztett egész dió. Farka rövid kukoricacímer ragasztással felerősítve. Lábai félbetört fogvájók, vályúja fél mogyoróhéj.

Gólya. Anyaga: dió, mogyoró. Segédanyagok: cirok, fogvájó. Eszközök: ár, olló. Technikák: lyukasztás, vágás. A készítés menete: a fej egész mogyoró, a csőre beleszúrt hosszú cirokszál, a nyaka fogvájó, a teste egész dió, farka cirokszálak, lábai a testbe szúrt fogvájók.

Nyuszi. Anyaga: mogyoró, dió. Segédanyag: kukoricahéj, cirok. Eszközök: olló, kés, ragasztó. Technikák: vágás, ragasztás. A készítés menete: a diót és a mogyorót szorosan fogvájóval összeillesztjük, a kukoricahéjból kivágott füleket és a cirokbajuszt a fejre ragasztjuk.

Pók és százlábú. Anyaga: mogyoró. Segédanyag: cirokszálak. Eszközök: olló, kalapács, ragasztó. Technikák: törés, vágás, ragasztás. A készítés menete: a pók fél mogyoróhéj, lábai csillag alakban a mogyoróhéj aljára ragasztott hosszú cirokszálak.

Százlábú. A fél mogyoróhéj aljára kétoldalt ragasztott 5–5 rövidebb és hosszabb cirokszálak.

Adatközlő: Faragó Sándor, 47 éves

Bogáncsból készült játékok

Egérke. Anyaga: bogáncs. Technikák: rakosgatás, összeillesztés. A készítés menete: a kisebb-nagyobb bogáncsokból egéralakot illesztünk össze, a farkát kisebb bogáncssorból képezzük, majd két nagyobb bogáncsból testére illesztjük a füleket.

Asztal. Anyaga: bogáncs. Technika: rakosgatás, összeillesztés. A készítés menete: az asztal lapját egymás mellé illesztett bogáncsgumók képezik, az asztal lábait pedig 2–2 egymásra tapadt bogáncs.

Nyoszolya. Anyaga: bogáncs. Technikák: rakosgatás, összeillesztés. A készítés menete: egymás mellé két sorban összeillesztett bogáncsgumóból készül a nyoszolya tornya (ágyfej) és az alacsonyabb vége. A lábak: a fekvőrész aljára a sarkokra illesztett négy nagyobb bogáncsgumó.

Adatközlő: Lackó Mária, 45 éves

Az ismertetett népi játékszerek készítésmódjának leírása az adatközlők gyakorlatban bemutatott munkája alapján történt. A következő lépésben ezeket a játékszereket a temerini óvodában a képzőművészeti foglalkozás keretében elkészítették a kisgyermekek. Minden játékszerről fotódokumentáció is készült.

Hagyományőrzés az óvodában

Az Újvidéki Pedagógiai Akadémia képzőművészetet és módszertant előadó tanáraként arra törekedtem, hogy a jövő pedagógusainak, pontosabban az óvodai nevelőknek figyelmét a népművészetünk kincseire, örökségeire irányítsam. Célom az volt, hogy a mai napig vagy éppen a közelmúltig élő néphagyományokat összegyűjtsük, azaz megmentsük, ápoljuk, és a gyermekeknek, a jövő nemzedékének is átadjuk.

A változatokban gazdag népművészeti alkotások mint az óvodai pedagógusok nevelőmunkájának forrásai, eszközei fontos szerepet töltenek be a képzőművészeti nevelésben, mert segítik a gyermekek fejlődését. Felgyorsult világunkban kreativitásra, nyitottságra kell nevelnünk gyermekeinket, hogy képesek legyenek az alkalmazkodásra. Az új életkörülmények között nincs mindig elfogadható kapaszkodó. Az élmények meghatározzák a jövőt, ezért nem mindegy, milyen élmények, hatások, tapasztalatok érik a gyermekeket legfogékonyabb korukban. Az óvodai, de az alsó tagozatos nevelőkön is nagyon sok múlik. Ismertessük meg a gyermekekkel a természetet, a természetes anyagokat, de ne csak lássák, tapintsák őket, hanem dolgozzanak is velük, tetszés szerinti népi ihletésű játékszereket készítsenek belőlük. Ezáltal még nagyobb érdeklődést kelthetünk a természet, a növény- és állatvilág, ill. a természet és az ember kapcsolata iránt.

Népi játék készítése közben fejlődik a gyermekek kreativitása, megfigyelőviszonyító képessége. Egyúttal megtanulják a természetes anyagok nevét, a színeket és az arányokat. A manuális fejlesztésen kívül a játékkészítés bővíti anyagismeretüket, fejleszti logikus gondolkodásukat, esztétikai érzéküket, gazdagítja érzelemvilágukat, gyarapítja szókincsüket. Egyszóval sokrétűen fejleszti az alkotó gyermek egész személyiségét.

A népi játékszerek készítésének nincs nagy hagyománya az óvodáinkban. A lemaradást igyekeztünk pótolni. A tapasztalat megmutatta, hogy a temerini óvodában a népi játékok készítése nagy érdeklődést és örömet váltott ki a gyermekek körében. A munka könnyen ment, ötletekben sem volt hiány. A környezetükből ismert anyagok felismerése külön élményt nyújtott nekik, és motíválta őket munkájukban. Ezek az anyagok könnyen megmunkálhatók, alkalmazásuk az óvodások részére sem okozott nehézséget. Anyaguk nem kerül pénzbe, ami anyagi gondjaink közepette nem elhanyagolható szempont, továbbá nem szennyezi a környezetet. A népi játékszereknek van jövője, és tegyünk is meg mindent kibontakozása érdekében. Befejezésül idézzük József Attila sorait: „A népművészet a felgyülemlett jelenlevő múlt, hatékony emlék; mely irányítja a jövőt."

Irodalom

BÁRON László–JUHÁSZ Antal–ZSÁKY István, 1979: *Rajz és kézimunka*. Tankönyvkiadó, Budapest

CSORBA Béla, 1988: *Temerini néphagyományok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék

IVIĆ, Ivan, 1986: *Zbirka dečjih tradicionalnih igara.* Zavod za udžbenike i nastavna sredstava, Beograd

LACKÓ Tünde, 1990: *Népi gyermekjátékszerek készítése az óvodában* (kézirat)

Magyar Néprajzi Lexikon. 1987: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

MÉREI Ferenc–NAGY V. BINÉT Ágnes, 1981: *Gyermeklélektan.* Gondolat, Budapest

MÉSZÁROS Vincéné, 1987: *Óvodai bábjátékok.* Tankönyvkiadó, Budapest

PLATTHY György–Dr. RÓNAI Béla, 1982: *Népművészet.* Tankönyvkiadó, Budapest

SZAPPANOS István, 1983: *Rajzolás, festés, tárgyalakítás.* Tankönyvkiadó, Budapest

TROI, Fridrich, 1986: Gyermeklélektan. Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék

Nagy Mari–Vidák István

ADATOK EGY ŐSI JÁTÉKSZER, A SZŐRLABDA EURÓPAI ELTERJEDTSÉGÉHEZ

Bevezető

Bevezetésként arról szeretnénk szólni, hogyan fordult érdeklődésünk e játékszer felé, s miért fontos számunkra.

Gyermekkoromat Balatonlellén töltöttem nagyszüleimnél. Nagyapám vakaróval tisztította a teheneket, s az összegyűlt szőrt kis gombóccá formálva, köpködve labdává gyúrta. Fából ütőt is faragott, azzal játszottunk az udvaron. Ez az emlék újraébredt bennem, amikor vagy tizenöt éve elkezdtünk foglalkozni egy ma alig ismert textilfélének, a nemeznek a történetével.

A nemezkészítés több ezer éves, ázsiai eredetű mesterség és művészeti ág, s Ázsia több pontján ma is él. A mi honfoglaló őseink is híresek voltak róla. Ebből a hagyományból Európa sok mindent átvett. A minden ember tudománya egyes mesterségek művelőinek kezébe ment át. Így a süvegesek, kalaposok, botos- és kapcakészítők, valamint az izzasztókészítők foglalkoztak vele századokon át.[1]

Ez alól talán csak egyetlen kivétel van, s ez éppen a szőrlabda. Ezt ugyanis a legtöbb 70–80 év körüli falusi ember még ma is ismeri, gyerekkora egyik játékaként. Ezért fogtunk hozzá két éve az alaposabb megismeréséhez. Tehát az a kérdés, amire a további kutatások után egyszer talán válaszolni is tudunk, így hangzik: őriz-e valamit a szőrlabda készítése a honfoglaló magyarság elfeledett ősi nemezkészítési módjából? Illetve milyen korok milyen üzenetét őrzi ez a most feledésbe merülő játékszer?

Korábbi kutatási eredmények

Nehéz feladatra vállalkozik az, aki ma ezt a kis területet át szeretné látni. Miért? Mert a témába vágó cikk, tanulmány nem létezik. Az első pár mondatos összefoglalás a Magyarság Néprajzában[2] található, a következő pedig egy 1990-ben megírt egyetemi szakdolgozatban[3]. Ezenkívül szinte csak utalások vannak a Néprajzi Lexikon labda, játékszer, játékeszköz címszavainál.[4]

Természetesen ennél jóval több adat lappanghat egy-két mondat erejéig az eddig megjelent átfogó játékgyűjteményekben, a Budapesti Néprajzi Múzeum

adattárában,[6] illetve valószínűleg szépirodalmi művekben és az egyes múzeumok tárgyleíró kartonjain.[7] Az általunk ismert adatokat térképen mutatjuk be a függelékben.

Nyelvészeti megjegyzések

A vizsgált játékszernek a magyar nyelvterületen egységes megnevezése szőrlabda. Erdélyben és Moldvában a labda szó helyett annak régebbi alakja, a lapta változat hallható. A Felvidéken, a Dunántúlon, az Alföldön, a Vajdaságban többnyire ez a mai alakja.[8]Az egyetlenegy eltérés Szlavónia és a Drávaszög, ahol szőrcsinge a neve, s a csinge szó labda jelentésű.[9]

Mivel tudomásunk szerint a szőrlabdának e századnál régebbi írott emlékét nem ismerjük, de a mai emlékezők gyakran szüleiktől, nagyszüleiktől tanulták készítését, s azok is az ő nagyszüleiktől, elmondásuk szerint így az 1800-as évek elejéig léte visszakövetkeztethető. Lapta szavunk első írott feljegyzése 1520-ból való, ágyúgolyó értelemben „tüzes lapta".[10] A szőr szavunk pedig sok más összetételben is él, így Erdélyből ezeket ismerjük:[11] szőrkendő, szőrnadrág, szőrruha, szőrkötő, szőrfonal stb. Ezt a szőr előtagot mai szóhasználattal gyapjúra keresztelnénk.

A készítés időpontja

Rendelt ideje van mindennek, s az elbeszélők rendre a tavaszt jelölik meg időpontként. Aki ennél is pontosabb, kora tavaszt említ.

A Vas megyei Táplánszentkereszten Németh Lajos így emlékszik vissza a tavaszi játszás kezdetére: *„A faluvégi tó a tavasszal teljesen kiszáradt, csalogatta futkározásra, játékra a gyermeksereget, óriási forgalma volt. Előkelő helyen szerepelt a labdajáték: a fiúk a kétkapus labdarúgás hívei voltak, a lányok fűzfavesszőből készült csörgőlabdával játszottak, mert a rongylabda hamar tönkrement."*[12]

Ekkor jött divatba a szőrlabda (értsd: eljött az ideje). Galgamácsán a nagyböjt alatt vasárnaponként már ezzel labdáztak a lányok.[13] Egy, a szőrlabdához kapcsolódó székely játék, a kótyázás időpontját a varságiak így adják meg: *„Húsvét másnapjától Szent György napjáig tartott, mert a helyigényes játékhoz a legelőterület egy része kellett."*[14]

A készítés időpontját más oldalról nézve is a természet adta meg. *„Szent György napja előtt már örömmel vakartuk a teheneket, lovakat, mert hullott a téli szőrük, s nekünk kellett ez a szőrlabdához. Egy hétig is gyűjtöttük, mire összejött a kívánt mennyiség. Egy tehénről, egy borjúról és egy lúrúl – nekünk ennyi jószágunk volt az istállóban – egy tavaszon három labdányi szőr jött ki."*[15]

Magát a vedlést Garaczi Károly kecskeméti ismerősünk mondta el pontosan: *„Tavasszal és ősszel vedlik a ló. Ősszel beáll a szőre a hidegre, tavasszal, márciusban meg levedli. Ez a lónál két hét, a kutyánál egy hónap, a macskánál három hét. A disznó keveset, alig észrevehetően vedlik, a magyar fajta évente egyszer, tavasszal."*[16]

Papp Imre szengesi tanyasi ember gyermekkoráról így ír: *„Ennek a szőrlabdacsinálásnak a szezonja mégiscsak tavasszal volt, amikor a jószág, például a ló és a marafélék hányták az avast. Avasnak neveztük ezeknek a jószágonak az őszi és téli időben hosszúra megnőtt szőrzetét, amit azok a tavaszi jobb idő eljöttével elhánytak."*[17]

Összegezésként tehát elmondhatjuk, hogy a készítésnek megszabott és rövid ideje van, 2–3 hét, a tavaszi vedlés időszaka. Sem előtte, sem utána az idő nem alkalmas rá. Kivétel ez alól az a néhány adatközlő Mohácsról, Homokmégyről és Bölcskéről, aki a téli disznóöléskor a leforrázott mangalica disznó szőréből labdát gyúrt.

Részletesen a készítésről

Egyszerű dolog ez. Megérteni és elkészíteni is. A legtöbb rossz vagy kedvetlen mesélő három mondattal túl is jut rajta: vettünk egy kis szőrt. Megvizeztük és összegyúrtuk jó keményre. Másnap már játszottunk is vele. Ezt azért bocsátjuk előre, mert most a sok gyűjtést összegezve, egy jóval bonyolultabb és árnyaltabb kép következik ugyanerről. Minden emlékező mást fejt ki bővebben, s mi most ezeket tesszük egymás mellé.

Alkalmazott szőrféleségek

A szőrlabdához a legalkalmasabb anyag a gyapjú lett volna, de gyapjúlabdáról nem hallottunk. A gyapjú nagy értéknek számított. Azt nem vehette el a gyermek holmi játéknak, mert az asszonyok feldolgozták fonállá, s felruházták vele a családot, vagy eladták.[19] Még az is ritkaságnak számított, ha a hasláb-gyapjúból kaphatott a gyermek: *„A juh lábszárán lévő durva gyapjút, ami csömbölékes, nehezen lehetett lenyírni, és nem használták semmire, azt mi megkaptuk. Házi cérnával összekötöztük, majd kicsit meggyúrtuk, és ezt vontuk be tehénszőrrel. Mi cselédek voltunk, kutyánk nem lehetett, csak a pásztornak és a csősznek."*[20]

Ezek szerint egyes vidékeken a kutyaszőrhöz sem juthatott hozzá mindenki, de akad példa Szigetvár környékéről a kutyaszőr és tehénszőr közös használatára is. Aki ismerte, az se használta szívesen: *„A kutyaszőrt ritkán gyűjtöttük, mert azé túl büdös. Legfeljebb, ha egy kis kutyaszőrünk volt, azt betettük a szőrlabda közepébe, amúgy az is jól összeáll, önmagában is."*[21]

Amihez a gyerekek a leginkább hozzájuthattak, az a ló és a marha szőre volt. Az állatok rendszeres reggeli tisztogatása bizonyos életkorban eleve őrájuk hárult. *„Pénzt se kellett adni érte, mert jószág minden háznál volt, mert a gyereknek kellett a tej, s ezért legalább egy tehénnek minden családban lennie kellett."*[22]

A disznószőrről megoszlanak a vélemények, legtöbben eleve alkalmatlannak tartják. *„Nem jó az, csak a madár fészkire, mert túl sörtés és kemény."*[23] Akik használták, viszont kiemelik, hogy csak a mangalicáé a megfelelő. Minőség szempontjából talán a ló szőre a legjobb. *„A tehén szőre puhább, a lóé*

hosszabb, mi a kettőt összekevertük."[24] *„A lószőr síkosabb, finomabb, a tehénszőr meg bolyhosabb."*[25]

Bár a kecske-, a nyúl- és a macskaszőr is labdává gyúrható, valamint a levágott rövid emberi haj is, a paraszti emlékezet ezek ilyen felhasználásáról nem tud.

Összegzés: A szőrféleségek felhasználása szoros összefüggésben van az adott falu állattartásával, illetve ennek változásaival. Leggyakoribb a marha szőrének felhasználása, ez lehet az általunk ismert adatok 50%-a. Ezt követi gyakoriságban kb. 20%-ban a ló és a maha szőrének vegyes alkalmazása. Tisztán a ló szőréből van az ecsetek 10%-a. 5%-ra tehető a mangalica disznó szőrének felhasználása, és a maradék 5%-on oszlik meg a kutya, szamár és más állat szőre.

A módszerről

Alapvetően két változata van. Az egy rohammal való elkészítés és a fokozatos, más néven hizlalásos módszer.[26] Lássuk az elsőt:

„Kivittük magunkkal a rossz szakajtóba összegyűjtött szőrt a libákhoz, mert otthon nem volt időnk rá. Ott összegyúrtuk köpködve. Ha rágondolok a köpködésre, úgy mindjárt van nyál. Vgy két-három óra is eltelt, mire készen lett. Akkor is gyúrtam, amikor hajtottam befelé."[27]

A másik módszer: *„Kicsivel kezdtük. Naponta újra tettünk hozzá. Úgy köptük meg, mert nem volt vizünk hozzá. Mindig 1–2 órát csombolyítottuk kint a mezőn, míg őriztük a teheneket. Egy hétre már öklömnyi lett, elkészült."*[28]

Az eddig megismert példák alapján a hizlalásos módszer inkább a lányokhoz, az egyszeri módszer a fiúkhoz kapcsolható. Mindkét példára jellemző a nyál használata. Bár nincs bizonyítékunk rá, mégis ezt gondoljuk ősibbnek, és a nyál helyett a víz használatát az újabbnak.

A készítésnek van egy kimódoltabb változata is. Ez a szőr fellazításával és csomóinak eltüntetésével kezdődik,[29] ezután jön az alapos áztatás,[30] a leöntés, majd ezt követi a forró vízzel való leöntés,[31] s amilyen melegen csak lehet, a gyúrás. Ebbe a gyúró vízbe lágy só kerül egy helyen,[32] máshol hamulúg,[33] megint máshol szappan.[34] A szárítás munkát nem igényel, de eltart egy napig is.

A magyar anyag gazdagságán felbuzdulva, újabb kutatásba kezdtünk, és a szőrlabda nyomára bukkantunk Európa és Ázsia több országában.

Adatokat sikerült találnunk könyvekből, múzeumi adattárakból, néprajzkutatóktól és személyes gyűjtés alapján.

Európa

*Svájc*ban több helyről került elő adat.

Saas faluban a 67 éves Hans Weber parasztember mesélte el,[35] hogy gyerekkorában tavasszal szőrlabdát készítettek a tehenek összegyűjtött szőréből, hideg vízzel. Az 1955-ben megjelent *Mozgásos játékok Svájcban* c.[36] könyv lószőrből készült labdát említ, melynek neve: „Hooscha Bolla".

Grabünden megyében *Disentis* falu Kolostor Múzeumában egy 7–8 cm átmérőjű lószőrlabda található, melyet Bernhard páter gyűjtött valamikor 1880 és 1948 között.

Németország

A *Régi játékok Schleswig–Holsteinből* c.[37] 1966-ban megjelent könyv egy 6 cm átmérőjű tehén gyomrából előkerült „szőrgolyó"-nak mint játékszernek képét közli. (Csak érdekességként említjük meg, hogy Mark Twain *Huckleberry Finn* c. könyvében is ilyen, a tehén gyomrából előkerült labdát említ: „Jimnek, Miss Watson négerének volt egy ökölnagyságú szőrgombolyagja, amit egy ökör negyedik gyomrából szedtek ki, és avval mindenféle varázslatot csinált. Azt mondta, hogy egy szellem lakozik benne, és az mindent tud.[38]

Szerbia

A Zentai Városi Múzeum munkatársa, Kovačev Olga néprajzkutató közlése alapján tehén- vagy lószőrből készült labda volt ismeretes Zentán. Neve „lopta". A készítéshez meleg vizet használtak, két tenyerük között keményre gyömöszölték.[39]

Cseh Köztársaság

Vera Misurcova néprajkutató szóbeli közésén alapul a következő adat: Stara Hamry faluban Osztrava környékén ló- és tehénszőrből a gyerekek maguk gyúrtak labdát. A neve: „pucka". Falra dobálták, lapockával ütötték, vagy fociztak vele.

Bulgária

Kevés, de sokszínű hagyományokra utaló adatunk gyűlt Bulgáriából.

„Csináltunk ilyet vízzel, és agyagos földet is tettünk bele. Hideg vízzel csináltuk, a két tenyér között forgatva. Minden állat szőre jó volt hozzá, tehén, ló, szamár . . . Vakartuk a teheneket, onnan volt a szőr. Még az emberi haj is jó hozzá. A fodrásznál összegyűjtöttük a hajat, abból is csináltunk. A jó labda egy évig is eltartott. Ha játszottunk, akkor egy léccel elütöttük messzire. A léc a kerítésnél volt. Azzal is síeltünk. Úgy is készült, hogy az udvaron talált hamuval és a vízzel gyúrtuk. Kevés volt a pénz akkoriban, ilyesmire nem futotta. Sok ilyen labda – TOPKO OT KOSZA – vagy CSOP volt akkoriban.

De zokniba tett rongyból is volt labda. Mi a mi szőrlabdánkat már a méretétől megismertük. Csak mi, fiúk csináltunk ilyet, a leányok nem. 16–18 évesig játszottak a fiatalok ilyesmivel. Úgy is volt, hogy gumival, ami a bugyiból volt, körbekötöttük és rugóztattuk."[41]

„Mi a tehenet ilyen fából való vakaróval tisztítottuk, ami alul fémfogas volt. A lovat már vasból lévővel, amiben több sor fémlap volt. A labda leginkább tehénszőrből volt. Ezt vízzel két tenyér között nyomogattuk. A végén meg egy bunkóval ütögettük. Ez hideg vízzel ment, a neve TOPCSE volt. A szegényeknek mindnek

ilyen volt a labdája, ezt egymásnak dobáltuk, így játszottunk vele, meg mint a futball, úgy rugdostuk."[42]

„Blatec faluban láttam ilyet 1930–35 táján. Csak tiszta vízzel ment, 10–13 éves fiúgyerekek csinálták."[43]

„Én a mai munkámat itt kezdtem ezzel a labdával. TOP a neve, vagy TOPKA. A falusi gyermekeknek nem volt pénzük, nem vettek játékot. Ez a lovak fésülésekor jött össze, tavasszal, amikor a téli szőrüket a lovak levedlették. Nekem 15 cm átmérőjű – mutatja – labdám volt. Kicsivel kezdtem, s egy hónap alatt lett ilyen nagy. Ennek a munkának a lényege az, hogy a már meglévő labdához mindig hozzá lehet tenni szőrt, még később is. Ha nehéz volt a labda, már fájt a rúgása. A focizás ezzel a labdával ment. Nem csinált mindenki ilyet, minek is, ha együtt használták. Az állatok a falun kívül voltak, mi meg mellettük játszottunk. Lószőr, tehénszőr egyaránt jó hozzá. Voltak tavaszi, nyári, őszi játékok, és ezek nem keveredtek. Volt egy botos játék – a bikatka – ezt nyáron játszottuk. A disznózás – SZVINKA – ez fadugóval, botokkal ment, s egy lyuk is kellett hozzá a földben, ezt később ősszel játszottuk."[44]

Adatok a Vajdaságból

Bicskei Viktória (sz. 1915): *„Labdát másképpen is lehet csinálni, mikor a tehén hátát vakarták, az így összegyűjtött szőrt megvizezték, és addig formálták, míg össze nem állt, és nem lett kerek."*

Burány Béla úgy emlékezett, hogy a fiúk labdája mindig nagyobb volt, olyan marokba illő, a lányoké pedig kisebb. Kavics köré is készítették, hogy súlya legyen.[46]

Vrábel János (Csóka): *„Édesapám (szintén csókai, 73 éves) mesélte, hogy játszottak szőrlabdával. Tehénszszőrből meleg vízzel gyúrták."* Érdekes adatot közölt Vrábel János a szőrlabdával kapcsolatban: mint hangszerkészítő használja, a lakkot ezzel viszi fel több rétegben a hangszerre. *„Megcsináljuk a tehénszőr labdát, bevonjuk nagyon finom vászonnal, ezzel visszük fel a lakkot. Bocán Géza 83 éves hangszerkészítőtől tanultam, akinek az öregapja is hangszerkészítő volt."*[47]

Törköly István a *Régi szajáni gyermekjátékok* c. – itt közölt – írása szerint Szajánban *„külön varázsa volt a szőrlabdának, mert úgyszólván mindig vörös szőrből készült"*.

Összegzés

Amikor 1982 körül gyűjteni kezdtük a szőrlabdára vonatkozó adatokat, nem voltunk biztosak benne, hogy ez még lehetséges: mára már Magyarország minden megyéjéből vannak adataink, és eurázsiai próbálkozásaink is sikerrel jártak. Mindez arra buzdít minket, hogy a megkezdett kutatásokat folytassuk.

A további anyaggyűjtés során szükséges lenne elvégezni a következő feladatokat:

1/ Egy falu képét megrajzolni aszerint, kik ismerik és milyen szinten ezt az apró játékszert. Egy ilyen, a falu minden lakosára kiterjedő vizsgált egyben a felejtődés menetét és fokát is megmutatná. Az adatok és az alaposabb gyűjtések megszaporodása után érdemes lenne meghatározni: vannak-e táji, nagytáji sajátosságok. Ha igen, mik azok?

2/ A bevezetőben feltett alapvető kérdés megválaszolása megkívánja először is a Magyarországon élő nemzetiségek ilyen jellegű vizsgálatát; az átadó-átvevő viszonyának meghatározását, illetve ha nagy eltérések vannak, akkor azok területi határvonalát; a gyűjtés Nyugat-Európára és Kis-, illetve Közép-Ázsiára való kiterjesztésének folytatását a 20. század viszonylatában.

3/ Szükség lenne a szőrlabda-készítést együtt látni a hozzá leginkább kapcsolódó játékokkal, meghatározni ezek legrégebbi vonulatát hazánkban. Majd a kitekintő vizsgálatoknál ezt is felhasználni a rokonság meghatározásában.

Jegyzetek

1. Gulácsi Zsuzsa 1990
2. Magyarország Néprajza 1939
3. Gulácsi Zsuzsa 1990
4. Néprajzi Lexikon II/1979 III/1980
5. Lajos Árpád 1940, Gazda Klára 1980, József Dezső 1949, V. Dudás Juli 1976, Gönczi Ferenc 1912, Horváth Gyula 1990, Pécsiné Ács Sarolta 1978, Fügedi Márta 1988, Lábadiné Kedves Klára 1984, Kriston Vízi József 1989, Csiszár Károly 1992, Kiss Lajos 1981, Bálint Sándor 1957.

6–7. Lásd a térkép adatainál.

8. Nagy Mari–Vidák István: Szőrlabda-adattár. Külön felsoroljuk azokat az átalunk végzett alaposabb gyűjtéseket, melyek 1–3 oldal terjedelműek, s melyekre a későbbiekben többször utalunk:

Adattár 1. Kalocsa, Bács–Kiskun megye, Czár János, sz. 1930

Adattár 2. Padé, Vajdaság, Simon János, sz. 1902

Adattár 3. Mogyoró, Székelyföld, Ördög János, sz. 1918 és Szász István, sz. 1920

Adattár 4. Kecskemét (Ágasegyháza) Bács–Kiskun megye, Garaczi Károly, sz. 1930

Adattár 5. Gajcsána, Moldva, Gyurka Mihályné, sz. 1920

Adattár 6. Ibafa, Baranya megye, Bosnyák Sándorné, sz. 1912

Adattár 7. Ujireg, Baranya megye (jász telepes család), Szénási Imréné, sz. 1944

Adattár 8. Csanádalberti, Csongrád megye, Szabó Mihály, sz. 1921

Adattár 9. Táplánszentkereszt, Vas megye, Németh Lajos, sz. 1919

Adattár 10. Lőrincréve, Székelyföld, Karsay Zsigmond, sz. 1920

Adattár 11. Szentes, Csongrád megye, Papp Imre kézirata, sz. 1890, Koszta J. Múzeum Adattára AD 19–86. 88–89. old.

Adattár 12. Újkígyós, Békés megye, több adatközlőtől

Adattár 13. Pedagógusokkal végzett közös gyűjtés. Szigetvár, Szociális Otthon, több adatközlőtől.

9. Lábadiné Kedves Klára 1984 és Penavin Olga é. n.
10. Szamota István 1902
11. Szőrnadrág – posztóharisnya, *Kászoni székely népművészet*, 202. old. *Kalotaszegi magyar népművészet*, 331. old.

    Szőrkendő – gyapjúkendő, *Kászoni székely népművészet*, 184. old.

    Szőrruha – gyapjúból szőtt kötény, *Kiskükülő-vidéki magyar népművészet*, 125. kép

    Szőrkötő – gyapjúból való kötény, *Kalotaszegi magyar népviselet*, 238. old.

    Szőrsurc – gyapjúból való kötény, *Kalotaszegi magyar népviselet*, 300. old.

    Szőrkötő – gyapjúból készült zsineg, *Kászoni székely népművészet*, 235. old.

    Szőrfonal – gyapjúból való zsinór, *Moldvai csángó népművészet*, 395. old., gyapjúból való zsinór, *Szilágysági népművészet*, 135. old.

    Szőrkesztyű – gyapjúból kötött kesztyű (bőrnadrág, dunántúli dal)
12. Adattár 9.
13. V. Dudás Juli 1976
14. Váczi Mária 1992
15. Adattár 1.
16. Adattár 4.
17. Adattár 11.
18. Gyűjtés Seregély Jánostól, Mohács, Homokmégy – Romsics Imre néprajzkutató szóbeli közlése, Bölcske – gyűjtés a Szociális Otthon lakóitól
19. Adattár 7.
20. Adattár 6.
21. Adattár 1.
22. Adattár 7.
23. Adattár 1.
24. Adattár 2.
25. Adattár 1.
26. Saját felosztásunk
27. Adattár 1.
28. Adattár 5.
29. Adattár 10–11.
30. Adattár 3.
31. Adattár 9.
32. Adattár 11.
33. Adattár 12.
34. Szabadszállás, Aipli Gyula, sz. 1944, szóbeli közlése
35. Saas (Grabünden megye, Hans Weber, sz. 1927)
36. J. B. Masüger 1955
37. Hildemarie Schwindranzheim: Holstein 1966

38. Mark Twain: Tom Sawyer kalandjai; Huckleberry Finn IV. fejezet 21–22. old.
39. Subotić Milan, sz. 1930, Zenta; Babuško Ivan, sz. 1932, Zenta
40. Vera Misurcova 1944
41. Gyűjtés a vonaton, Sztojan Sztojanovtól, sz. 1919-ben Kazicsenében, 10 km-re Szófiától, ott töltötte gyerekkorát.
42. Alekszander Bozsilov, sz. 1926 Koprivstica, Anton Ivanov u. 15.
43. Rajkó Szefterszki, sz. 1930
44. Jordán Nikolov Kosztov, sz. 1927 Trnov kerület, bolgár textilművész
45. Bicskei Viktória, sz. 1915, Felsőhegy
46. Dr. Burány Béla (Újvidék) szóbeli közlése
47. Vrábel János (Csóka) szóbeli közlése
48. Törköly István (Zenta) részlet a „Régi szajáni gyermekjátékok" c. dolgozatból, 8. old.

Irodalom

1. ANDREJEVA, M. C., 1953: *A Huf-völgy tadzsikjai.* A Tadzsik Tudományos Akadémia Régészeti, Néprajzi és Történelmi Intézetének Munkái 7. Szalinalzd, 113–114.
2. BÁLINT Sándor: *Szegedi szótár I–II.* Budapest, II. 523.
3. BAZARBEK, Tutenaev, 1978: *Kazak népi játékok.* Kazakisztán Kiadó, Alma–Ata
4. CSISZÁR Károly, 1992/1: Vasi Honismereti Közlemények
5. FÜGEDI Márta, 1988: *Gyermek a matyó családban.* Miskolc
6. GAZDA Klára, 1980: *Gyermekvilág Esztelneken.* Bukarest, 244.
7. GÖNCZI Ferenc, 1912: *Gyermekjátékszerek Göcsejből és Hetésből.* NÉ, 90.
8. GULÁCSI Zsuzsa, 1990: *A nemez és termékeinek eredete a magyarság körében.* (Szakdolgozat) ELTE, Tárgyi Néprajzi Tanszék
9. HORVÁTH Gyula, 1990: *A bakacsintól a sintérezésig.* In: Néprajzi Dolgozatok Bödéről. Szentendre, 155.
10. JÓZSEF Dezső, 1949: *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei.* Erdélyi Múzeum 3–4. 521–537.
11. KARMÜSEVA, B. H., 1980: Cikk a Szovjetszkaja Ethnografiában, 3. sz.
12. KISS Lajos, 1981: *A szegény emberek élete* II. Budapest, 24.
13. KRISTON VÍZI József, 1989: *Gyermekjátékok.* In: Palócok IV. (Szerk. Bakó Ferenc) Eger, 526.
14. LÁBADINÉ KEDVES Klára, 1984: *Barckócakoszorú.* Eszék, 54–56.
15. LAJOS Árpád, 1940: *A magyar nép játékai.* Franklin Kiadó, Budapest, 52.
16. A magyarság néprajza II.: *A hagyomány tárgyai*; *Játékszerek* (Viski Károly)
17. MASÜGER, I. B., 1955: *Schweizerbuck der Alten Bewegungs–Spiele.* Zürich
18. N. BARTHA Károly: *Játék.* A magyarság néprajza IV. 410. és 440.
19. Néprajzi Lexikon II. 670. és 672–674., III. 380.
20. ÖZHAN, Mevlüt, 1990: *Çocuk Dyunlarimiz* (Gyermekjátékaink), Ankara

21. PÉCSINÉ ÁCS Sarolta, 1978: *Népi gyermekjátékok Kalocsa környékén.* Kalocsa 64.
22. PENAVIN Olga: *Kórógyi szótár* (évsz. n.) 126.
23. PESCSEREVAJA, Jelene Mihajlova, 1957: *Özbeg és tadzsik játékok és játékszerek.* Az Antropológiai és Ethnográfia Múzeum Gyűjteménye XVII. Moszkva–Leningrád, 22–94.
24. POKROVSZKIJ, E. A., 1987: *Gyermekjátékok alapvetően oroszoktól.* Moszkva
25. SCHWINDRANZHEIM, Hildamarie, 1966: *Altes Spielzeug aus Schlesweig–Holstein.* Boyens, Holstein
26. SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula, 1902: *Magyar oklevélszótár.* Budapest, 566.
27. SZIMAKOVA, G. N., 1984: *A kirgiz népi szórakozás társadalmi funkciói a 19. sz. végén és a 20. sz. elején.* Leningrád
28. TEDZSEV, Akmurad, 1985: *Hagyományos gyermekjátékok és nevelési jelentőségük.* Asgabat, 25–26.
29. TWAIN, Mark, 1975: *Tom Sawyer kalandjai. Huckleberry Finn.* Budapest–Kolozsvár
30. VÁCZI Mária: *Székelyvarsági játékvilág.* (Kézirat)
31. V. DUDÁS Julis, 1976: *Falum, Galgamácsa.* Szentendre, 93.

A szőrlabda előfordulására utaló adatok

1. GYŐR–MOSON–SOPRON MEGYE

Győr	Sgy: Puksbaum Jenő, sz. 1919

2. KOMÁROM–ESZTERGOM MEGYE

3. VAS MEGYE

Táplánszentkereszt	Adattár 9.
Őriszentpéter	Csiszár Károly, 1992

4. VESZPRÉM MEGYE

5. FEJÉR MEGYE

Dunapentele	Sergő Erzsébet néprajzkutató szóbeli közlése

6. ZALA MEGYE

Muraszemenye	Thury Gy. Múzeum Ltsz: 71. 84. 3.
Böde,	Horváth Gyula, 1990
Göcsej vidéke	Gönczi Ferenc, sz. 1912
Szentegát	Adattár 13.

7. SOMOGY MEGYE

Újireg	Adattár 7.
Balatonlelle	Nagy Mária szóbeli közlése
Pogányszentpéter	Thúry Gy. Múzeum, Ltsz: 72. 58. 8.
Darány	Adattár 13.
Kadarkút	Adattár 13.
Vízvár	Adattár 13.
Főnyedfalu	Lajos Árpád, sz. 1940

8. TOLNA MEGYE

Bölcske	A szoc. otthon lakóitól

9. BARANYA MEGYE

Ibafa	Adattár 6.
Bakócza	Horváth Henriette szóbeli közlése
Mohács	Sgy: Seregély János, sz. 1908
Olaszi	Janus P. Múzeum, Ltsz: 77. 21. 99.
Boly	Janus P. Múzeum, Ltsz: 77. 21. 78.
Szulimán	Adattár 13.
Dencsháza	Adattár 13.
Szentdénes	Adattár 13.
Molvány	Adattár 13.
Nagypeterd	Adattár 13.
Lipótfa	Adattár 13.

10. PEST MEGYE

Galgamácsa	V. Dudás Juli, 1976
Cegléd	Hídvégi Lajos közlése

11. NÓGRÁD MEGYE

Szügy	Lajos Árpád, 1940
Kazár	Palóc Múzeum, Ltsz: 64. 5. 11.

12. BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE

Sajónémeti	Kriston Vízi József, 1989
Mezőkeresztes	Adattár 12.
Mezőkövesd	Fügedi Márta, 1988
Arló	Néprj. Múzeum, Bp. EA 14426
	és Sgy: Gál János, 1930
Alsóborsod	Sgy: Nagy Vincéné, sz. 1930
Aggtelek	Gömöri Múzeum, Ltsz: 89. 361-7.
Szilvásvárad	Lajos Árpád, 1940

13. HEVES MEGYE

Hatvan	Hatvany L. Múzeum, Robotka Zsóka szóbeli közl.
Mikófalva	Kriston Vízi József, 1989

14. SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE

Nyíregyháza	Bodnár Zsuzsanna néprajzkutató közlése

15. HAJDÚ-BIHAR MEGYE

Sáp	Déri Múzeum, Ltsz: V. 86. 183. 1.
Földes	Népr. Múzeum, Bp., Ltsz: 60. 35. 825.
Karcag	Győrffy I. Múzeum, X. Honism. Tábor 1315-76.

16. SZOLNOK MEGYE

Cibakháza	Néprajzi Múzeum, Bp., Ltsz: 60. 35. 760.

17 BÉKÉS MEGYE

Újkígyós	Adattár 12.
Újíráz	Adattár 12.
Zsadány	Népr. Múzeum, Bp. EA 12987. számon
Orosháza	Lajos Árpád, 1940

18. CSONGRÁD MEGYE

Csanádalberti	Adattár 8.
Szentes	Adattár 11.
Hódmezővásárhely	Kiss Lajos 1981 és Nagy Veronija, T. J. Múzeum, szóbeli közlése
Szegvár	Néprajzi Múzeum, Bp., Ltsz. 60. 35. 821.
Szeged	Bálint S. 1957. II. 523.
Makó	Markos Gyöngyi néprajzkutató szóbeli közlése

19. BÁCS-KISKUN MEGYE

Kalocsa	Adattár 1. és Pécsiné Ács Sarolta 1978
Homokmégy	Romsics Imre népr. kutató szóbeli közlése
Fülöpszállás–Székekpuszta	Sgy: Nagy Imre, sz. 1917
Szabadszállás	Sgy: Áipli Gyula, sz. 1944
Kecskemét	Sgy: Mónus Gáborné, sz. 1930
Orgovány	Sopron, Domonkos Ottó néprajzkutató szóbeli közlése
Soltszentimre	Sgy: Farkas Julia, sz. 1963, tanárnő
Kiskőrös	Sgy: Cserményi Boglárka, sz. 1961, tanárnő

SZÉKELYFÖLD– ERDÉLY

Magyaró	Adattár 3.
Lőrincréve	Adattár 10.
Esztelnek	Gazda Klára 1980
Székelyvarság	Váczi Mária muzeológus szóbeli közlése
Kisgalambfalva	Sgy.
Nyikómente	József Dezső 1949
Temesvár	Sgy: Kovács Andrei, sz. 1920

A szőrlabda európai előfordulására utaló adatok

BULGÁRIA

Lauocseme	Sztoján Sztojavon, sz. 1919
Koprivstica	Alekszander Bozsilov, sz. 1926
Blatec	Rajko Szefterszki, sz. 1930
Trnovi kerület	Jordán Nikolov Kosztov, sz. 1927

SZERBIA	
Zenta	Subotić Milan, sz. 1930
Felsőhegy	Bicskei Viktória, sz. 1915
Újvidék	Dr. Burány Béla (szóbeli közlése)
Csóka	Vrábel János
Zenta	Törköly István (részlet a Régi szajáni gyermekjátékok c. dolgozatból)
CSEH KÖZTÁRSASÁG	
Stare Hamry	Vera Misurocsova népr. közlése
NÉMETORSZÁG	
Storrman	Hildemarie Schwindranzheim (1966, Holstein-könyv)
SVÁJC	
Grabünden megye	Disentisi Kolostor Múzeum Bernhard páter gyűjtése, 1880–1948
Saas	Hans Weber, sz. 1927
Appenzell megye	I. B. Masüger, i. m.
Saas/Hrabünden	Hans Weber sz. 1927

Elnevezések

bolgár:	top, topka
szerb:	lopta
cseh:	pucka
svájci:	Hooscha Bolla
német:	Haare Balle
özbeg:	kaltuf (kopasz labda)
kazak:	top
kirgiz:	top
türkmen:	top, pekgi
török:	top
mongol:	tüdeg (összegyűjtött), bumbuk
orosz:	nem tudjuk
ukrán:	nem tudjuk
ujgur:	nem tudjuk
tatár:	tup
udmurt:	gonsar (északi nyelvjárás), gontup (déli nyelvjárás)
tadzsik:	tub, háppák

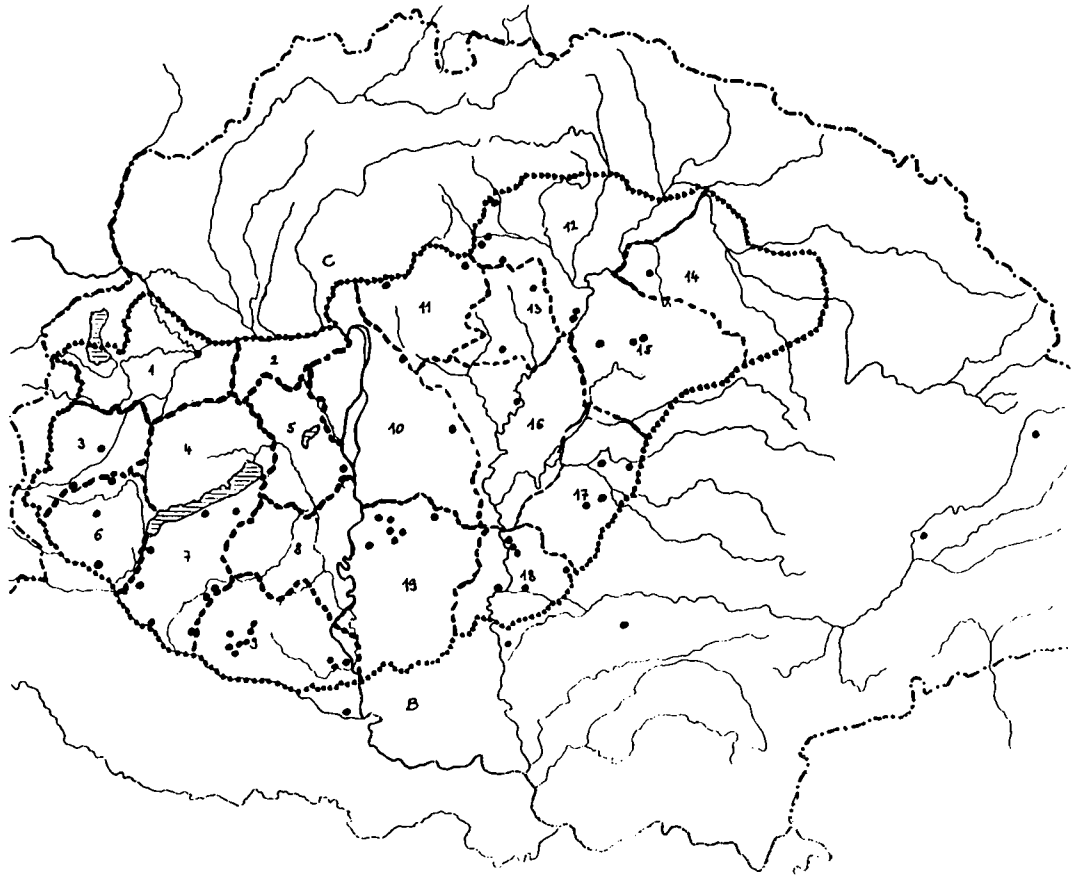
C
B
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

Szakál Aurél

GYERMEKHANGSZEREK ZENTA KÖRNYÉKÉN

A gyermekhangszerekkel a hangszerek és a játékok kutatói is foglalkoztak. A magyar néprajz nagy összegző műveiben mindig említik a gyermekhangszereket. *A magyarság néprajza* negyedik kötetében N. Bartha Károly[1], a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban Haider Edit[2], István Erzsébet[3], Sárosi Bálint[4], a *Magyar néprajz* hatodik kötetében Lázár Katalin[5] írta le eme hangszerek típusait az addigi irodalom alapján. Különösen fontosak Sárosi Bálintnak a magyar népi hangszerekről írt könyveiben olvasható gyermekhangszer-adatok[6] A teljesség igénye nélkül meg kell említeni néhány témánkhoz kapcsolódó fontos munkát. József Dezső a nyikómenti[7], Csete Balázs a jászkiséri[8], Gazda Klára az esztelneki[9], Hintalan László és Lázár Katalin a hévízgyörki[10] gyermekhangszerekről nyújt képet. Néhány hónapja jelent meg István Lajostól a korondi gyermekhangszerek leírása[11]

Az utóbbi kis kötetben bemutatásra kerül minden gyermekek által készített és használt korondi hangszer. Csoportosításuk anyaguk és beszerzési módjuk szerint történt. Ezeket figyelembe véve készült el a Zenta környéki gyermekhangszerek öt különböző csoportba sorolása: 1. Szájjal való hangkeltések. 2. Nyers növényből készült hangszerek. 3. Száraz anyagból készült hangszerek. 4. A háznál lévő hangot adó tárgyak. 5. Vásári gyermekhangszerek.

Zenta (Senta), Tiszaszetnmiklós (Ostojićevo), Kanizsamonostor (Banatski Monostor), Egyházaskér (Vrbica) néhány lakójától gyűjtött adatok, visszaemlékezések alapján kerül közlésre a Zenta környéki gyermekek hangszereinek, hang- és zörejkeltéseinek leírása.

Szájjal való hangkeltések

1. Fütyülés

A szájjal fütyüléskor az összeszorított ajkak közötti apró, kerek lyukon fújják és szívják a levegőt. Jelzéseket és dallamokat is szoktak fütyülni. Főleg a fiúk játéka.

2. Fütyülés ujjal

Régen majdnem minden fiú tudott az ujjával fütyülni. Lehet egy ujjal (behajlított mutatóujj), két ujjal (két mutatóujj, két középsőujj, két kisujj, mutató- és középsőujj, mutató- és gyűrűsujj), három ujjal (pl. mutató- és középsőujj a másik kéz kisujjával), négy ujjal (pl. két mutatóujj és két középsőujj) fütyülőhangot adni.

3. Kakukkolás, bagolyhuhogás

Kakukk és bagoly hangját jól tudták utánozni. A gyermek a két kezét szorosan összefogta. Az egymás mellett lévő hüvelykujjak közötti kis résen ütemesen befújogatva kakukkolás vagy bagolyhuhogás hallatszott.

4. Ajakzúgatás

A szájból búgó hangot kell kiengedni. Közben az alsó ajkat a mutató- vagy középsőujjal lehet ütemesen lefelé meg-megmozdítani.

5. Szájba fogott cérna zúgatása

A cérna egyik végét a fogakkal, másik végét a bal kézzel tartják. A kifeszített cérnát a másik kézzel pengetik. Zúgó hang keletkezik.

Nyers növényből készült hangszerek

6. Fűzfafütyülő, fűzfafurulya

Tavasszal készíthető, amikor a fűzfavesszőről könnyű lehúzni a héját. Arasznyi vagy kisebb rügy nélküli fűzfaágat levágnak. Vékonyabb végétől kicsit lefelé félkör alakú, lapos bevágást ejtenek. Ez később a sípnyíláshoz kell. A fűzfadarabot kés nyelével körbe megütögetik, hogy óvatos mozgatással, csavargatással a héj könnyebben leváljék. A csupaszon maradt ágról a bevágás feletti részt levágják dugónak. A dugó íves oldalán kicsi részt laposra faragnak. A dugó lapos részét a fűzfahéjcső bevágás felőli oldalához dugják be. Ezzel elkészült a síprész. A héj másik végében a maradék csupasz ágat föl-le húzogatva magasabb-mélyebb sípoló hang képezhető. Ez a „fűzfafütyülő". Ha a héj hossza lehetővé teszi, akkor hangképző nyílásokat is vágnak rá, mint a furulyákon, s már „fűzfafurulya" a neve.

7. Fűzfaduda

Vastag fűzfaágról spirálisan lehámozott fűzfahéjból készült. A héj egymásra csavarva egy-két arasznyi hosszú, kúp alakú csövet képezett. Alsó végébe a héj lebomlása ellen tövist szúrtak. A felső végébe illesztett fűzfafütyülő adta a hangját.

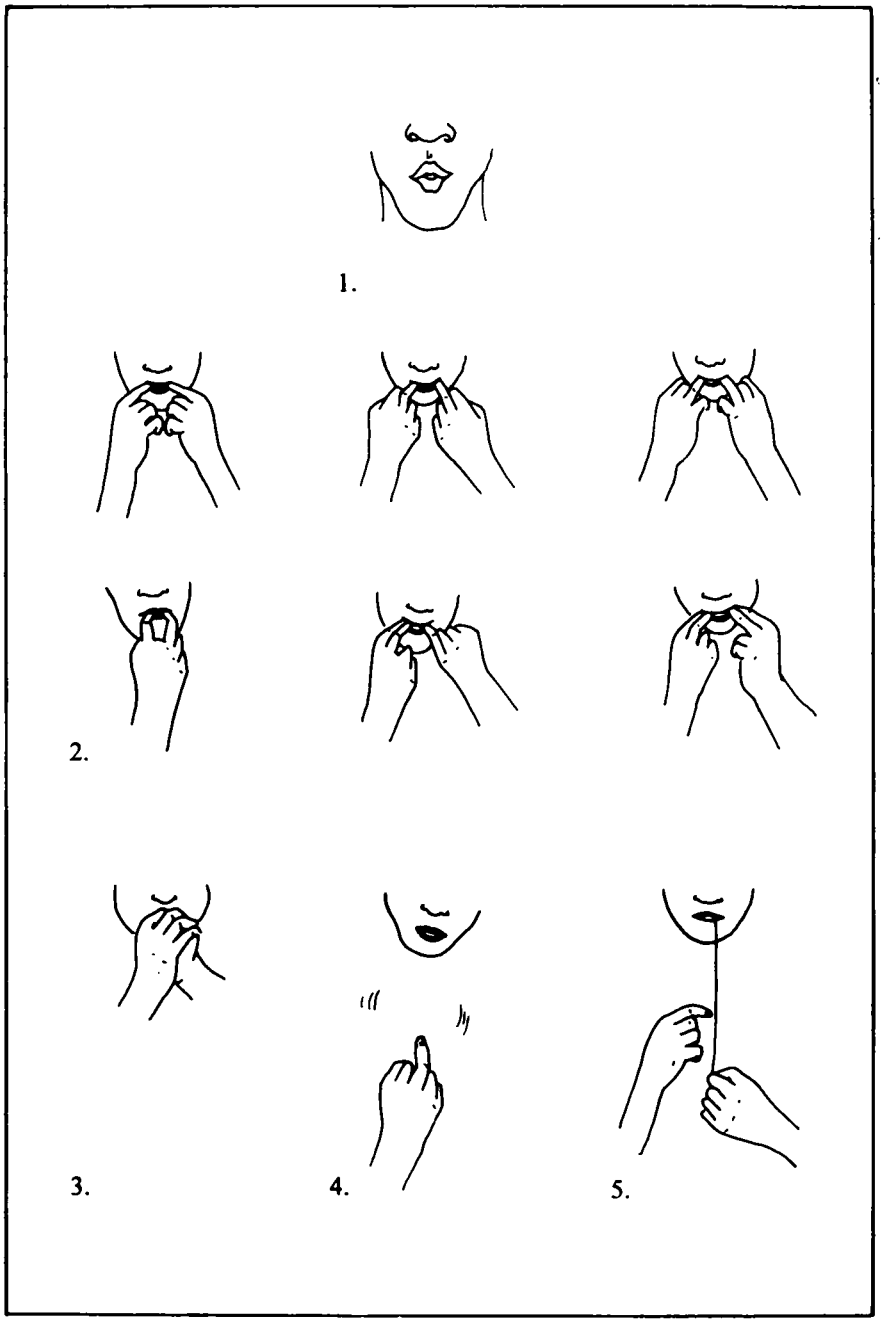
1.
2.
3.
4.
5.

8. Bürökfütyülő, bürökfurulya

Nyers, zöld bürökből készül. A sípot a fűzfafütyülőnél leírt módon csinálták. Nyárfából könnyű volt dugót faragni hozzá. Hangzónyílásnak hat lyukat vágtak. Ekkor vált a „bürökfütyülő" bürökfurulyává".

9. Fűmuzsika, síp

Az ajkak közé vették a fűszálat, s úgy fújták kedvükre. Másik módja is volt a fűszállal sípolásnak. Úgy tartották két kezüket, mint a kakukkolásnál. Búza levelét, szélesebb füvet a két hüvelykujjuk közé helyezve szájukhoz vették, addig illegették, míg meglehetősen erős hangot nem adott. Minden gyerek csinálta.

10. Falevéllel muzsikálás, sípolás

A falevelet két kézzel tartva az ajkak közé fogták, s úgy szólaltatták meg. Legjobban az akácfa-, orgona- és körtelevéllel muzsikáltak.

11. Búzasíp

A kalászlás előtt a gyenge búza szárát ki kell húzni, s a homlok közepéhez nyomni a töve felőli végét. A szájba bekapva lehet fújni, amíg sípol.

12. Hagymaszárbordó, hagymabördő

A hagymaszáron lévő fejet levágták, s ezt a végét szájba véve már szólt is a „bördő". Más módon a maghagyma szárába körmükkel ferdén kicsiny, hosszúkás hézagot hasítottak. A megszólaltatásához ezt a részt kellett szájba venni és fújni.

13. Töksíp, tökszárpikula

Töklevél szárából ugyanúgy készült behasítással, mint a maghagyma szárából.

14. Cirokhegedű

Elkészítéséhez két darab kétízes cirokszár szükséges. Az egyik lesz a „hegedű", a másik a „vonó". A cirokszárat bicskával hosszában úgy hasították be, hogy egy „húr" képződjön. A cirokszáron nehéz két húrt kialakítani, ezért ritkán tették. A húrokat a két végén pecekkel feszítették ki. A vonót kicsit megnyálazták és a hegedűhöz dörzsölték. A hegedűt bal kézzel a mellüknek szorítva tartották. Gyakran három-négy cirokhegedűt összekötöttek a húrok végei alatt hánccsal, és ezt dörzsölték a vonóval. Ritkán kukoricából is készítették, de a cirkot sokkal jobban szerették a hegedű készítéséhez, mert jobb, élesebb hangja volt, s nem pattant olyan könnyen a húr.

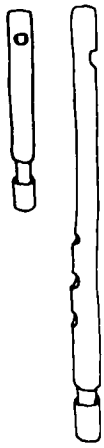

6.

7.

8.

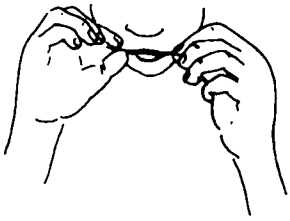

9.

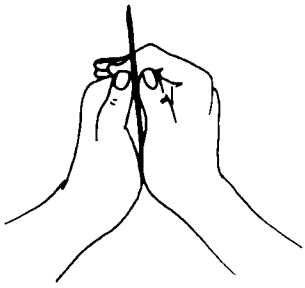

10.

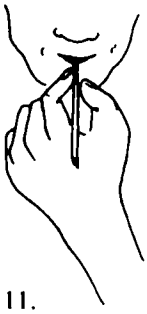

11.

15. Brekegtető

Nyers, frissen vágott arsznyi faágról a héjat a felső vége közelében kis részen gyűrűsen leszedték. Lófarokból kihúzott, két végén összecsomózott lószőrt egyrészt kis pecekkel egy középen kilyukasztott gyufásskatulyába erősítettek, másrészt a pálca nyálkás, héj nélküli részére hurkoltak. A lószőrt be kell nedvesíteni nyállal, „daruhájjal" a huroknál, és a skatulyát megforgatni a levegőben. Nyikorgó, brekegő hangot ad. Forgatni csak egyik irányba lehet, mert a másik irányba szorul a hurok. Az egyházaskéri Borbély Lajos bácsi 1920 körül látta egy másik gyereknél. A kis hangszer nevére nem emlékezett. A „brekegtető" elnevezés a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban a „hangadó játékszerek" címszónál olvasható.

Száraz anyagból készült hangszerek

16. Tollduda, tollsíp

Liba szárnytollának alsó részéből készült. A tollszár zárt végnél kb. 3 cm-es nyelvet hasítottak. A tollszárcső belsejét kitisztították.

17. Nádsíp, nádpikula, nádipikula

Olyan nádcső szükséges hozzá, hogy egyik végén az íz rajta maradjon. Erre a végére kerül a sípnyelv. Az íztől fél cm-re óvatosan átvágták a nádcső falát késsel. Feszegetésre a nád hosszában tovább hasad. A nyelv hossza 3 cm. A nádcső belső hártyáját egy másik nádszálból hasított hosszú lappal lehetett kititsztítani. Úgy kell bekapni a „nádpikula" végét, hogy a síp nyelve a szájüregben szabadon rezeghessen. Hat vagy hét hangképző nyílást vágtak rá, a hetedik legfelülre – a fúvókától azért lejjebb –, a cső hátsó oldalára került.

18. Bodzafafurulya, juhászfurulya

A bodza nagyon alkalmas furulyakészítésre. Könnyű volt a belét kiszedni, nem repedt meg. Ügyes fiú ki tudta faragni a sípot úgy, mint a fűzfafütyülőnél. Hat lyukat vágtak rá hangképző nyílásnak. Bazárosok is árultak furulyát. Asztalosok csináltak juhászoknak „juhászfurulyát". Egy tiszaszentmiklósi gyerek az „orrlikán fújta" furulyáját.

19. Makkfütyülő

Makknak a házával fütyültek a behajlított mutató- és középsőujj közé fogva.

20. Barackmagfütyülő

Sárgabarackmag két oldalát kövön, cementkádon csiszolták. A keletkezett lyukakon a belét kipiszkálták. A szájban a fogak elé és az ajkak mögé véve lehetett sípolva szívni-fújni rajta a levegőt.

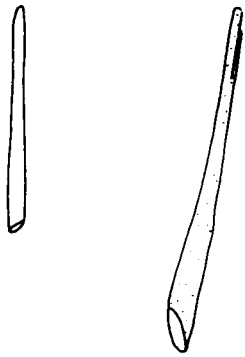

12.

13.

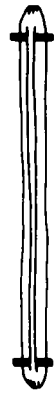

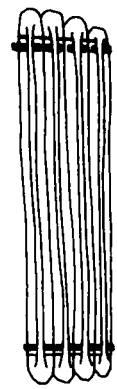

14.

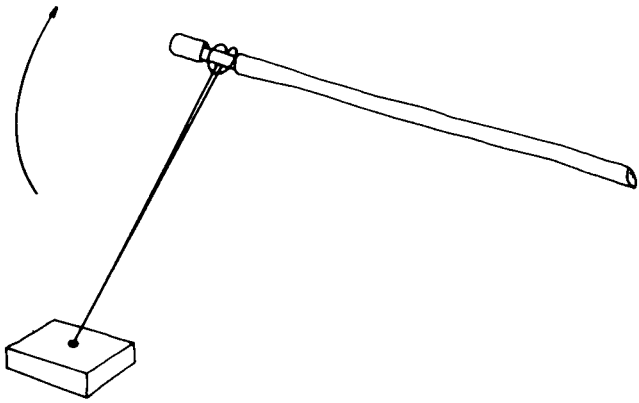

15.

21. Szalmaszállal burutykolás

Edényben lévő vízbe szalmaszállal levegőt fújtak, s az hangosan „burutykolt".

22. Bungató

Vonalzószerű vékony deszkalap kilyukasztott végébe méternyi spárgát kötöttek. Amikor a spárga szabad végét fogva megforgatták, madárrepülést utánzó surrogó hang keletkezett. „Zungott, brungott".

23. Brungattyú

Nagyobb ruhagomb lyukain két helyen vékony spárgát fűztek át. A spárga végeit összekötötték. Amikor a két kézbe vett „brungattyút" középen többször meglóbálták és ezután húzogatták, „akkor muzsikált", „bungott".

24. Fésűre tett papírral muzsikálás

Egy nagyobb fogú bontófésűre – sűrűfésűvel nem lehetett – cigarettapapírt helyeztek. Ezt az ajkakhoz véve rádünnyögtek. A 10–15 éveseknek tartott „kisbálakon" néha egyszerre hárman fújták így a nótákat, „csárdást, frissest".

25. Kaucsuksíp

Rugalmas kaucsuklemezből, filmből kb. 2X4 cm-es macskanyelv formájú darabot kiszabnak. Legömbölyített végét felétől elvékonyítják, hogy citerapengetőnél vékonyabb legyen. Megszólaltatáskor úgy szorítják a nyelv alá – az alsó ajak és az alsó fogsor közé –, hogy a vékonyított vége az összezárt ajkak közül kifelé állva szabadon rezeghessen. Az ajkak közti keskeny résen úgy fújják ki a levegőt, hogy az a „kaucsok" és a felső ajak között távozzon, a lemezt megrezegtetve. Szépen lehetett rajta dallamokat muzsikálni.

26. Csattogtató, csattogó nadrágszíjból

Egy nadrágszíjat kétszeresen összefogtak. A két végét egy-egy kézzel megmarkolták. Összenyomva a két véget a szíj két ága eltávolodott egymástól, hirtelen széthúzva egymásnak csattant.

A háznál lévő hangot adó tárgyak

27. Kancsika, ostor

A „kancsika" rövid nyelű ostor („ustor") kenderkötélből, szíjból. A végiben „sudár" van rafiából. Karácsony böjtjén a 6–10 éves fiúk kancsikával, ostorral durrogtattak – amíg a kezük el nem fáradt – úgy, hogy azt higgyék, puskával durrognak.

16.

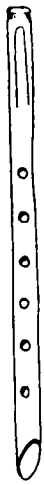

17.

18.

19.

20.

21.

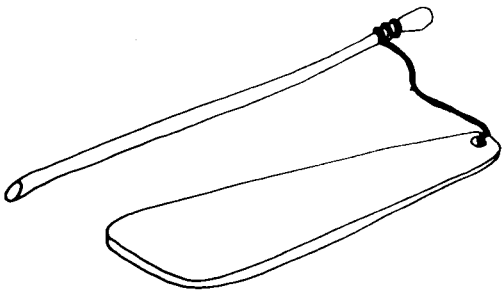

22.

28. Kereplő

Az általánosan elterjedt bordás kereplőt használták. A fogaskereket késsel faragták. Volt egy, kettő és három fanyelves is. Nagypénteken a gyerekek a templom körül és a faluban járva kerepeltek.

29–31. Kolomp, csengő, pörgő

A gyerekek nagyon szerettek játszani a vasból készített kolomppal, a sárgarézből öntött és harang formájú csengővel, a dió nagyságú, gömbölyű, rézpörgővel".

32. Kulcsfütyülő

Szívesen sípoltak, fütyültek, a lyukas kulcs végébe fújva. Alkalmas volt még erre a kis üveg szája, a „katonapatron", azaz „puskahüvely".

33. Pléhtölcsér

A gyerekek úgy fújták a „pléhtölcsért", mintha kürt lenne.

34. Fazéktető, edényfedő

Két fazéktetőt egymáshoz vertek, mint a cintányért. Disznótorba vacsorakor legény korú jelmezes „kántálósok" (meg asszony, gyerekek, cigány, köszörűs) állítottak be. A köszörűs ülve összedörzsölt két zománcos edényfedőt, mellyel a köszörűkövet utánozta. Még kést is tartottak oda. A második világháború után már csak imitt-amott fordult elő.

35. Pléhedény, fazékdob

Rossz fazék két fülére madzagot kötöttek. A fazekat aljával felfelé nyakba akasztották. Ezen két kézzel, két ütővel „kolompolhatott" kis gazdája.

Vásári gyermekhangszerek

36. Madársíp

Gyermeknek készített madár alakú mázas cserépjáték. A farkán volt a síp.

37. Körtemuzsika

Nyújtott körte alakú mázatlan cserépsíp. Zentán a Tisza-parti részen Gyömrei János és fia, Gyömrei Antal „gölöncsérek" készítették a két világháború között.

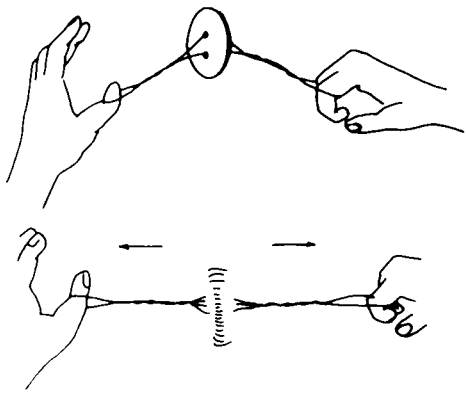

23.

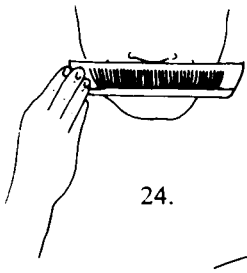

24.

25.

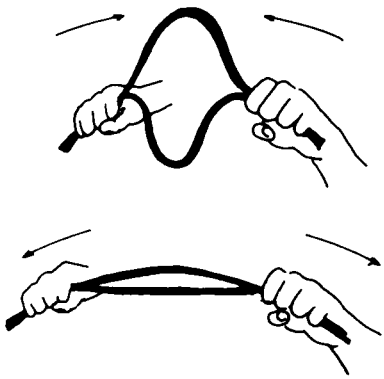

26.

38. Okarína

Cserépszínű és barnára mázazott okarínát a tiszaszentmiklósi Körösztényi Kálmán, a zentai Gyömrei János, Gyömrei Antal és Vörös nevű „gölöncsér" készített a két világháború közötti években.

39. Cserépcsengő

Mázatlan cserépből volt a teste és a karika alakú füle. Ütője fémszeg. Magassága 6–7 cm.

40. Cukorsíp, cukorfütyülő

Piros és zöld cukorból, barna pörkölt cukorból gyártották. A végében egészen kicsi fémsíp szólt. A teljes hossza kb. 8 cm.

41. Seggbefújós kiskakas

Kakas formájú játék cukorból cukorsíppal vagy bádogból kis fémsíppal. A bádogot piros, sárga, zöld színűre festették. A két világháború között vásárban, búcsúban sokat árultak.

42. Szájmuzsika, szájharmonika, pikuló

Bosnyák bazárosok árulták búcsúkor vagy a faluban házról házra járva. Kiabálva hirdették portékáikat. „Ócsó János" volt a nevük. Hevederrel, bőrszíjjal a nyakukba erősített magas szélű tálcát vittek, melyet görbe bottal alá lehetett támasztani. Mindenféle „encsem-bencsem", gyerekjáték, fésű, tükör, cipőfűző, nadrágszíj stb. volt az árujuk. Magyarul beszéltek. Mindenkit úgy hívtak: „Sógor!" „Gyűjjön közelebb, sógor!" „Ócsón adom, sógor!" „Sógor, vegyen már a gyereknek szájharmonikát!" A kisebb-nagyobb méretű szájharmonikák között a legkisebb (7–8 cm) a „pikoló".

43. Madárcsalogató

Nagyobb gomb nagyságú. Belül üres, fényes bádog. Mind a két felén lyuk van. A „barackmagfütyülő" fémből készült változata.

44. Pléhfütyülő, bádogfütyülő

A rendőrök sípjához hasonló. A teste bádog, oldala „becinezve". Fütyüléskor golyó pörgött benne.

45. Pléhtrombita, kistrombita, bádogduda

Iparosok és gyárak állították elő a kisebb-nagyobb „pléhtrombitákat". Általában sárgára festették, egy hangon szólt. Az egyházaskéri Kiss Antal (1929–1994) 1953 és 1968 között készítette kétféle méretben (kb. 12 és 15 cm).

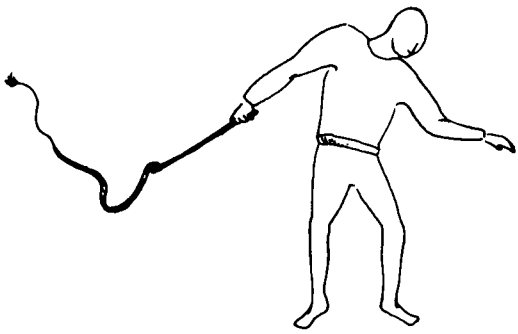

27.

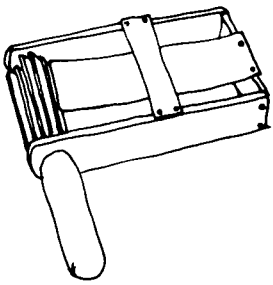

28.

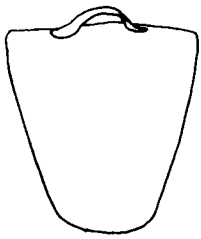

29.

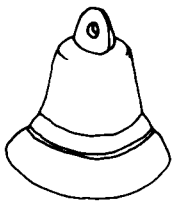

30.

31.

A hosszában összecinezett bádogcső egyik végére préselt tölcsér, a másik végére fúvóka került. Az 1970-es évektől műanyagból („plasztikból") készítik őket.

46. Bádogdob

Bazárosok árulták. Bádogtestét szíjjal lehetett nyakba akasztani. A tetején kifeszített bőrt egy vagy két ütővel szólaltatták meg.

A 46-féle bemutatott zentai gyermekhangszerről megállapítható, hogy egyszerűek, ötletesek. Anyaguk és formájuk változatos. A hangszerek fejlődéstörténetének különböző korszakaiból származnak. Található közöttük feltehetően ősi hangszer, hangkeltés (fütyülés, búzasíp), kezdetleges hangszer (fűzfafütyülő, nádsíp, tollsíp, bungató), hangszerutánzat (cirokhegedű), gyermekek kezébe kerülő hangszer (kolomp, csengő, kereplő, okarína, szájharmonika), kézművestől és gyárból származó gyermekhangszer (cserépsíp, pléhtrombita, bádogfütyülő, bádogdob), a modern kor tömegesen elterjedő, ill. új anyagaiból készülő hangszer (fémből, papírból – pl. gyufásdoboz, cigarettapapír –, cukorból, kaucsukból, műanyagból, készülő gyermekhangszer), gyermekek kezébe kerülő, eredetileg más célra szolgáló tárgy mint hangszer (pléhtölcsér, fazékdob).

A gyermekhangszerekre is igaz, hogy nem tudunk eleget róluk. A rájuk vonatkozó ismeretek összegyűjtése lehetővé teszi emlékük megőrzését és újjáélesztésüket.

Adatközlők

Egyházaskér

Benák Ferenc		1959
Borbély Lajos		1912
Kiss Kálmán		1955
Kiss Mária		1932

Kanizsamonostor

Keszi Simon		1921
Keszi Simonné Szemerédi Viktória	Józova	1923
Kovács Attila		1951
Kovács Halmai Nándor	Zenta	1921
Kovács Halmai Nándorné Szabó Margit		1926
Mészáros Kiss Lajos		1923
Mészáros Kiss Lajosné Börcsök Mária		1930

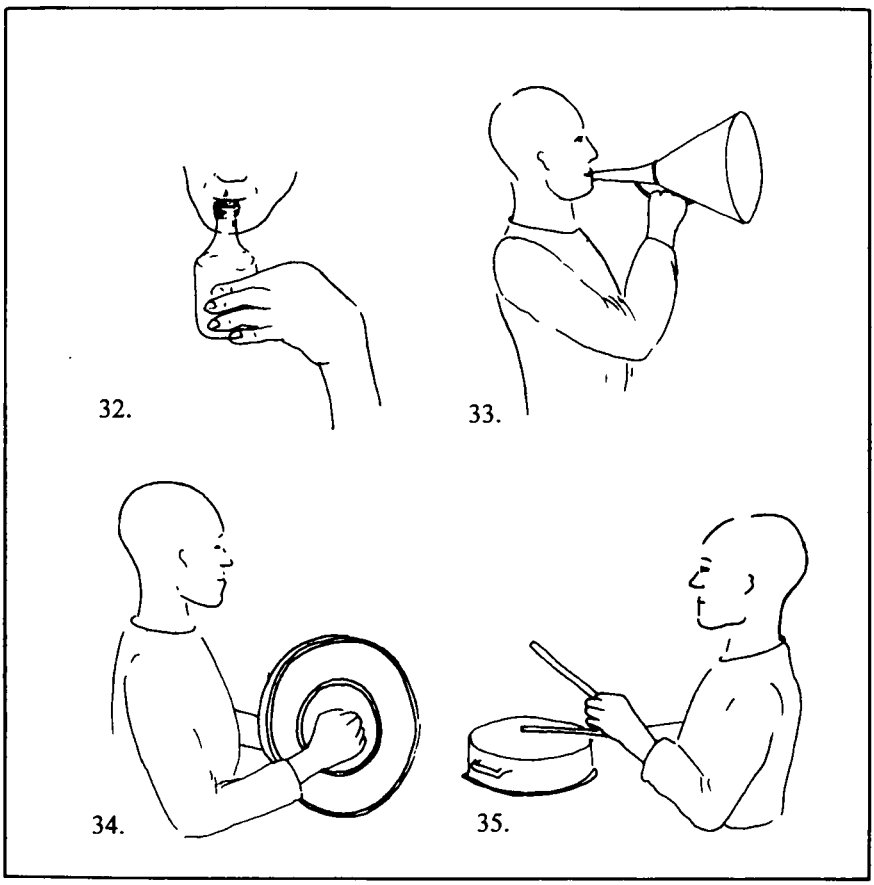
32.
33.
34.
35.

Tiszaszentmiklós

Csonti Mihály		1913
Micsiz Sándor	Szaján	1919
Török Károly		1924

Zenta

Tripolsky Géza néprajzkutató	1926

Jegyzetek

[1] N. Bartha Károly 1943
[2] Haider Edit 1977, 1979, 1980
[3] István Erzsébet 1977, 1981
[4] Sárosi Bálint 1977, 1979, 1980, 1981, 1982
[5] Lázár Katalin 1990
[6] Sárosi Bálint 1967, 1973
[7] József Dezső 1943
[8] Csete Balázs 1957, 1993
[9] Gazda Klára 1980
[10] Hintalan László–Lázár Katalin 1980
[11] István Lajos 1994

Irodalom

N. BARTHA Károly, 1943: *Játék.* In: A nagyarság néprajza. 2. kiadás IV: Budapest, 383–423

CSETE Balázs, 1957: *Jászkiséri gyermekjátékok.* Szolnok. 1993: *A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig.* Szolnok

GAZDA Klára, 1980: *Gyermekvilág Esztelneken.* Bukarest

HAIDER Edit, 1977: *Brúgattyú.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Bukarest, 376. 1979: *Hangadó játékszer.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest, 458–459. 1980: *Nádi hegedű* In: Magyar Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 677.

HINTALAN László–LÁZÁR Katalin, 1980: *Gyermekjátékok.* Hévízgyörk. Pest megye. Szentendre

ISTVÁN Erzsébet, 1977: *(Cserép)csengő.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Budapest, 484. 1981: *Síp.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. Budapest, 446.

ISTVÁN Lajos, 1994: *Korondi gyermekhangszerek.* Magyar falusi gyermekhangszerek 1. Kecskemét

JÓZSEF Dezső, 1943: *A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei.* Kolozsvár

36.

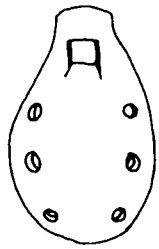

37.

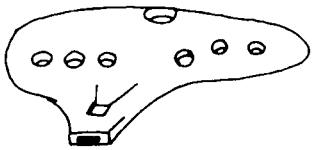

38.

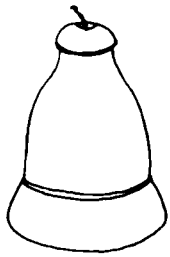

39.

40.

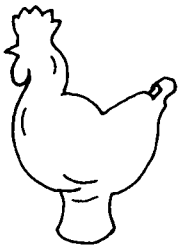

41.

42.

LÁZÁR Katalin, 1990: *Játéktípusok.* A játékok rendje. In: Magyar néprajz VI. Folklór 2. Népzene, néptánc, népi játék. Budapest, 544–647

SÁROSI Bálint, 1967: *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Handbuch der europaischen Volksmusikinstrumente 1. Leipzig. 1973: *Magyar népi hangszerek.* Budapest. 1977: *Búgattyú.* Cserépsíp. In: Magyar Néprajzi Lexikon 1. Budapest, 380., 497.; 1979: *Furulya, fűzfaoboa, fűzfasíp.* In.: Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest, 232–134., 249.; 1980: *Kereplő. Kóróhegedű. Köcsögduda. Levélsíp. Mirliton hangszerek. Nádsíp.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 156., 274., 291–292., 450–451., 624., 679.; 1981: *Okarína. Szájharmonika.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 4. Budapest, 78., 529.; 1982: *Tollsíp.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. Budapest, 311.

43.

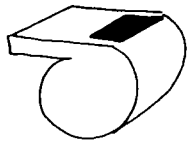

44.

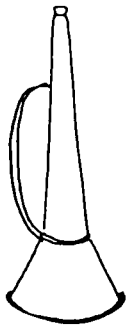

45.

46.

Váczi Mária

A JÁTÉKSZOKÁSOK VÁLTOZÁSA

Mindenekelőtt magyarázatra kényszerülök előadásom címét illetően. 1995 márciusában valóban arra készültem, hogy a zentai játékszokások változását fogom vizsgálni. Az itt töltött két nap azonban csak arra volt elegendő, hogy szétosszam a kérdőíveket az iskolákban, és ismerkedjem egy kicsit a várossal. Terveztem, hogy interjúkat is készítek a gyerekekkel, szüleikkel és nagyszüleikkel, hogy érzékelhető legyen a különböző generációk játékszokásaiban bekövetkezett változás. Ezek a beszélgetések elmaradtak ugyan, de pótlásuk mindenképpen szükséges. Így helyesebb talán, ha a „Játékszokások változása" helyett „Pillanatkép a zentai játékvilágról – egy felmérés tükrében" címet adom dolgozatomnak annak reményében, hogy sikerül megfogalmaznom néhány olyan kérdést, amelyen érdemes tovább gondolkodnunk.

1. Régóta foglalkoztat a gondolat – és a játékmúzeumban eltöltött tizenhárom év tapasztalatai szintén megerősítenek abban –, hogy szükség van egy átfogó játékszociológiai kutatásra, különös tekintettel a családok játékszokásainak vizsgálatára.

1.1 Milyen érvek szólnak mellette?

– Minden értékszociológiai kutatás, attitűdvizsgálat hangsúlyozza, hogy az *értékrend* kialakulásának folyamatát a *gyermekkor* alpos ismerete nélkül nem lehet rekonstruálni. Ebből az is következik, hogy ezen kutatásoknak lényegesen több figyelmet kell szentelni a játszásra (játékra), mint a gyermek (az ember) legelemibb megnyilvánulási formájára.

– Indokolja továbbá a játék kultúraközvetítő és a szocializációban betöltött szerepe; valamint az, hogy a játék mind témájában, mind tartalmában társadalmilag meghatározott. (Pl. a napjainkban tapasztalható változások tükröződése a játkkultúrában, játszási szokásokban szintén fontos szociológiai kérdés.)

– Végül, de talán a legfontosabb kutatási érv a játék ön- és közösségmegtartó ereje; különösen akkor, ha a játékot, mint mentalitást, egyfajta gondolkodásmódot definiáljuk.

2. *A vizsgálat ismertetése*

2.1 *Előzmények:*

1988–89-ben Kecskeméten végeztem elővizsgálatot nyolc-tíz éves gyerekek és családjaik körében. Két alkalommal részt vettem a Bács-Kiskun megyei Múzeumi Szervezet és Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum által szervezett közös kutatásban, amelynek keretében a *székelyvarsági** játékvilágot próbáltam megismerni.

Arra voltam kíváncsi, hogy miben hasonlít és miben mutat eltérést a különböző generációk játékkultúrája; valamint arra, hogy milyen okok magyarázzák ezeket a folyamatokat.

– A társadalmi mobilitás és a modernizáció családok státusára gyakorolt hatását vizsgáltam.

– Megpróbáltam rendszerbe foglalni a játékot és játszást meghatározó *tárgyi* és *tudásbeli* feltételeket; valamint a játékszokásváltozást *dinamizáló elemeket.* (Ez a rendszer még további finomításra szorul!)

2.2 *A kecskeméti és a varsági tapasztalatok összevetése*

Kecskemét megyeszékhely, százezer lakosa van, nagy vonzerőt gyakorol a környékbeli településekre. Bizonyos értelemben befejeződött a modernizáció, és a mobilitási folyamatok szintén lelassultak. Az 1989 óta tartó gazdasági, társadalmi változások nyomán korábban nem tapasztalt jelenségekkel kell szembenéznünk, mint a privatizáció, munkanélküliség, létbizonytalanság, nagyfokú elszegényedés stb.

Székelyvarság egy 1600 lakost számláló kis falu a Hargita lábainál, Székelyudvarhely felől vezet hozzá az egyetlen út, amely összeköti a külvilággal. Valószínű nemcsak varsági jellegzetesség, de szinte nincs egyetlenegy család sem, ahonnét ne dolgozna valaki „Magyarban". Hogy ez milyen hatással van a hagyományos társadalmi (családi) értékek megítélésére – szintén érdekes kutatási téma.

2.2.1 *A tárgyi és tudásbeli feltételek elemzése*

A) A *játéktárgyak mennyisége* és B) A *passzív játéktudás* alapján vizsgáltam ezt a változót.

A) Napjainkban a játék *tárgyként* fetisizálódik (Zelnik József kifejezését használva) a gyerekek életében. De ez a megállapítás csak a kecskeméti mintára igaz, ahol a százötven játéktárgy csaknem mindegyik családra jellemző volt.

*A kutatásról beszámoltam az 1993. október 15–16-án Jászberényben és Szolnokon rendezett „Gyermekvilág a régi magyar falun" c. konferencián. A tanulmányokat közreadó kötetben „Székelyvarsági játékvilág" címmel publikáltam dolgozatomból.

Ugyanez nem mondható el a korábbi generációk tagjairól, de a varsági gyerekekről sem, ahol tíz játékot még ma is „sok"-nak tartanak. A varsági gyerekeknek, főként a fiúknak olyan játékaik vannak most, mint a kecskeméti mintában szereplő szülőknek (édesapáknak) volt gyermekkorukban, 30–35 évvel ezelőtt: *szánkó, (korcsova), íj, nyíl, csúzli, parittya, gólyalábak, fapuska, kiskocsi, traktor* . . .

Igen nagy a hasonlóság a két vizsgálatban szereplő *nagyszülői generációk játékvilága* között; ennek nyilvánvaló oka az azonos vagy egymáshoz közel álló *élet- és gazdálkodási körülményekben* keresendő.

A *játék és divat* összefüggése szintén olyan kérdés, amellyel érdemes lenne külön is foglalkozni.

Minden korosztálynak megvolt és megvan a maga *divatjátéka.* A kecskeméti minta édesanyáinak ilyen játék volt az *alvós és sírós baba;* míg a mai kislányok vágya a *Barbie,* a fésülhető *Miss Pixy babafej* és *Sindy.*

A fiúknak a különböző elektromos *robotok* és a *Dzsiai Joe;* nemektől függetlenül népszerű a LEGO.

A *társasjátékok közül* legkedvesebb a *malom, sakk, kártya, gombfoci, marokkó, puzzle-ik, „Gazdálkodj okosan!"* s néhány helyen megjelent ismét a *Capitaly, Monopoly.*

(Folyamatban van egy másik vizsgálatom is, amelynek témája: „A táblás társasjátékok társadalmi üzenete". Az érdekel, hogyan tükrözik a társasjátékok az adott társadalom elvárásait, normáit; hogyan követik a társadalmi, politikai változásokat.)

B) A *passzív játéktudást Gazda Klára* néprajzkutató rendszere nyomán mértem: dajkarímek, mondókák; egyszerű játékok; énekes-táncos játékok; mozgásos testedző; értelemfejlesztő és szórakoztató játékok.

A gyerekek generációja felé haladva csökken ugyan az ismeretük, de a két vizsgálatban nem egyforma mértékű ez a felejtés.

A varsági gyerekeknek még ma is gazdag játékismeretük van – szemben a kecskeméti mintában szereplőkével.

Itt ma is aktívan játsszák az *énekes és mozgásos játékokat,* meglepő módon a tizenhárom-tizennégy éves fiúk és lányok szívesen részt vettek ezekben a játékokban. Varsági viszonyok között is igaz, hogy a nagyszülői generációk játékkultúrájához, szórakozási formáihoz képest „szürkébb" – különösen – a szülők (dolgozniuk kell, nincs idejük!), de az unokák játékkultúrája is.

Mik lehetnek ennek az okai?

– *Eltűntek* bizonyos *fogalkozások,* mint például a pásztorkodás s a hozzájuk kötődő játékok, az eszközös játékok közül pl. a botos játékok; vagy az erőt és ügyességet kívánó játékok, amelyeknek nyilván fontos „helykijelölő" szerepük is volt egy-egy állatokat őrző gyermekcsoporton belül.

– A *városi lakótelepeken* pedig nincsenek szabad, fás, bokros területek, ahol játszani tudnának a gyerekek, anyagokat találnának különböző játéktárgyak elkészítéséhez.

– Csökken a *szomszédsági kapcsolatok* ereje (városban) és a *testvérek száma*, így a társakat igénylő körjátékok, énekes-táncos játékok elfelejtődnek, nincs kivel játszani, nincs kitől megtanulni őket.

– Megváltozott a gyerekekkel szembeni *társadalmi elvárás;* az iskolai versenyben való talpon maradás egyre nagyobb erőfeszítést követel a gyerekektől, egyre több időt, és egyre korábban kell tanulniuk. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy „tanuljon és ne játsszon". Varságban pedig „dolgozzon és ne játsszon." A tanulás is alá van rendelve a munkának. Pl. (pityóka) krumplivetés idején napokat hiányoznak az iskolából a kilencévesnél idősebb fiúk, mennek lovat vezetni. A kaláka élő, visszasegítik egymásnak a munkát.

– Megváltoztak a *szabadidős szokások* is, a passzív szórakoztatási eszközökön (televízió, videó) van a hangsúly, szemben az aktív, önálló fantáziát, alkotótevékenységet kívánó formák helyett.

2.2.2 A dinamizáló elemek vizsgálata

A) *A résztvevők köre szerint* a játék lehet *individuális* és *közösségi,* a közöttük lévő út a *szocializáció* útja. A tradicionális társadalmakban kiszámíthatóbb és ellenőrizhetőbb volt a szocializáció, mint a mobilitás által erősen érintett társadalmakban.

A kecskeméti gyerekek körében dominál a magányos, egyedüli játék; atomizáltságuk leképezi a felnőttélet modelljeit. Itt hivatkozom Szilágyi Erzsébet kutatási eredményeire, amelyek azt tükrözik, hogy a felnőttek egyedül szívesebben hallgatnak rádiót, néznek televíziót, mint társaságban.

A szülők gyermekkorában meghatározó volt a közösségi játékok szerepe, kevésbé igényelték a felnőtt jelenlétét a játékaikban, lévén több testvér a családban, rokonságban, valamint a szomszédsági kapcsolatok is élők voltak. Ugyanez elmondható a Varságban tapasztaltakról is.

Milyen káros következményei lehetnek az atomizálódásnak?

– A szocializációhoz nélkülözhetetlen a kortárs játékközösségek létezése.

– Mivel a játék a legösszetettebb szociális képességre épít, a későbbi felnőtti társadalomban való eligazodáshoz szükséges ezeknek gyermekkorban történő kifejlesztése; egyes szerzők szerint a játék a felnőttkori rugalmasságot szolgálja.

– A játék személyiséget megtartó (személyiséget építő) ereje sem bontakozhat ki közösségek nélkül.

B) *Színtere szerint* a játék történhet *zárt* térben, és lehet *szabad* térben. Ez utóbbit tovább kell bontani *épített* és *természetes* térre. A kecskeméti gyerekek játékvilágában dominál a zárt tér, valamint az épített szabad tér, amit nem éreznek magukénak. A természetes terek hiányoznak. A szülők gyermekkorában ez nem így volt, az udvarok és utcák szolgáltak színtérül a játéknak.

Varságban szintén ez utóbbi a jellemző. Rosszul érzik magukat a városi blokkokban, ahol „semmit sem lehet csinálni".

Minden tér lehet játéktér, de az utcák „szentsége" megismételhetetlen, a csinált „műterek" nem képesek pótolni azt a varázst, amit a gyerekek által kiválasztott terek nyújtanak. A felnőttek által felügyelt iskolai vagy városi ját-

szótereken szétfoszlik ez a varázs, nem tudnak félrevonulni, több a veszekedés és erőszakoskodás.

C) *Eredete szerint* lehet *saját készítésű* játék (a nagyszülők és szülők gyerekkorát ez jellemezte, illetve a varsági minta minden csoportját) és vásárolt, gyári termék. Napjainkban ez utóbbi dominál.

Ennek *okát* természetesen nem abban kell keresni, hogy a kecskeméti gyerekek kézügyessége kevésbé fejlett, mint szüleiké vagy nagyszüleiké volt. Inkább abban, hogy a szülők és a varsági gyerekek alapélménye a munka, a tevékenység tisztelete. Ezt sugallta (sugallja) számukra a szűkebb család és a tágabb közösség példája is.

De magyarázható a családokat jellemző fogyasztói mentalitással is, amely azt diktálja, hogy csak a legszükségesebb és a család vagy a közösség által elő nem teremthető dolgokért érdemes pénzt kiadni.

Amíg a szülők életében meghatározó volt a munka és a tevékenység tisztelete, addig napjaink társadalmában a fogyasztás és vásárlás kezd alapélménnyé válni. A gyerekek világa is átitatódik ez utóbbi szellemével.

2.3. Röviden a zentai felmérésről

266 db kérdőívet dolgoztam fel. A *családok státusára* vonatkozó kérdéseket tartalmazott az adatlapok fele. (Vizsgáltam a *szülők* és *nagyszülők* munkamegosztásban elfoglalt helyét; gyermekkori lakóhelyét; iskolai végzettségét; a család rendezettségét jelző ún. válási mutatót és a gyermekek számát.)

Az adatok közlését ezúttal mellőzöm, mert úgy gondolom, hogy a hiányzó interjúk elkészítése és feldolgozása után kaphatunk csak teljes képet a vizsgálatról.

Tizenhét kérdésre válaszoltak a zentai November 11 Iskola, az Emlékiskola, a csókai Jovan Popović Általános Iskola, valamint a felsőhegyi iskolák 8–15 éves tanulói. A kitöltött ívek száma: 133.

Az első két kérdés a gyerekek *családi hátterére* vonatkozott. Zentán sem „divat" a válás, 92,5%-uk teljes családban él; ez hasonló a székelyvarsági adathoz, Kecskeméten ezzel szemben minden harmadik gyermek úgynevezett egyszülős családban élt a vizsgálat idején.

A mintában dominál a kétgyermekes családmodell (73,7%), három és annál több gyerek a családok 14,2%-nál van.

Mit jelent számodra a játék? – szólt a harmadik kérdés. Tudjuk, hogy a kérdőíves módszer valójában arra alkalmas, hogy tényeket, „igen", „nem" válaszokat rögzítsen. Hogy mégis rákérdeztem egy nehezen definiálható fogalomra, annak oka éppen a *játék* összetettségében rejlik – bármilyen találó is a HUIZINGA-i meghatározás, miszerint „a játék elsődleges életkategória: EGÉSZ".

A gyerekek válaszaiban az alábbi kifejezések fordultak elő leggyakrabban: öröm, szórakozás, kikapcsolódás, boldogság, vidámság, vigadozás, jó érzés, időtöltés, ismerkedés, együttlét, pihenés, izgalom. És néhány pontosabb megfogalmazás:

„A játék egy nagy élmény, amivel elfoglalom az időmet. – A játék az nem más, mint kikapcsolódás, ami nemcsak a gyermekeknek, hanem a felnőttek számára is fontos. – Jó szórakozást jelent a játék, amikor van szabad időm, kedvem s társam, hogy játszhassunk. – Élvezem a gyerekkort; felfrissít, fejtörést jelent a játék, és megkönnyebbülést. – Szerintem a játék egy gyermek életében nagyon fontos, hiszen ha már felnő, egyéb elfoglaltságai lesznek. – Az életem egy részét jelenti a játék. Mesevilágot, barátokat, közösséget."

Milyen játékaid vannak otthon?

Ezt a kérdést azért tettem fel, mert kíváncsi voltam, hogy a zentai mintára mennyire érvényes a megállapítás, miszerint a játék elsősorban mint *tárgy* jelenik meg („fetisizálódik") a gyerekek életében.

A válaszok alapján úgy tűnik, hogy a kecskeméti és a varsági adatok közé sorolható a zentai, de látni kellene a gyermekszobák polcait is.

A *kislányok játékai* közé sorolhatók: babaház, játékbútorok; orvos-, fodrász- és főzőcskefelszerelés; babák (Barbie, Sindy, alvós, sírós, hajas); ugrálókötél, gumi, gyöngy.

A *fiúk játékai:* maci; járművek (autó, teherautó, vasút, dzsipp, versenyautó, mozdony, kamion, vonatok); játékfegyverek (tank, katonák – ólomból és műanyagból –, puska); futball; pingpong; gombfoci; nintendó.

Közös játékok: társasjátékok (sakk, malom, dominó, kártya, rulett, táblás társasjátékok); építőkocka, kirakós kocka, puzzle, LEGO, betűkirakó; memóriajáték, logikai játékok; tv- és videójátékok; labda; könyv; szánkó; görkorcsolya; tenisz; hulla-hopp karika; ügyességi játékok; plüssállatkák; ruhafigurák (bábok); papírjátékok; komputer; játéktelefon; játéktáska; Kinder-játékok; népi gyermekjátékok (maguk készítette játékok); maszkok; üveggolyók; kabalák; szintetizátor . . .

A *társasjátékokra* külön is rákérdeztem. (Utaltam rá, hogy elkezdtem vizsgálni ezeknek a „társadalmi üzenetét". A kezdeteknél tartok a Magyarországon ismert és kapható társasjátékok elemzésében; de talán egyszer módom lesz összehasonlítást tenni más országok hasonló játékaival.)

A válaszok: A család játéka (12 játék); Alf; Autós játék; Általános játékok egy dobozban (24 társasjáték); Bábel-torony; Betűjáték; Bóbics; Blöff plusz; Bujkáló képek; Cirkusz; Csatornajáték; Csipet csapat; Dagobert; Denevér; Dominó; Egérfogó; Egy szó, mint száz; Ember, ne mérgelődj! (Ne ljuti se čoveče); Estétől reggelig; Flipper; Futballos; Game of games; Game of life; Garfield; Gazdálkodj okosan!; Gumimacik; Hotel; Dagobert; Ki az úr a tengeren?; Ki ér előbb a csúcsra?; Ki nevet a végén?; Kirakósdi; Kisgazdasszonyok; Keresd a párját!; Kérdezz! Felelek; Közlekedési társasjáték; Kártyák; Loopin; Louie; Mackós; Magazin; Malom; Matiska Szavtiska; Marokkó; Memória-játék; Menekülj, ha tudsz!; Miki egeres; Monopoly; Negyedelő; Nils Horgerson; Otthontól az iskoláig; Piroska és a farkas; Police; Rablójáték;

Rendőrörs; Repülővadászat; Rizikó; Rombusz szögecske; Rulett; Sakk; Sárkányölő; Szellemkastély; Szerencsekerék; Szögecske; Szépség és szörnyeteg; Tetrix; Találd ki!; T.I.R; Tombola; Torpedó; Törpös. Mintegy 70 társasjátékot említettek.

Mit játszol otthon szívesen? (Mennyi időt? Átlag fél órától 2–3 óráig)

Szerepjátékok: „Felöltözök édesanyám ruhájába, és nagylánykodok." Játékkórházat, babázást, főzőcskézést, boltosat, tanítónénist, orvosdit, fodrászosat, iskolázást, bankosat. „A garázstetőn játszok, repülőzök."

Sportszerű játékok: Labdázás, tenisz, kosárlabda, kerékpározás, pingpong, focizás, gólyalábazás, röplabdázás.

Közös játékok: (társas, nem sportszerű játékok): Zavarócskázás (fogócskázás), bújócska, tánc, kátyázás, dominó, LEGO, ország-falu-város, barchóba, memóriajáték, kiütőcske, fegyverezés, muzsikálás, sakkozás, malmozás. „Egyedül nagyon keveset játszok, mindig társat keresek."

Egyéni játékok: Babák és más figurák készítése. Barkácsolás, komputerezés, rajzolás, távirányítós autókkal való játszás, nintendó, videójátékok, tv-nézés. „Kártyázom magammal, vagy betűkirakót játszom, ha unatkozom."

Mit játszol az iskolában? (Mennyi időt? Átlag 10–30 perc között)

Abból következően, hogy az iskolában sokkal kevesebb idő jut játékra, mint otthon, a felsorolás sem olyan gazdag. Van, aki semmit sem játszik, mások beszélgetnek, közmondást fejtenek. A futball és más labdajátékok, a kiütőcskézés, zavarócskázás, stop-macskázás a leggyakoribb játék. Említették még: a körjátékokat, sántaiskolát, kötélugrást, karikahajtást, csülközést, két tűz közöttözést (Négy tűz között), ötödölőt, társasjátékokat (Belgrádból jöttem, mesterségem címere . . .; Hol vagy, Jancsi? Hol vagy, Juliska?, Merre van a papucs?), célbalövősdit, hintázást, kosárkázást . . .

A kérdéssor közül kiemelem az énekes, táncos körjátékok, valamint a kiszámolók és mondókák ismeretét.

Énekes, táncos körjátékok: Adj, király, katonát; Aki nem lép egyszerre; A malomnak; Benn a bárány, kinn a farkas; Bujj, bujj, zöld ág; Bujj, bujj, medve; Brum-brum Bruno; Cickom, cickom; Cinege; Gólya, Csárdás; Csem-csem gyűrű; Dombon törik a diót; Elvesztettem páromat; Elvesztettem zsebkendőmet; Ennek a kislánynak nem jutott párja; Erre csörög a dió, arra meg a mogyoró; Erre kakas, erre tyúk; Erzsébet asszony; Ess, eső, ess!; Gyertek haza, ludaim; Ha én cica volnék; Halászás; Hármat tojott a fekete kánya; Hopp, Juliska!; Iglice; Kihajtottam én a ludam; Kiskacsa fürdik; Kis Tápé; Koszorú, koszorú, mért vagy olyan szomorú?; Körben áll egy kislányka; Kútba estem, ki húzzon ki?; Lánc, lánc, eszterlánc; Lipem-lopom a szőlőt; Megy a papucs körútra;

Nyuszi ül a fűben; Ó, Jelo Jelice; Süss fel, nap!; Túrót ettem; Tüzet viszek; Volt egyszer egy kemence; Zöld paradicsom. Összesen 40 játékot említettek.

Kiszámolók, mondókák:

Ajtó előtt állok; A kacsának nincsen mása; Aka, fuka; Alma, alma, piros alma, bumm!; Antando; Antanténusz; A rókának nincs nadrágja; Badacsonyi piacon; Cin, cin egér; Csep, csep csepereg; Csiga biga, gyere ki; Dir-dur dapi láb; Ec-pec kimehetsz; Eci, peci péc; Egér ül az irodában; 1, 2, 3, 4, 5, 6 futballozni megy a csapat; Egy varrónő; 1, 2, 3 macska ül az ágyon; Egyedem, begyedem tengertánc; Egyszer volt egy ember; En-ten-déra; Elment apám dinnyét lopni; Elszaladt a kemence; En-ten téni; Éni, béni jüpi téni; Fű, fű, fű, szép zöld fű; Guminéni; Gyerekek, gyerekek; Hatos kiszámoló; Hétsoroló; Hivogató; Hó-hó-hó; Jancsi bohóc; Jó reggelt; Két kis kakas összeveszett; Lap, lap, lap; Lementem én a pincébe vajat csipegetni; Megy az ördög hazafelé; Nagymama harisnyát köt; Ó, ó, ó, tündérkaszinó; Réce, ruca, vadliba; Répa, retek; Szállj, szállj, ökörnyál; Üvegben egy törpe. Összesen: 43 mondóka.

A várásolt és a készített játékok aránya könnyen megjósolható volt, nagyobb gyakorisággal említették a gyerekek, hogy a nagyszüleik még készítenek nekik játékot névnapra, születésnapra, ünnepek alkalmával . . .

A jelzett napokon kívül kapnak még játékot, „ha anyuék a piacról hoznak valami játékot", „mikor jó szoktam lenni, mikor jó jegyet kapok", „nem kell, hogy különös alkalom legyen, ha meg tudják venni, hát megveszik", „ha valahol más tájakon járnak szüleim" . . .

Szokott-e együtt játszani a család?

„Igen, téli estéken együtt kártyázunk"; „Vacsora után társasjátékozunk, de csak néha (sajnos)"; Este, vasárnap, áramszünet esetén, hétvégén, szombaton, amikor mindenki szabad; „Amikor nincs áram, és amikor nincs dolgunk"; „karácsonykor"; „nyári szünetben"

Szoktál-e játékot készíteni?

„Igen, régi fajta játékokat, babát, papírrepülőt és papírdobálót, rongybabát, tűpárnát, bábukat ruhából, fapuskát, nyilat, kardot, bodzapuskát, parittyát . . .

„Nem: nincs nyersanyag"; „Nem szoktam készíteni odahaza játékot, mert tanulok és segítek anyunak"; „Nem szeretek készíteni, inkább veszek valamit"; Unalmas, kisbabás dolog"; „Nincs hozzá türelmem"; „Nincs hozzá kedvem".

A kérdőíven külön szerepel ugyan, de itt összevonom a *„Kitől tanultál legtöbb játékot?* és a *„Kivel (kikkel) játszasz legöbbet?"* kérdéseket, mert a *rokonság* és a szűkebb *család* hatása erősebb, mint az iskoláé vagy a barátoké.

(Szülőktől, testvérektől, unokatestvérektől, nagyszülőktől, körösztestvértől, tatától . . .)

De olyan is van, aki „képzelt barátjával" és a kiscicájával vagy egymagában játszik szívesebben. Az „intézményeket" az óvó néni, tanító néni, a hittanoktató, tornatanár, néprajzkutató és az olvasókör vezetője, „Vali" néni jeleníti meg.

Összegezés

A kérdőívek gazdag információval szolgáltak a későbbi interjúkhoz. Hasonlóan gazdag a gyerekek játékismerete (passzív játékkészlete) – gondolok a körjátékokra, mondókákra. A saját készítésű játék fölötti öröm érezhető a válaszokon, és maguk is szívesen járnak a Zentán is terjedő játszóházas foglalkozásokra.

A továbblépés lehetséges iránya: Pedagógusok segítségével szívesen végeznék hasonló felmérést a szerb osztályokban tanuló gyerekek között is.

Kérem, hogy előadásomat munkabeszámolónak tekintsék, és ne egy lezárt kutatás végeredményének!

Néprajzi tanácskozásunk mottójaként hadd ajánljam mindannyiunk figyelmébe Peter LOIZOS szociálantropológus szavait; de ezzel szeretném megköszönni is a Zentai Múzeum munkatársainak, hogy megszervezték a konferenciát és meghívtak bennünket is.

„Ha a modern világ és annak problémái kevesünk számára engedi is meg, hogy hajlandó legyen fajunkat homo ludensként jellemezni, jó, ha időről időre emlékeztetjük magunkat arra, hogy még mindig van bennünk valami, ami többé tesz bennünket puszta létfenntartóknál."

Kérdőív a gyűjtéshez

Szervusz!

Remélem, hamarosan találkozunk személyesen is! Örülnék, ha meglátogatnál egyszer Kecskeméten a *Szórakaténusz* Játékmúzeum és Műhelyben szüleiddel vagy osztálytársaiddal együtt. Szeretettel várunk! Szeretnélek téged kicsit megismerni, mielőtt találkozunk. Elsősorban az érdekel, hogy mit szeretsz játszani? Milyen játékaid vannak?

A viszontlátásig szeretettel üdvözöllek: *Váczi Mária*

1. Ki nevel téged? – szüleid együtt, édesapád, édesanyád, nagyszüleid .....
   (Húzd alá vagy írd be a megfelelőt) .....

2. Vannak-e (voltak-e) testvéreid?) igen ..... fiú ..... leány; ..... nem

3. Mit jelent neked a játék? .....

4. Milyen játékait vannak otthon? (Sorold föl!) .....

5. Mit játszol otthon szívesen? .....

6. Mit játszol az iskolában? .....

7. Kitől tanultál legtöbb játékot? .....

8. Kivel (kikkel) játszasz legtöbbet? .....

9. Hol játszasz legtöbbet? (szobában, szabadban) .....

10. Szüleid, nagyszüleid, rokonaid vásárolják vagy készítik neked a játékokat? .....
    .....

11. Milyen énekes, táncos körjátékokat ismersz? .....
    Szoktatok-e ilyeneket játszani? ..... Hol? .....

12. Milyen mondókákat, kiszámolókat ismersz? .....

13. Milyen alkalomból szoktál játékot kapni? .....

14. Milyen társasjátékaid vannak? .....

15. Mennyi időt játszol naponta? Otthon: ..... Iskolában: .....

16. Szokott-e együtt játszani a család? Ha igen, mikor? .....

17. Szoktál-e játékot készíteni magadnak, testvéreidnek vagy barátaidnak? Ha igen, mit?
    ..... Ha nem, miért nem? .....

Köszönöm, hogy válaszoltál a kérdéseimre!

Beszédes Valéria

MÁGIKUS CSELEKEDETEK A CSECSEMŐ VÉDELMÉBEN

Az ember életének legfontosabb mozzanata a születés, s amióta az ember emberré vált, a szűkebb és tágabb közösség legfontosabb feladatának tartja, hogy az újszülöttet megvédje a ráveselkedő gonosz szellemektől, a rosszaktól. Ennek érdekében különböző mágikus cselekedetet végeztek, s ez még napjainkban is előfordul. A pszichológusok fontos megállapítása, hogy a gyermek életének későbbi alakulását nagymértékben befolyásolják azok a tényezők, melyek életének első évét meghatározták. A hagyományos közösségben ezt a tudományos fölismerést ugyan nem ismerték, azt viszont tudták, hogy a kicsi fokozottan veszélyeztetett, ezért olyan népi regulákat követtek, melyeknek ugyan irracionális magyarázatuk volt, de végeredményben a kisgyerek biztonságát szolgálták.

A vajdasági magyar folklórkutatásban kétségkívül a legjobban feldolgozott és kellően publikált témák közé tartoznak a születéssel és a csecsemőkorral kapcsolatos hiedelmek és szokások. Kálmány Lajos temesközi gyűjtései kiindulópontját alkották későbbi kutatásainknak. Gyura Julianna zentai és felsőhegyi adatai teszik teljessé a képünket a Tisza-vidékről. Tóth Ferenc ürményházi tanulmánya a Bánság középső tájáról ad eligazítást e témakörben. Borús Rózsa, Zöldy Pál pedig a Topolya környéki szokásokat összegezi. Nyugat-Bácska rítusaival két monográfia is foglalkozik: Jung Károlyé és Kovács Endréé, de figyelembe kell vennünk Bosnyák Sándor és Czimmer Anna bezdáni, illetve Kupuszinára vonatkozó közleményeit is.[1]

Írásunkban a továbbiakban azokat a mágikus cselekedeteket próbáljuk rendszerezni, melyekkel egyrészt megelőzték a bajt, másrészt, ha az már bekövetkezett, akkor különböző praktikákkal próbálták gyógyítani.

A bajelhárítás egy része közismertnek számított, hozzátartozott a hagyományos közösség mindennapjaihoz, jó része pedig titkos volt, csak a specialisták tudták elvégezni; magukban mondták el az imádságokat, mert ahogy Ferenczi Imre adatközlője megfogalmazta: „Én használom, más nem használhatja, nem szabad elmondani senkinek, mert akkor nem használ".[2]

1. A gyermek születése

A gyerekágy

A gyermek születésére felkészültek. Amikor az asszonynak leereszkedett a hasa, akkor számítani lehetett arra, hogy hamarosan megszüli a gyermekét. Ha mindenórás volt, hozzákezdtek a gyerekágy – vagy ahogy a Tisza-vidéken és Észak-Bácskában nevezik –, a boldogasszony-ágy elkészítéséhez. „Nem mondták, hogy terhes, hanem hogy boldog állapotban van, és azé boldogasszony ágya. A Szűz Mária is boldog asszony volt, aki szül, az megérdemli."[3] Településenként változott, hogy hol állt a szülő asszony ágya. Egyes falvakban az asszonyok a tisztaszobában szültek, másutt a lakószobában bonyolódott le a szülés. Lényeges volt, hogy a nagy eseményre mindent kimossanak, a szalmazsákba friss szalma kerüljön. Az előbbihez a bábák ragaszkodtak, ezért vigyáztak, hogy minden tiszta legyen, ne szólja meg őket a bábaasszony. A másik ennél lényegesebb mozzanat a bajelhárítás volt. Az ágy aljára a szalmazsákba fokhagymát dugtak, a párna alá került a szülő asszony olvasója, az ágy mellé az almáriumra, később az éjjeliszekrényre egy kis üveg szentelt vizet tettek, az ágyra pedig felszerelték a szúnyoghálót. A szabadkai tanyákon a két világháború közötti időszakban még általános szokás volt, az ötvenes években a felvilágosultabb nők már nem engedték meg az ágy elfüggönyözését.

A századelőn az asszonyok a földön szülték meg gyereküket, ha nehéz volt a szülésük, akkor felfordítottak egy széket, arra ültették rá az anyát. A néprajzi szakirodalomban dél-alföldi sajátosságnak tartják a speciális szülőszéket. Pontos leírását nem találták meg a kutatók.[4] Meggyőződésünk, hogy a szakíróink által emlegetett székfajta valójában felfordított kisszék.

Az újszülött gyermeket minden esetben az anyja ruhájába, kötényébe vagy alsószoknyájába tették. Ennek is bajelhárító célja volt, szorosan összefügg azzal a rítussal, hogy a szemmel vert gyermeket szenes vízzel kell megmosdatni, majd édesanyja pendelével megtörölgetni.

Gomboson, mint Jung Károly kutatásaiból tudjuk, arra is ügyeltek, hogy ne pénteken szüljenek az asszonyok, mert az szerencsétlen napnak számított.[5]

A bába

A szülő asszonynak többnyire a bábasszony segített. Vidékünkön valószínűleg már a múlt század elején megjelennek a képzett szülésznők, a hetvenes évektől pedig hatósági rendelet írja elő, hogy minden közösségnek alkalmaznia kellett ilyen képesítésű asszonyokat. A martonosi nagyközség jegyzőkönyveinek tanúsága szerint, több alkalommal is megtárgyalta a település vezetősége, hogy kit szerződtessenek erre a feladatra. Balla Ferenc a bezdáni bábák esküjének szövegét is megtalálta.

A bábasszony elvágta a gyermek köldökzsinórját, megfürösztötte az újszülöttet, bepólyázta. S ezzel többnyire be is fejeződött a szülés körüli tevékenysége. Faluhelyen többnyire részt kellett vennie a keresztelésen is. A képzett bábák is alkalmazkodtak a népi regulához. Kispiaci adatközlőnk mesélte, hogy a szülésznő vezette oda az előre elkészített ágyhoz. A bába tanácsára kellett

mondania háromszor: „Boldog asszony ágyához megyek". A csecsemő fürdővizébe ők öntötték először a szentelt vizet. Amikor bepólyázták a kicsit, ezek az asszonyok tették a pólyára az anya olvasóját. Ők hívták fel a figyelmét a családnak, hogy a köldökzsinórt hétéves korában adják a gyereknek. Figyelmeztették a családot, hogy a gyerek-„másást" a csorgásba ne temessék. Olyan rossz akaratú bábákról is megemlékeztek adatközlőink, akik ellopták a csecsemő magzatburkát, melyet jó pénzért eladtak, hiszen tudták – minden bizonnyal el is hitték –, hogy a magzatburok tulajdonosát nem éri a golyó, s ha törvény elé kerül, mindig szerencséje lesz.[6]

A váltott gyerek

A gyerekágyat többek között azért is készítették, hogy a gyereket ne cserélhessék ki. Szabadka környékén a boszorkányok viszik el az egészséges gyereket, a martonosiaknak nincsen pontos elképzelésük arról, hogy ki teszi ezt. Zentán viszont a táltosoknak tulajdonították ezt a cselekedetet. Többnyire azonban azt hitték, hogy a gyereket a rosszak cserélték ki. Hogy kik voltak a rosszak, arról manapság már nincsen pontos elképzelésük az adatközlőinknek.

Váltott gyereknek tartották az angolkóros, vízfejű s a szellemileg visszamaradt gyereket. Ezeket a kicsiket, a néphit szerint, közvetlenül születésük után, abban az időben érhette a baj, amikor még nem keresztelték meg őket, az anyjuk pedig nem volt még az avatón. Ezért a csecsemőt a keresztelésig egy pillanatra sem hagyták magára. Ha mégis megtörtént, akkor söprűt tettek az ágyra, vagy beengedték a macskát. Az olvasó, az imakönyv is a rosszaktól védte a gyerekeket. Ugyan ezt a célt szolgálta a fokhagyma, a keresztbe rakott söprű az ajtóban.

Nemcsak a szellemileg visszamaradt gyerekeket tartották váltott gyereknek a Tisza-vidéken, hanem a némákat is. A gyerekek visszaváltásának területünkön két változatát ismerték. Vajdaság-szerte elterjedt az a hiedelem, hogy a kicserélt gyereket visszaadják a rossznak, ha felfűtik a kemencét, a beteg kisgyereket pedig ráültetik a sütőlapátra, s úgy cselekszenek, mintha behajítanák a kemencébe. Az utolsó pillanatban a rosszak visszaadják a kicsit, és az egészséges tér vissza. Hogy kipróbálta-e valaki, arról csak Jung Károly monográfiájában olvashatunk adatokat.[7] Az egyik szövegvariáns szerint az édesanya az utolsó pillanatban meggondolta magát, és levette a kicsit a lapátról, a másik esetben pedig nem történt semmi. Jung Károly arra hívja fel figyelmünket, hogy a mai adatközlők számára már képtelenségnek tűnik a szokásgyakorlat, s ezért nem találunk olyan adatot, amely arra utalna, hogy a gyerekeket valóban a forró kemencébe vetették volna.

A ludasiak szerint a kereszteletlen gyerekekből is váltott gyerek lett, s ezek, amikor elérték a hétéves kort, a föld alól fölsírtak. „Az 1700-as évek elején létesűt a temető. A környékbe ez vót az egyetlen temető, így hát sok vót a vátott gyerök. Ezök a körösztöletenül ehalt gyerökök. A vátott gyerökök pedig fölsírtak, mikó a hétéves kort elérték. A sírás a főd alú együtt a sírbú."[8]

A néma gyerek visszaváltása emberségesebb. A mágikus cselekmény lényege a következő. A kicsinek csészében tejet adnak, s egy hatalmas fakanalat. A képtelenség láttán a kicsi megszólal: „Kis bögre, nagy kanál, hogy egyek én

tejet".[9] A néma gyereknek a koldustól kértek kenyeret, ez állítólag ugyancsak segített. A nehezen járó kicsit pedig a koldus botjával ütögették Ludason.

Ha a közismert bajelhárítások nem segítettek, akkor fordultak tudósemberekhez, bűbájos asszonyokhoz is, de azok a mai adatközlők szerint a beteg gyerekeken nem tudtak segíteni. Jótékony hatásúnak vélték a szentkutak látogatását is. Radnára, Gyűdre, Doroszlóra s más helyi jellegű szenthelyekre is elvitték a beteg, nyomorék gyerekeket, különösen jó hatásáról volt híres a szabadkai szentkút.

A visszaemlékezések szerint a bajt legjobb volt megelőzni. Megelőző funkciója volt a gyerekágynak, a keresztelésnek és az avatónak is. A gyereket, ha gyengének találta a bába, közvetlenül a születése után is megkeresztelték, ha azonban életerősnek tartották, akkor a következő vasárnapon vitték el a templomba. A keresztelő után, amíg az édesanyja nem ment el az avatóra, a csecsemőt fokozottan védték. Ugyanis az újszülött csak az avató után került végérvényesen a Szűzanya, a Boldogasszony oltalmába. Ekkor már nem cserélhették ki.

A szemmel verés

A gyereket csak az avató után tették át bölcsőbe, addig az édesanyjával volt. A gyerekágyat az avatás után bontották szét. A szemmel veréstől azonban továbbra is védekezniük kellett, mert a keresztelés és az avatás a rossz nézésű emberektől, a rácsodálkozástól nem védte meg a gyerekeket.

A szemmel verésnek gombosi adatok szerint hét fokozata van. Az első, illetve a második fokozatú rontást maga a család is meggyógyíthatta, az erősebb fokozatok esetében specialistát kellett hívni. A gyógyítók, az imádkozó asszonyok az ötödik fokozatig tudtak segíteni a gyereken, ha ennél erősebb volt a szemmel verés, akkor meghalt a csecsemő.[10]

A szemmel verés elleni védekezést és gyógyítást három csoportba sorolhatjuk.

1. Egyszerű mágikus cselekedetek
2. Mágikus mosdatás
3. Mágikus fürdetés és ráolvasás

1. Egyszerű mágikus cselekedetek

Ezek a cselekedetek szolgálhatják a baj megelőzését, a baj elhárítását. A legegyszerűbb módja a gyermek megvédésének, ha a kezére s az ajtókilincsre piros szalagot kötnek. Ugyancsak megelőzik a bajt avval, ha megköpdösi a kicsit az, aki túlságosan megcsodálta. Ugyanilyen célból csapkodták meg a gyereket húgyos söprűvel.

Összetettebb az a cselekedet, ha az édesanya kinyalja a szemmel vert gyerek könnyeit a szeméből. Ha sósak a kicsi könnyei, akkor biztos, hogy megverték szemmel. A cselekedet végeztével az anya pendelével, újabban kombinéjával törölgeti meg a gyermeke arcát.

2. Mágikus mosdatás

A szemmel vert gyermeket az anya is megmosdathatta, de hatásosabb volt, ha ezt az végezte el, aki akaratlanul a bajt okozta.

A cselekmény végzője vizet vett a szájába, majd vizes kézzel háromszor lemosta a kicsi arcát, végezetül pedig a pendele aljával megtörölte a babát.

2.a. Vízmérés

Az egyszerűbb változatát a hagyományos közösségben minden asszony el tudta végezni. A szenes víz készítése már bonyolultabb volt. Többnyire ennek a fortélyát is ismerték az asszonyok, de némely településeken a szenes vizet csak specialisták, bűbájosok alkalmazták.

A vízmérés lényege az, hogy kilenc, illetve három kanál vizet mérnek a csecsemő felett, majd megmosdatják a babát. Ha végeztek a művelettel, akkor visszamérik a vizet, ha a gyerek baját valóban a szemmel verés okozta, akkor a visszamért víz több volt, mint amikor kimérték. A vizet a sarokvasra öntötték, hogy úgy vigye el a szemmel verést, mint ahogy csukják, illetve nyitják az ajtót.

Összetettebb volt a szenes víz készítése; az egyszerűbb válfaja az volt, ha a söprűt meggyújtották, és annak a hamuját rakták a vízbe. Ezzel mosdatták meg a csecsemőt.

2.b. Ráolvasás

A mágikus mosdatáshoz rendszerint ráolvasás is kapcsolódott. Az egyszerűbb szövegváltozatok mellett több szakaszos imádságokat is mondhattak.

Atyának, Fiúnak,
Szentlélek Istennek nevében
Gyógyuljon![11]

A szöveg természetesen csak akkor volt hatásos, ha elmondtak még három Miatyánkot is. Ha gyógyító szándékkal mondták az imát, akkor sohasem mondhatták azt, hogy „Ámen", hanem azt, hogy „gyógyuljon!"

Bonyolultabb szöveget mondtak Csókán, illetve Bezdánban.

A kis Jézus szömverésben fekszik,
Kivitték a Jordán vizibe,
Megmosdatták. Kicsordút a szemibül a könny,
Így gyógyút meg a beteg szíve.[12]

A bezdáni változat a következő:

Szűz Mária azt fogatta,
Mikor az Úr Jézus beteg volt,
Szűz Mária is megmosdatta,
Mikor elindult Galileába,

Az Úr Jézus meggyógyít,
Aszt fogatta Szűzanya,
Minden beteget, bágyadtat
Meg fog gyógyítani.[13]

A fenti imádságok nem voltak titkosak, az idősebb asszonyok, ha szükség volt rá, megtanították lányukat elmondásukra. A bonyolultabb szövegek korábban minden településen titkosak lehettek. Később, amikor töredékes változataikat alkalmazták az asszonyok, elveszítették titkosságukat. Ha azonban specialista mondta az imát, akkor titoknak számított, mert úgy vélték, másképp elveszíti hatását.

A múlt század nyolcvanas éveiben jegyezte le a napjainkban is többnyire ismert közhasznú imádságot Kálmány Lajos. A szöveg Szajánban még a hetvenes években is titkosnak számított. Azok, akik gyógyítottak vele, nem szívesen mondták el, mert elveszíti az erejét, ha mások is tudják.[14]

Az országosan ismert szöveg ponyvakiadványok révén is terjedt. Kupuszinán Silling István akadt a Bajmokon kiadott ponyvára, melyet valamikor a múlt században Kis Teréz szerkesztett.

Mikor az Úr Jézus a földön járt, Jeruzsálem városába ment, útközben találkozott három zsidó lánnyal, az egyik azt mondja, szép a Kis Jézus, mint a szép fényes napsugár, a másik azt mondja, szép a kis Jézus, mint a holdvilág, a harmadik azt mondja, szép a kis Jézus, mint a szép fényes csillagok. Szűz Mária meghallotta. A kis Jézust megfürdette, fürdővizét egy márványkőre öntötte, és azt mondta, úgy ártson a szemmel verés a kis Jézusnak, mint a márványkőnek.[15]

A szövegen kívül három Miatyánkot és három Üdvözlégyet is el kellett mondani, hogy hatásos legyen.

3. Mágikus fürdetés

Ezt a cselekedetet minden esetben specialisták, gyógyítók végezték. Az ötvenes években a szótlan víz, a szenes víz készítésének különleges módját Gomboson örökítette meg Czimmer Anna.[16] Még beszélt a település utolsó félig vak bűbájosával, aki különleges fürösztő vizet készített. Kilencféle virágot, kilencféle termőágat és kilencféle vasat tett a fürdővízbe. Kilenc napig fürdették benne a gyerekeket, utána elvált, életre vagy halálra valók-e.

Ha bűbájosok segítségét kérték a szemmel verés ellen, akkor a cselekményt legalább háromszor kellett megismételni. Ügyeltek arra, is hogy a nap melyik szakában végezték el. A rítus kezdésére a kora hajnali órákat javasolták. Este pedig megismételték a cselekményt.

Összefoglaló

A születéssel kapcsolatos mágikus cselekedetek a vajdasági magyarok körében napjainkban is közismertek. A velük együtt élő más nemzetek körében is él az a hiedelem, hogy a keresztelelen gyermeket kicserélhetik, ezért a szabadkai bunyevácok mindaddig gyertyát égettek a gyermekágyat fekvő anya ágya mellett, míg a babát meg nem keresztelték. A gyermek kicserélése ellen minden család egyénileg védekezett. Igyekeztek tartani magukat a közösség által előírt regulához.

A szemmel verés elleni védekezés is közismert volt minden itt élő nemzetnél. Nem voltak külön specialistái a magyaroknak, szerbeknek, németeknek, horvátoknak. Az ismert gyógyító esetében lényegtelen volt a nemzetisége. Távolabbi településekről is eljártak hozzá, ha megbíztak tudásában. Az itteni magyarok a gyógyítókat igen gyakran vrácsásoknak (vračara) is nevezték. Többnyire minden közösségben voltak olyan asszonyok, akik ismerték a hasznos imádságok titkát. Korábban a specialisták tevékenységét sokkal nagyobb titok övezte. Az ötvenes évek elején még a számmágiának nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint napjainkban. Korábban a szenes vízzel, illetve a szótlan vízzel való mosdatás csak akkor volt igazán hatásos, ha háromszor, kilencszer végezték el. A ráolvasó imádságokat a Miatyánkkal és az Üdvözléggyel kellett kiegészíteni.

A közismert bajelhárítás módszerei anyáról lányra szállt. Az anyósok is segédkeztek, ha bajba jutott az unokájuk.

Jegyzetek

[1] Kálmányi Lajos: *Szeged népe.* 1882; Gyura Julianna: Új hold, új király. Híd, 222–242, 1980; Borús Rózsa: *Topolya népszokásai.* 1981; Zöldy Pál: *Kisgyermek nevelése a szegény családokban Topolyán 1900 körül.* Ethnográfhia, 513–519, 1974; Jung Károly: *Az emberélet fordulói.* 1974; Kovács Endre: *Doroszló hiedelemvilága.* 1982; Bosnyák Sándor: *Adalékok Bezdán néphitéhez.* HITK, 87–105, 1973; Czimmer Anna: *Babonák, ráolvasások.* Adatok Gombos néprajzához. Híd, 725–732, 1951; *Asszonyi dolgok Kupuszinán.* Híd, 241–252, 1956; Tóth Ferenc: *A néphit és népszokások rendszere Ürményházán a szerelemtől a keresztelőig.* 1975. Jung Károly, Kovács Endre és Kálmány Lajos monográfiáját kivéve a felsorolt írások megtalálhatók a *Jugoszláviai magyar folklór.* 1983. c. kiadványban, a továbbiakban arra utalunk.

[2] Ferenczi Imre: *Népi gyógymódok a bánsági magyarok körében. 1983, 310.*

[3] Beszédes Valéria: *A ház.* 1991, 29.

[4] *A magyarság néprajza.* 1943, 139.

[5] Jung Károly, 1978, 47.

[6] Jung Károly, 1978, 46.

[7] Beszédes Valéria, 1991, 23.

[8] Fajka Emese ludasi gyűjtése

[9] Jung Károly, 1978, 43–44.
[10] Saját gyűjtés Martosnoson.
[11] Czimmer Anna, 1983, 240.
[12] Gyura Julianna, 1983, 193.
[13] Beszédes Valéria, 1991, 118.
[14] Ferenczi Imre, 1983, 309.
[15] Silling István: *Boldog asszony ablakában.* 1992, 108.
[16] Czimmer Anna, 1983, 240.

Kovács Endre

GYERMEKEK FENYÍTÉSE DOROSZLÓN

A gyermekéletről szóló tanácskozás ürügyén kívánok szólni a gyermekek fenyítéséről, és a néprajz eszközeivel megközelíteni e nem éppen vonzó témát. A cím kissé megtévesztő, mert az olvasóban bizonyára azt a hamis képzetet kelti, hogy a leírt téma egyedülálló, és olykor-olykor csak ebben a nyugat-bácskai faluban volt nehéz a gyermekek élete, az iránytuk tanúsított, vagy inkább a velük szemben foganatosított különféle, főképpen szülői intézkedések, nevelő célú fenyítések miatt. A tanulmány anyaga valóban egyetlen falura vonatkozik, azonban más falvak gyermekéletébe is volt bepillantásom, és nyugodt lélekkel állíthatom, hogy másutt is hasonló volt a helyzet, mint Doroszlón.

A falusi gyermekéletet némely kutatók kegyes önfeledtségből olykor eszményítik, jó magam tárgyilagos leírásra törekedtem. Az adatok többségéhez úgy jutottam, hogy az 1970-es évek vége felé idős földművesektől a paraszti gazdálkodás ismeretanyagát gyűjtöttem, közben szabad elhatározásukból e témakörből is szolgáltattak adatokat.

A „gyerek" szónak a nagycsaládokban tágabb értelme volt a mainál, és a kiskorúakon kívül a felnőttekre is vonatkozott, mégpedig ilyen megfontolásból: – Amíg a szüleim élnek, addig magam is gyerek vagyok, tekintet nélkül a körülményre, hogy már nekem is vannak gyerekeim. Mindez abból eredően, hogy a birtok élete végéig a legöregebb gazdáé volt, csakúgy, mint a döntés joga.

Századunk közepéig működtek Doroszlón a hagyományosnak mondható társadalmi viszonyok, melyeknél a családon kívül az erkölcsi normák, magatartásformák betartására, továbbá a jogi szokások továbbélésére nemcsak a pap meg a tanító, hanem a falu intézménye meg a közvéleménye is ügyelt.

A házasság előtti nemi fölvilágosítás tabu volt, a kiházasítatlanok ilyen nemű kapcsolata pedig legnagyobb vétségnek számított, és ezért fiatalon házasodtak. Ez különösen a hajadonokra vonatkozott, kiket szüleik igyekeztek tisztességgel átmenteni a házaséletbe, amely szerintük legjobb megoldásnak számított. Mint mondták, romlandó portéka a lány, és túl kell adni rajta, amíg nem késő.

A gyerekáldásról az volt a véleményük, hogy jól meg kell fontolni, mert a gyerek nem játékszer . . . De ha már az Isten megadta, és akárhány volt, mind

a szívükhöz nőtt, és sohasem gondolták őszintén, hogy jobb lenne, ha nem volna.

A gyereknevelés központi kérdése a házasságra nevelés, a házasság célja pedig a gyerekáldás volt. A fönnmaradás bűvös képlete és az emberélet fordulóihoz kapcsolódó népszokásoknak kimondhatatlanul szép mozznata volt ez, általa a fiatal emberpár különféle törekvései és céljai valósulhattak meg. A gazdaság gyarapítása, a gyereknevelés, az önállósulás és az öregekről való gondoskodás is mindenképpen közéjük tartozott.

Elvben minden szülő arra törekedett, hogy a gyerekeiből jó munkást, becsületes embert, hagyománytisztelő polgárt neveljen. A nevelési elv középpontjában a vétségekért vagy bűnért való bűnhődés állott, és a szülők nevelési módszereinek a kritikátlan elfogadtatása, ebben fontos szerepe volt a közvéleménynek, a szülők jó példájának és a megelőzésnek. Az utóbbinál a közfelfogás, a gyerekek kitüntetése, jutalmazása és fenyegetése, ill. megfélemlítése szerepelt.

A nevelési módszerek koronkénti és családonkénti eltérést mutatnak, a társadalmi hovatartozástól, családszerevezettől és a család gyermekeinek számától függően.

Az uralkodó (domináns) nevelési elvek szerint az a jó szülő, akinek egyik kezében a kenyér (amellyel táplálja), másikban a bot (mellyel bünteti, ha kell), és a társadalom (meg a nemzet) hasznos tagjává neveli a gyerekét.

A hajdani nagycsaládban, ahol három-négy nemzedék élt együtt, leginkább a nagyszülők gondozták a gyerekeket, és ők adták át a hagyományokat is. A kisebb családokban főleg az anyjuk nevelte őket, mert ő állt legközelebb hozzájuk.

„Az apjához a fiú, a lányhoz jobban az anyja ragaszkodott . . ." – mondták az idősebbek.

A fiúgyermek korán az apja nyomdokába lépett a gazdaságban; a legidősebb leányka pedig a háztartás vezetésében vált anyja követőjévé, és testvéreit is gyámolította.

A sok gyerek a századforduló utáni években volt jellemző a családokra, de mai szemmel nem voltak nagy becsben: egy asztalhoz sem ülhettek a felnőttekkel! A szegény sorsú családok gyerekei alultápláltak voltak. A korszakra jellemző volt a magas gyerekhalandóság.

Doroszló az 1940-es évekig cselédfalu volt, és a szegényebb családok gyerekeit 10–12 éves korban adták oda szolgálni: a lányokat dajkának a városba, a fiúkat juhásznak vagy kanásznak valamelyik távoli tanyára.

Idényjellegű munkák végzésére a módos családok gyerekeit is kivették az iskolából. A munkában nevelődött fiúk tizenöt évesen már önállóan szántottak meg arattak. A lányok ebben a korban szinte minden asszonyi munkát eltanultak, aratáskor anyjuk helyett szedték a markot, és ezáltal hamar „fölnőtté" váltak, ami még akkor sem jelentette a szülői fönnhatóság végét.

Legtöbb családban a következő vétségekért járt büntetés: ha a gyerek anyagi kárt okozott, nem vigyázott a saját és mások testi épségére; ha szófogadatlan volt, vagy nem végezte el a reá bízott munkát (feladatot). Büntetés járt az erkölcsi normák megszegéséért, a tűzzel való játszásért, dohányzásért, a szülők vagy az idősebbek iránt tanúsított tiszteletlen magatartásért, legutóbb már az elégtelen iskolai osztályzatért meg hasonlókért.

A fölsoroltakról megelőző céllal mondtak a szülők véleményt, ennek jelentős szerepe volt a gyereknevelésben.

A fenyegetések, fenyítések a karonülő gyereknél kezdődtek, aki mindent bántott, ami csak a keze ügyébe került. Anyja ezt mondta: – Nono, nem szabad! Zsizse, megégeti az ujjad! – és rácsapott a kis kezére, vagy elpacskolta a fenekét.

Később, ahogy cseperedett, egyre több alkalommal kapott verést, és növekedett a fenyegetések száma: – Ne köpködj, mert a szádra ütök! – Összekötöm a batyudat, és kilöklek a ház elé: menj világgá! – Odaadlak a dögésznek, cigánynak, tollas zsidónak . . .! – Ne próbálj feleselni, mert rögtön szájon ütlek, hogy pirosat köpsz! – Ha még egyszer káromkodsz vagy csúnyát mondasz, kiverem mindkét sor fogadat! Vagy: – Rögtön agyoncsaplak! – Az iskolába készülő gyereknek útravalóul ezt mondták: – Szépen viselkedj, és mindenkinek köszönj az utcán! – Amikor a serdülő lánykákat szolgálni adták, zseb nélküli köténynt varrtak számukra, nehogy lopjanak a gazdasszonyuktól. Ha a lány kiment a szülői házból, aggódó édesanyja ilyen szavakkal bocsátotta útjára: – Nagyon vigyázz, nehogy szó érje a házunk sarkát . . . Te már nem vagy olyan picike, hogy ne tudnál magadra vigyázni . . . Nehogy a rossz híred előbb hazaérjen, mint te magad! Ne feledkezz meg arról, hogy jaj annak, akit a falu egyszer a nyelvére vesz: soha többé nem lesz becsületed . . .! – Inkább halva lássalak, a halálhíredet halljam, mintsem hogy becstelen légy . . . – Ha meghallom, hogy te is olyasmit teszel, mint az a valaki, akkor a küszöbön vágom el a nyakadat! Megértetted! – Szíjat hasítok a hátadból, ha megtudom, hogy ezt vagy azt cselekedtél . . . – mondta az egyik legénykének a szigorú édesapa.

A megelőzésben tehát fontos szerepe volt a megfélemlítésnek, amely a kilátásba helyezett büntetési módokból ítélve, középkori állapotokat tükröz. A kijelentésekből az is kitűnik, hogy a szülőket leginkább a közvélemény, ill. a falu szájától való félelem késztette a fenyegetésekre meg a „látványos" büntetésre.

A büntetési módok között első helyen a gyerek megalázása, testi fenyítése, ill. a verése, utána a (látszólagos) kiközösítése, sarokba állítása, a kukoricán való térdepeltetése (kínzása) állott. A játszásra, szórakozásra szánt idő leszűkítése vagy megtagadása, a büntetésből kiszabott munka, éheztetés meg hasonlók szerepeltek.

A büntetőeszközök között első helyen minden bizonnyal a csupasz kézzel végzett ütlegelés, ill. a szülő tenyere állt, amellyel a gyerek fenekére vert vagy megpofozta. Aztán a papucs, főzőkanál, szíjostor, söprű, gyeplőszár vagy nadrágszíj, pálca, (juhász)bot, kapanyél vastagságú husáng meg kötél következett.

Az anya leginkább csak a tenyerét, pálcáját, főzőkanalát vagy a söprűjét használta, a többit alkalmanként a gyerek apja vette kézbe.

A szülőkön kívül veréssel büntették a gyereket még a nagyszülők, idősebb testvérei, az iskolában a tanító úr, a hittanon meg a templomban a tisztelendő úr, meg az utcán haladó felnőttek.

Minden utcában volt jóságos idős ember, aki kedvelte és gyümölccsel jutalmazta a gyereket. Gyerektelen, mogorva ember is akadt, aki leste az alkalmat, hogy szidalmazza vagy szíjostorral lássa el a baját; de ha nem sikerült, akkor beárulta a szülőknél, hogy tiszteletlenül viselkedett, amiért odahaza büntetés járt.

„Többnyire veréssel büntettek, meg kukoricán kellett »térbetyűni«. Utána bocsánatot kérni meg kezet csókolni a szüleimnek. Koplalással a templom miatt büntettek. Ha vasárnap nem mentünk misére, akkor muszáj volt litániára menni . . .” – mesélte egy idős ember.

Kamaszként még kapott verést a gyerek, de legény korában már csak elvétve. A lányokat mindig szigorúbban nevelték, mint a fiúkat. A szülők szigora néha elviselhetetlen volt a gyerekek számára, és ilyenkor vált tragikussá a sorsuk.

Az alábbi fölsorolás a teljesség igénye nélkül próbálja szemléltetni a gyerekek büntetésének emlékezetesebb eseteit:

– 1910-ben rest lányát egy apa, lábáról lekapott papucsával, úgy vágta pofon, hogy fél fülére élete végéig süket maradt a lány.

– 1918-ban egy 16 éves lány azért akasztotta föl magát, mert szülei fenyegetésekkel próbálták eltéríteni az önálló párválasztástól.

– Az 1930-as években egy hirtelen hangú apa vasvillát hajított a lányához, akinek a villa a testébe fúródott, és tartósan megnyomorította.

– Az idő tájt még egy szomorú eset történt, amelyet egy családtag mesélt: „Estefelé haza jött a néném, aki mindig szomorú volt amiatt, hogy férjhez kényszerítették a szüleink. Édesanyám éppen az ételt kevergette és kérdezte: – No, jöttél lányom? – A megkérdezett sírva ezt felelte: – Jöttem, édesanyám, de én oda soha többé vissza nem megyek! – Anyánk ekkor elkezdte pirongatni, bejött apánk is . . . Azzal próbálták jobb belátásra bírni a nénémet, hogy mit szól majd a falu. A mi családunkban nem szokás a válás, a templomi eskü egész életre szól. – Vacsora után majd szépen visszakísérünk az uradhoz – mondták. Közben a néném az istállóban fölakasztotta magát. Mire asztalhoz kellett volna ülni, addigra kiszenvedett szegény . . .”

– Az 1940-es években egy szigorú apa fához kötözte a szófogadatlan kamasz fiát, és kapanyéllel úgy helybenhagyta, hogy a verés következtében ki kellett operálni a gyerek fél veséjét.

– 1950-ben egy anya tizenéves lányán összetörte a söprűt, mert a lány „doktoros” könyvet olvasott, amelyben színes képek szemléltették a terhességet meg a gyerekszülést.

– Az 1950-es években egy apa eltörte a fia karját, mert nem az általuk kiszemelt lánynak udvarolt.

– Kitagadtak a szülők egy lányt, mert megszökött a legénnyel, kivel aztán össze is házasodtak. Hasonló okból a vasárnapi nagymise után, a templom előtt pofozta fel a lányát egy elkeseredett apa.

– Szíjostorral verte legényfiát az utcán egy anya, mert nem az általa kiszemelt lányt táncoltatta a kocsmai mulatságban.

– Büntetésből, lábára erősített kötélen, a kútba lógatott egy tíz év körüli gyereket az apja.

– Egy tizenegy éves kislány arca eltorzult a veréstől, amit a szüleitől kapott, mert ajakrúzzsal festette ki a száját.

– Egy nyári napon, amikor a szülők kint dolgoztak a határban, a jószág itatását a gyerekre bízták, kinek nevelőapja titkon megjelölte a kút sudárfáját. Amikor aztán estefelé hazatértek, kisült, hogy a gyerek nem itatott! Büntetésből vizes kötéllel verte meg a gyereket.

– Egy gazdának a fia legénytársaival a megengedettnél tovább szórakozott . . . Amikor megtudta, hogy apja vizes kötéllel várja, hirtelen elhatározással külföldre szökött, ott letelepedett, és csak apja halála után tért vissza, de csak látogatóba.

– Gurgulázni (hengerelni) ment öregapjával egy legényke a határba, és véletlenül az amúgy is balesetveszélyes fahenger alá esett . . . Megúszta könnyebb zúzódásokkal. Az öregapja, ahelyett hogy sajnálkozott volna, végigverte a síjostorával, és ezt mondta: „Az apád istenit! Megmondtam, hogy vigyázz magadra!"

– Egy családnál kicsit „hajtós" volt az öregebbik lány . . . Egyszer, amikor a selyemhernyóknak eperfalevelet szedtek, édesapja kérte: – Kislányom, add ide a kampót . . . – Nem adom én, maga is elveheti! – mondta. Az apa hirtelen jött hangjában odavágott a kampóval. A hátán akart végigvágni, de az ütés a lány könyökét érte, ahol mindjárt kiugrott egy jó nagy csomó . . .

– 1965-ben egy lány házas ember traktorának a fülkéjében ment ki a határba dolgozni. Ezzel úgy feldühítette a szüleit, hogy kirepegették a bőrét: még másnap is látszottak a verés nyomai a testén.

– 1972-ben az egyik falubeli legény fölborult apja Fityójával, amitől horpadások lettek a gépkocsin. Apja büntetésétől annyira félt, hogy a sínbusz elé feküdt . . .

– 1980-as években az egyik családnál az volt a szokás, hogy büntetésből a gyereknek hajolva kellett fogni a lábujjait, hogy fenekén kifeszüljön a pantalló, amíg apja a nadrágszíjával veri . . .

– 1990-ben az egyik általános iskolai tanuló intőt vitt haza . . . Szülei azzal büntették, hogy nem kapott vacsorát.

Eddig a példák, amelyekkel a doroszlói gyerekek nevelőcélú büntetését próbáltam szemléltetni.

Az időrendi fölsorolásból kiderül, hogy a fenyegetést bizony komolyan veszi a gyerek, és nem egy esetben a büntetéstől való félelmében öngyilkosságot követett el.

Megfigyelhető, hogy van család, ahol a gyerekek iránti szigorú magatartás folytatódik. Hogy csak a fához kötözött gyerek példáját ragadjuk ki: nem véletlen, hogy az egyveséjű apának a szigora miatt ment halálba a fia, amikor fölborult a gépkocsijával.

A hagyományos paraszti fölfogás szerint, az elszenvedett fenyítések ellenére is, szüleinek a gyerek élete végéig hálával tartozik. Mindazonáltal a nagycsalád fölbomlásával a házasságra lépő fiatalok különváltak, és ezáltal nemcsak a szüleiktől való függőségük, hanem életmódjuk is gyökeresen megváltozott.

Korábban a közvélemény az apa, ill. a szülők jogának és kötelességének (a család belügyének) tartotta a gyerekek nevelését, büntetését.

Manapság viszont a gyereknevelésben tanúsított túlkapásokat meg az önbíráskodást a falu közvéleménye is büntetné.

Összefoglaló

Századunk közepéig működtek Doroszlón a hagyományosnak mondható társadalmi viszonyok, melyek között az erkölcsi normák s a magatartásformák betartására, a jogi szokások továbbélésére a családon kívül nemcsak a falu papja meg a tanítója, hanem az önkormányzata meg a közvéleménye is ügyelt.

Elvben minden szülő arra törekedett, hogy gyerekeiből jó munkást, becsületes embert, hagyománytisztelő polgárt neveljen.

A nevelési elv középpontjában a vétségekért vagy a bűnért való bűnhődés állott, és a szülők nevelési módszereinek a kritikátlan elfogadtatása, amiben fontos szerepe volt a közvéleménynek, a szülők jó példájának és a megelőzésnek.

A nevelési módszerek koronkénti és családonkénti eltérést mutatnak a társadalmi hovatartozástól, családszervezettől és a család gyerekeinek számától függően.

Az uralkodó falusi fölfogások szerint az a jó szülő, akinek egyik kezében a kenyér (amellyel táplálja), másikban a bot (mellyel bünteti, ha kell), és a társadalom hasznos tagjává neveli a gyerekét.

Legtöbb családban a következő vétségekért járt büntetés: ha a gyerek anyagi kárt okozott, nem vigyázott a maga és a mások testi épségére, szófogadatlan volt, vagy nem végezte a reá bízott munkát (feladatot). Büntetés járt az erkölcsi normák megszegéséért, tűzzel való játszásért, dohányzásért, a szülőkkel vagy idősebbekkel való tiszteletlen magatartásért, elégtelen iskolai osztályzatért meg hasonlóért.

Kisebb vétségekért az anya, nagyobbakért leginkább az apa rótt ki büntetést, melynek skálája a fenyítés legenyhébb formáitól a súlyos testi sértésig terjedt.

A szülők szigora néha elviselhetetlenné vált a gyerekek számára. A közvélemény szerint azonban az elszenvedett büntetések ellenére is szüleinek élete végéig tisztelettel és hálával tartozott a gyermek.

Irodalom

GAZDA Klára, 1980: *Gyermekvilág Esztelneken.* Kriterion, Bukarest

KISS Lajos, 1981: *A szegény emberek élete I–II.* (3. kiadás). Gondolat, Budapest

KOVÁCS Endre, 1988: *Bölcsőtől a koporsóig.* Az emberélet fordulóinak népszokásai Doroszlón. A M.Ny.I. és H.K.I., Újvidék

Uő, 1982: *Doroszló hiedelemvilága.* Forum

Uő, 1987: *Gyerek a traktoron.* Dunatáj 891. sz. In. Magyar Szó, Újvidék

Uő, 1991: *A dugipénz.* Dunatáj 1055. sz. In. Magyar Szó, Újvidék

Uő, 1991: *Libapásztorkodás.* Föld Népe 42. sz. In. Magyar Szó, Újvidék

Uő, 1992: *Szegényember malaca.* Föld Népe 15. sz. In. Magyar Szó, Újvidék

Uő, 1993: *Földművelés egy bácskai magyar faluban.* Mikes Kiadó, Budapest

Uő, 1977: *A kivetkőzés.* In. Doroszló, egy bácskai falu élete. Kiadja a Doroszlói Helyi Közösség Tanácsa, 143–146.

TÁRKÁNY SZŰCS Ernő, 1981: *Magyar jogi népszokások.* Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat, Budapest

Knézy Judit

SZEGÉNY PARASZTCSALÁDOK ÉLETMÓDJA ZENTÁN ÉS KÖRNYÉKÉN FÉNYKÉPEKEN

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum aránylag kevésbé van ellátva a déli határokon túli területek magyar helységeinek tárgyi és dokumentációs agrártörténeti értékű emlékeivel. A bácskai területről való legismertebb és legjelentősebb emlék az a gőzgép, amelyet Óbecsén Fehér József birtokán használtak 1852 óta. Ezt a gépet a Clayton–Shuttlewort gyár készítette. Kossuth Lajos közvetítésével került ide a Kárpát-medencébe. Eddig úgy tudtuk, hogy ez az első gőzgép az akkori Magyarország mezőgazdaságában.

Múzeumunk gyűjtési profiljába nemcsak az uradalmi, de a paraszti gazdálkodásra és életmódra vonatkozó emlékek is beletartoznak. Zentáról és környékéről az 1914 előtti gyűjtésekből fennmaradt néhány értékes fényképfelvétel, amelyek a századfordulón élt szegényparaszti családok életéről, lakáskörülményeiről adnak információt.

Egy felső kereskedelmi iskolás diák, Puskás kedves levél kíséretében két barnás tónusú, festett amatőr felvételt küldött 1902-ben Pancsováról Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek, aki egyenest a Mezőgazdasági Múzeumnak ajándékozta.

Az egyik kép szerényparasztokat ábrázol a zenta–tornyosi pusztán aratáskor, ebéd közben. Az egyik családtag egy 13–14 éves vékony kislány, aki talán először aratott. Fáradtan, görnyedten, de ünnepélyesen ül, mint a család többi tagja. Búzakévékre telepedett három férfi, két idősebb és egy fiatalabb asszony. Két férfi fehér vászonöltözetben van, a harmadiknak is fehér a gatyája, de az inge sötétebb. A nők polgári szabású blúzt viselnek, de bő szoknyát. A két idősebb asszonynak széles, sima a fekete köténye, a két fiatalabb nő köténye szőttesdíszű. A család mellett cserép- és zománcos vasedények mutatják, hogy meleg ételt vittek ki számukra: szájas kancsó, széles fenekű cserépfazék kettő is és egy vaslábas; egy kerek kenyér van kitakarva a szalvétából. A háttérben lófogat áll.

Aratók ebéd közben. 1902, Zenta, Tornyosi puszta (Ltsz. VII. A. 204. 667)

Aratókoszorút átadó csoport. 1902, Zenta, Tornyosi puszta (Ltsz. VII. A. 204. 655)

A másik kép aratókoszorúval ünnepélyes menetben felvonuló csoportot ábrázol szintén a zenta-tornyosi pusztán. Ezek elszegődött aratómunkások, földtelen vagy egy-két holdas családok tagjai. Aratókoszorú vitele uradalmakban az Alföldön nagygazdáknál is szokásos volt, hogy az aratóbálon minél bőségesebben vendégül lássák őket. Darányi Ignác miniszter korábban maga is inspirálta a nagyobb gazdákat, hogy az ünnepélyes aratási bálokkal, aratókoszorúk készíttetésével a summások, aratók megbecsülését fejezzék ki. Országos vásárokon is állítottak ki aratókoszorúkat és más szalmafonatokat. A képen a gazdának és feleségének átadott búzakoszorú félgömb alakú, és nemzetiszín szalaggal díszített. A felvonulók kaszával, favillával, fagereblyével, vizeskannával, cséppel a kezükben, párban állnak, két idősebb férfi még bő vászongatyás, előtte köténnyel. A nők hosszú, bő szoknyája a bokájukig ér, mintha bocskor vagy bőrpapucs villanna ki alóla. Az egyik férfi mezítláb áll, a másikon bőrpapucs van. Az egész jelenet ünnepélyes.

Zentáról 5 barnított kép került be 1910-ben a Mezőgazdasági Múzeumba. A konyha- és szobabelsőt ábrázoló felvételről egy közelmúltban megjelent tanulmányomban írtam, elemezve az alföldi szegényparasztok lakásberendezéséről megtudottakat, összehasonlítva más helységek anyagával. A kép azonban úgy teljesebb, ha a házak külsejéről, az udvarról, gazdasági épületeiről s a képen látható emberekről megtudható adatokat is elemzés alá veszem. E képeket 1910. november 11-én Erdélyi Mór neves budapesti fényképésztől egy 131 db-ból álló sorozat keretében vette meg a múzeum. A képek a „Munkásügyi Osztály"-ra kerültek. A múzeum első kiállításainak egyike a mezőgazdasági munkásügy kérdéseivel foglalkozott. Statisztikákon, táblázatokon szólt a korabeli gondokról, eredményekről, javaslatokat, ötleteket tartalmazott: miként lehetne a mezőgazdasági munkavállalók sorsát megkönnyíteni. A sok papírból, írásból álló kiállítás nem lehetett látványos. Ennek szebbé tételére vehették meg a rangos fotósorozatot, amelyből sajnos csak 35 db maradt fenn, de három már későbbi nagyítás. A zentai képek mutatják, hogy az 1910-et megelőző években épített házakban miként éltek a földnélküli, idénymunkára szoruló többgyermekes szegénycsaládok.

A képeken látható munkásházak létrejöttének hátteréről a következő derült ki: Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1901-től különíttetett el mezőgazdasági munkásházak építésére összegeket, és leutalta a vármegyék költségvetésébe. Helyi tervezők munkája, vagy legalábbis többféle típusterv alapján építették fel az egy-egy helységen belül majdnem teljesen egyforma lakóházakat, de másféle házak voltak Zentán, mint Hódmezővásárhelyen vagy Püspökladányban. A helyi önkormányzat emberei informálódtak a hosszú lejáratú állami kölcsönért folyamodó családfőkről. Elsősorban többgyermekes, de rendszeresen munkát vállalók kapták meg. A fiatalok – mint ezt a zentai képek is mutatják – rendszerint idős szüleikkel együtt költöztek be a kis méretű házacskákba. Együtt bizonyára könnyebben tudták a kölcsönt törleszteni. Csongrád vármegyében már 1901-ben megkezdték és 1914-ben fejezték be a munkáslakások építését. Szegeden egész városrész épült, de utcasorok készültek Szentesen, Csongrádon, Kisteleken, Mindszenten, Csanyteleken, Tömörkényben, Hódmezővásárhelyen. De volt ilyen Békés, Csongrád, Torontál, Hajdú, Pest–Pilis–Kiskun, Bács–Bodrog, Jásznagykun–Szolnok, Kisküküllő, Kolozs vármegyékben is.

A földművelésügyi miniszter 1907-ben XLVI. törvénycikkében emelte törvényerőre a földtelen parasztok lakóházépítésének állami támogatását, s lebonyolítását a vármegyei és mezővárosi törvényhatóságok hatáskörébe utalta. A Mezőgazdasági Múzeum rajztárában fennmaradt Jánosházi László 1910-ből való terve, amely valószínűleg nem valósult meg, hiszen a paraszti gyakorlatban szoba-konyha-kamra vagy szoba-konyha-szoba helyiségek általában egy sorban helyezkedtek el, különösen ilyen kis méretű házakban.

Darányi Ignác érdemeit az 1950–80 közötti hivatalos magyar történettudomány nem méltatta, elhallgatta, legfeljebb „hírhedt"-nek bélyegzett cselédtörvényéről emlegette, jóllehet agrártörténészeink java hatékony, tehetséges embernek tartotta. Nem esett szó a munkásházak építése érdekében kifejtett humánus intézkedésekről sem.

A közvélemény többet tudott az időben hozzánk közelebb álló Nagyatádi-féle földreformról, s a lakótelkek ezt követő kiméréséről. Míg az 1910-ig épült szegényparaszti házak, utcasorok legalább falunként mutatnak eltéréseket, az 1920-as években készültek szinte országszerte egységesnek tűnnek. Az 1910 körül emelt házakon sokszor a helyi mesterek igényessége garantálta a jellegzetességeket, mint Püspökladányban és Zentán is a szép díszes deszkaoromzatokat, a tömör, szép kerítéseket. 1907 körül indult meg Bács–Bodrog és Csanád vármegyékben a mezőgazdasági munkásházak építése, így Zentán is. A házak szoba-konyha-kamrásak, az utóbbiban is gyakran laknak. Zentán egyik konyhába is került ágy, de a kamráról semmit sem tudunk. Sok helyen kubikusok, arató-, cséplőmunkások, summások, esetenként cselédek számára adták az állami kölcsönt. A fennmaradt alföldi épületbelsőkből az tűnik ki, hogy az első helyiségbe került a kemence, a konyhába és esetleg a hátsó szobába pedig téglából rakott, vagy vasból való zárt tűzhely, „sparhet". A füst már nem szabadkéményen, hanem kaminkéményen távozott.

Mezőgazdasági munkásház. Utcakép, 1910, Zenta, (Ltsz. VII. A 205. 738)

A parcellázott lakótelkek 240–320 négyszögölések voltak, de akadtak kisebbek is. A melléképületeket már önerőből kellett építeniük.

A zentai utcaképen az látszik, hogy mezőgazdasági munkásházak földes utca két oldalán épültek keskeny, rövid lakótelkeken az út mindkét oldalán. A járda jól elkülönül magasabb szintjével a kocsiúttól, facsemeték szegélyezik. A szinte teljesen egyforma két ház elülső kerítése sem tér el egymástól. A Nagy-Alföld mezővárosaira oly jellemző zárt, magas, függőleges deszkákból álló, alul-felül vaspánttal összefogott kerítés sötét színű, a nagykapuja kétszárnyú, és itt félkör alakú felső lezárást kapott. A kiskapu a tornácot lezáró falrészből nyílik befelé. A nyeregtetős, hullámcserepes, rövid lakóépületek téglafalúak vagy téglaalapozásúak, ugyanis az alsó sötétre festett „zokni" téglából valónak látszik. A homlokzat kissé előreugró függőleges deszkából álló vértelekkel szépített, díszes a szegőléc, a két rozetta és két lógó tulipánformájú szellőzőnyílás és a felső harmadot vízszintesen lezáró léc is. A két utcai ablak aránylag kis méretű. Az egyik ház kiskapuja fölé három szív alakú dísz van téve. A kerítésre ráfirkálták: „ÉLJEN LOVÁSZY". A legtöbb – Erdélyi Mór által készített – utcaképen emberesoportokat is látunk. Többnyire szereti beállítani a jelenetet. Itt külön két sötét ruhás, kalapos férfi ballag. Az asszonyok és gyerekek vannak egy csoportban: két idősebb és egy fiatalabb nő áll a kapunál, utóbbihoz egy kalapos, mezítlábas fiú beszél, és egy mezítlábas kislány húzódik közel. A nők hosszú, bő szoknyások, kötényük keskeny, nem ráncolt, talán egy vászonszélnyi, hosszú ujjú blúzféle van rajtuk, az egyiken vállkendő látszik, fejükön világos kendő. A kislány ruhája térdig érő, köténye az újabb melleskötény.

A lakóudvart mutató képen jól láthatók a tornácoszlopok: elöl egy fehérre meszelt és téglából való, hátrább három sima faoszlop. A padlásra hátul lehet felmenni, itt is deszkaoromzat van, ebbe vágták a padlásajtót.

A tornác munkatér is: kapák vannak odakészítve, rőzsecsomó, szék és padféle. Itt ácsorog szinte összebújva a két asszony a három gyerekkel; egy fiúval, két kislánnyal. Az idősebb asszony köténye világosabb, a fiatalé sötétebb. Talán ezek voltak az előző képen, a lánykán ugyanis azonos világos melleskötény látszik, s a fiatal nő hajadonfővel van, mint azon a képen is. A lakóudvar sűrűn be van vetve mákkal, kukoricával, talán krumplival is. Úgy tűnik, semmi szabad hely nem maradt, csak a nagykapu előtti részen. A kerítés a szomszéd felé is álló deszkákból való, léccel összefogott, de hegyesre vágott végű. Jól látszanak a teljesen hasonló szabású szemközti, illetve a szomszéd házak. Az épület egyetlen bejárata a konyhába vezet, a két ablak közül egyik valószínűleg a konyhára került, a keskenyebbik hátsó a kamrára.

A hátsó udvarról készült felvételen másik családot látunk, szintén három gyermekkel. Az udvar deszkakerítéssel van körülvéve. Az épületek a lakóházzal egy vonalban állnak. Elöl a nyeregtetős kis méretű hidas, melynek felső része mintha galamoké lenne, kifutója nincs, deszkákból áll az oldala, hiányos fazsindellyel van fedve. Mellette vizesdézsák állnak. A következő objektum hasonló: vízszintes deszkaoldalakkal, nádfedéssel. Keskenyebbik vége nyitott. Formája kukoricagóréra emlékeztet, de a mellette lévő itatóvályú arra utal, hogy esetleg tehenet állítottak bele. A hátul lévő tákolmány lécekből való oldalú, elöl kettős ajtajú, deszkafalú, ráhányt szalmával fedett, ideiglenes fészerféle, nem követi a nemesebb paraszti faépítkezési hagyományokat, ugyanis sze-

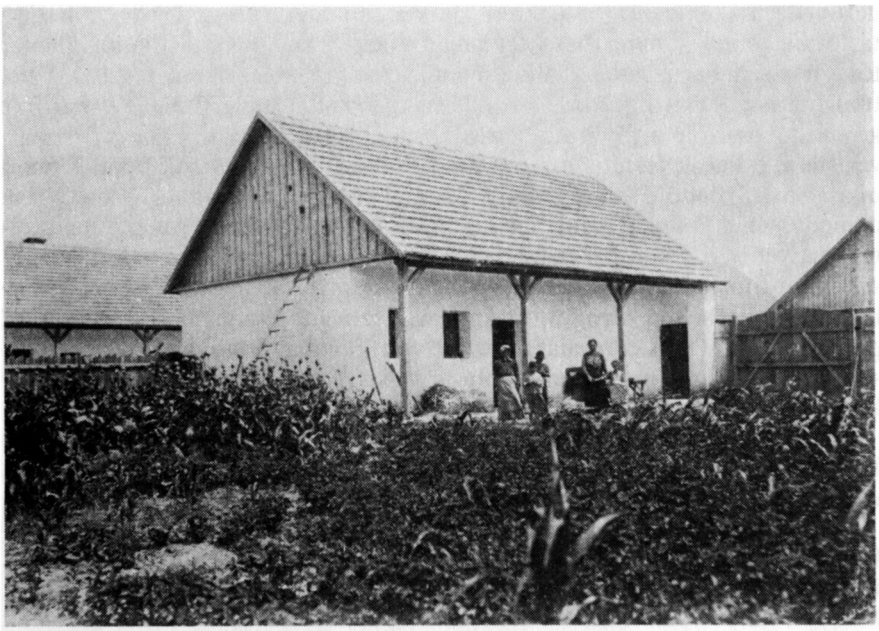

Lakóház és udvara a családtagokkal. 1910, Zenta, (Ltsz. VII. A. 205. 739)

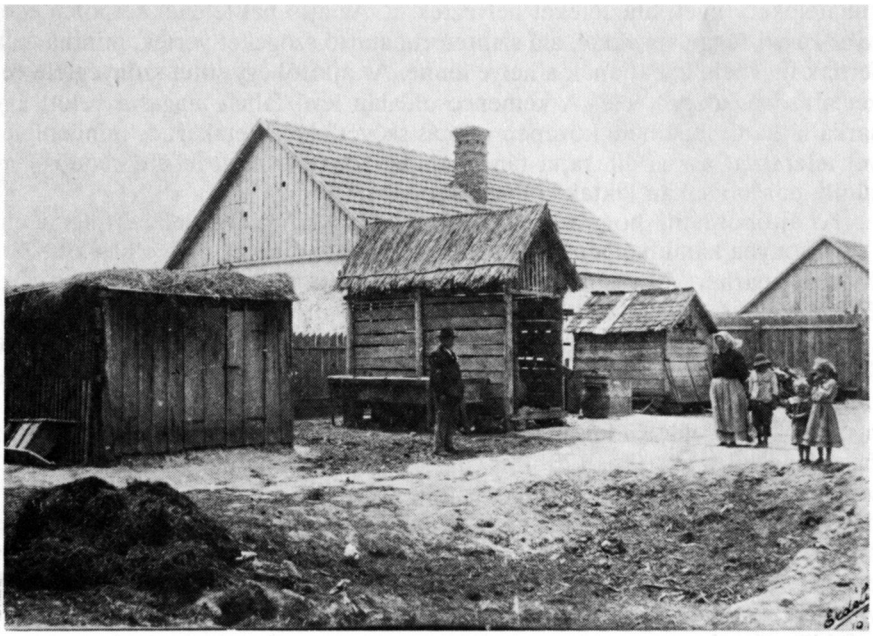

Gazdasági udvar a gazdával és családjával. 1910, Zenta, (Ltsz. VII. A. 205. 737)

dett-vedett. Lomkamra is lehetett, de kettős ajtaja arra utal, hogy állatot is tartottak benne. A bajuszos, sötét kabátos, fekete kalapos gazda külön áll méltóságteljesen, bár mintha a lábán semmi sem lenne. Ugyancsak mezítlábasnak tűnik az asszony és a gyerekek is, akik távolabb állnak a férfitól, de egymáshoz közel. Az asszony a férjére néz. Rajta szintén bő, hosszú parasztos szoknya van, mint a másik felvétel asszonyain, de világos színű köténye bő és ráncolt, ujjasa sötét, kendője szintén világos. A mellette álló fiú szálfaegyenes tartású, de ijedtében a kalapját az arcába húzta, talán szedett-vedett ruházatát restellte, amelyet bőven kinőtt. Nadrágja leírhatatlan, ujjasa inkább női réklinek tűnik, mint fiúkabátnak. A kisebbik kislányon csinoska galléros egyenruha van, haja hátrafogva: mosolyogva, kíváncsian néz a fotográfusra. A másik, a nagyobbik kislány bő szoknyájára szegést varrtak, talán hogyha nő, leengedhessék. Mintha nem lenne köténye, blúza hosszú ujjú. Zavarában arca elé tartja kezét, kócos haja cofba, masniba van fogva.

A szoba-konyhabelső felvételeken sajnos alig vannak személyek, csak a konyhában üldögél a sarokban egy idős pár. De a berendezés zsúfoltsága arra utal, hogy sokan laknak ebben a helyiségben.

A zentai szoba- és konyhabelsős felvétel azonos házból való. Ezt a konyhában lévő csíkos terítőjű ágy, a fölé szegre akasztott kabátfélék, a mellette lévő fásláda és lavór, valamint egy ezeket követő ajtó bizonyítja. Mindezek láthatók a konyhai felvételen a kép bal oldalán, a szobakép ajtajából éppen rájuk látni. Egyébként a zentai szobából csak a nagyjából csonkagúla alakú boglyakemence környéke látható. Az ajtó és a kemence között a falon óra, citera, alsó- és felsőszoknya és kabátka lóg, a kemence másik oldalánál a ruhatartó rúd tele van akasztva alsó- és felsőszoknyákkal, a kemencepadkán is ruhaféléket: inget, blúzféléket helyeztek el. Az ajtó bal felénél kétpolcú edényes kászli függ üvegekkel, alá szintén ruhatartó szögeket vertek, mintha ez a férfiak ingének, kabátjának a helye lenne. Az ajtótól egy sötét szőnyegféle vezet a szoba közepe felé. A kemence oldalán lévő falnál magasra vetett ágy sarka látható, majdnem középen mintás szövetfélével letakart és mindenfélével telerakott asztal áll, rajta tányér, pipa, könyv, doboz, fekete kendő. Úgy tűnik, nagyon sokan laktak ebben a szobában.

Az ajtóból látni, hogy a hátsó helyiségbe is a konyhából lehetett bemenni.

A konyha kaminkéményes, lepadlózott. A hátsó falnál meszelt rakott, zárt tűzhely, sparhert áll vasplatnival, sütőrésszel, alul fáskosárral. Mellette asztal és két szék képez étkező társalgósarkot.

Az ott ülő idős pár bizonyára ebben a helyiségben lakott. A hátsó falra fehér kerámiacserép tányérsort tettek egyenes vonalban, lejjebb kisebb cseréptányérok és merőedények (bögre, kanál) kerültek párhuzamosan a fenti tányérsorral. Az oldalsó falon két nagyobb cseréptál és egy kerek tepsi függ. A fal színe alul fehér (kb. 120–130 cm), felül szürkés színű. Ez elég általános lehetett a Nagy-Alföldön ebben az időben, és bizonyítják más 1910 körül Erdélyi Mór általa készített felvételek (Hódmezővásárhely, Püspökladány). Ez még a szabadkéményes rendszer emléke. Az elülső sarok oldalán van a már említett, egyszerűen kiképzett, hullámos támlájú ágy, rongyszőnyeggel letakarva, rajta is mindenféle rongy, ruha, fölötte kabát lóg, mellette a fásládán lavór, a földön vizeskanna.

Szegényparaszti szobabelső. Zenta, 1910, (Ltsz. VII. A. 204. 657)

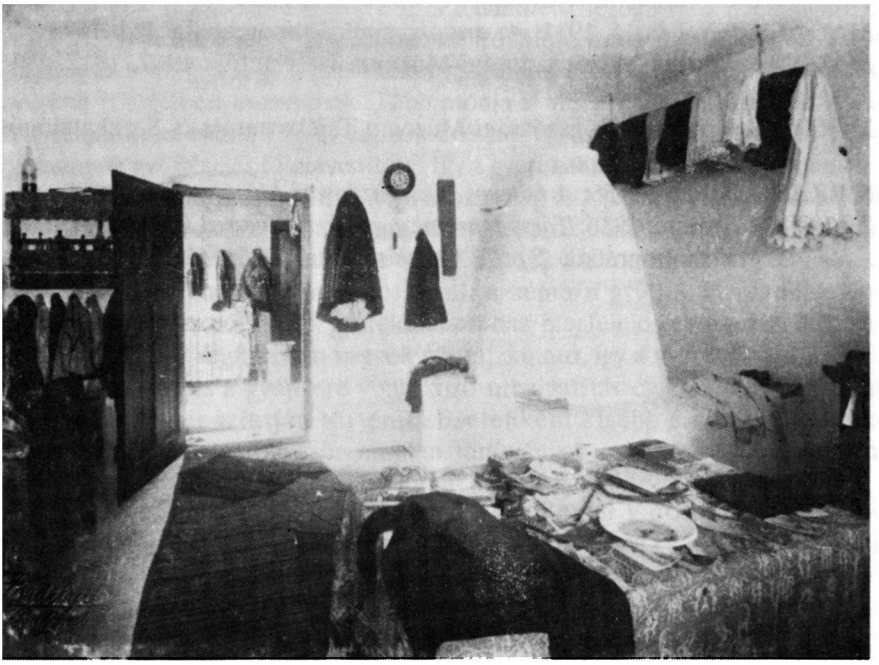

Szegényparasztok konyhája. Zenta, 1910, (Ltsz. VII. A. 205. 192)

A tűzhely oldalán a kaminkémény falán tálca, alatta tejszűrő és mérce, sótartó függ, ez előtt hevenyészett polc áll mindenféle rekeszből összeállítva, edényekkel telerakva. Rajta talpas petróleumlámpa látható (de a mennyezetről is ez függ dróton) . Felette a falra is mindenfélét akasztottak, még képet is, törülközőt is. Kár, hogy ennek a szegényes csendélet-résznek alkotóelemei nem látszanak jobban.

Szemelvényes fényképismertetésem nem kíván összefoglalót. Forrásként szerettem volna Zenta és környékének néprajzi kutatói számára rendelkezésre bocsátani.

Irodalom

BARNA János (Szerk.), 1928: *Makó és Csanád-Torontál vármegyei községek.* Budapest

DÖMÖTÖR János, 1971: *Vásárhely utcanevei.* A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 91–117. Szeged

FEJÉRVÁRY József, 1936: *Hódmezővásárhely.* In: Vármegyei szociográfiák II. (Szerk. Csikvári Antal) 30–38., Budapest

HARKAI Imre, 1991: *Topolyai múzeumrészlegek.* In: A Vajdaság népi építészete. A Magyar Népi Építészeti Archívum Kiadványai, 221–229., Szentendre

KNÉZY Judit, 1994 *Az alföldi mezőgazdasági munkáslakások berendezése 1910-ben Erdélyi Mór fényképfelvételein.* Ház és Ember 9. 175–194.

MADARASSY László, 1931: *Az aratókoszorú.* Ethnographia. 161–167

MAGYAR Királyi Mezőgazdasági Múzeum Ismertetője 1907, 1912, 1913, Budapest

MAGYAR Királyi Mezőgazdasági Múzeum Tájékoztatója és Szakkatalógusa 1899, 1902, Budapest

S. SZABÓ Ferenc, 1956: *A 60 éves Mezőgazdasági Múzeum.* Budapest

ZALOTAI Emilné, 1936: *Társadalmunk a második évezred küszöbén.* In: Vármegyei monográfiák (Szerk: Csikvári Antal) 136–141., Budapest.

Mezei Erzsébet

NÉPI KULTÚRÁNK A ZENTAI KERÁMIATÁBOR MUNKÁJÁBAN

Néhány gondolat a Gyermekjátékszerek című kiállítás kapcsán

A képzőművészeti kultúra tanítása során az általános iskolában számtalan lehetőség kínálkozik arra, hogy hagyományainkból, népi kultúránk világából merítsünk. Ahhoz, hogy a gyerekek jó úton tudjanak közelíteni a mai képzőművészeti történésekhez, vagy legalábbis figyelői és értői legyenek, ki kell, hogy alakuljon bennük az értékes és értéktelen közötti különbség felfedezésének és annak képessége, hogy az értékítéletüket az évszázadok során fennmaradó értékekhez igazítsák.

A jelenünkben uralkodó kusza értékrendben ennek a kérdésnek az áttekintése fokozott figyelmet igényel. Ez a feladat elsősorban ránk pedagógusokra hárul, így a művészeti nevelésnek, az irodalom, zene és a képzőművészet tanárainak a dolga, hogy a gyerekeket megtanítsák arra, hogy népi kultúránk mélyebb rétegeiben kutassanak. Több módja is van annak, hogy a tanítás során, valamint az iskolán kívül képzőművészeti tevékenységbe beépüljön a hagyományok gyűjtése és fölelevenítése. Így a gyerekek alkotómunkája során természetszerűen megelevenedik a népi formavilág és a jelképrendszer. Jó példát szolgáltatnak erre a zentai kerámia-alkotótáborok témái, amelyek hagyományainkhoz kapcsolódnak, zenei és népköltészeti vonatkozásokkal alátámasztva. Munkámban már hagyományossá vált a néprajzi gyűjtés, amely főleg ünnepeinkhez kapcsolódik, s a gyerekek korának megfelelő értelmezés és folyamatos útmutatás segíti. Nem vagyok néprajzkutató, így a gyerekek érdeklődésének felkeltése és a gyűjtésre vonatkozó útbaigazítás csak az e terület iránt érdeklődő ember szintjén történik. Esetenként kisebb érdeklődő gyerekcsoport gyűjt, de legtöbbször minden tanítványom részt vesz a munkában. Munkájukat közösen értékelik, és kiemelik a lényeget.

1994 karácsonya előtt – részben igazodva a Zentai Városi Múzeum tervbe vett játékkiállításához – gyűjtést szerveztem a felsőhegyi és a zentai gyerekek bevonásával, nagyszüleik gyermekkori emlékezéseire alapozva a munkát. A gyerekeket tanácsokkal láttam el, és bátorítottam őket: tudatosítottam bennük, hogy az idős emberek szívesen emlékeznek vissza gyermekkorukra, és örömmel mesélnek róla, főleg gyerekeknek. A karácsony ünnepéhez az ajándékozás öröme társul, amelynek tárgya gyerekeink esetében leginkább a játék, amely

pedig akkor a legkedvesebb, ha személyhez szólóan a legközelebbi családtagok készítik el.

A gyerekeknek az elbeszélések lejegyzésén kívül azt is feladatul tűztem ki, hogy az adatközlővel közösen készítsenek – legtöbbször már csak az emlékezetben létező – játékokat. A gyűjtés sikerét nem lehetett előre látni, de az aránylag rövid két hét után beérkező írások és az összegyűjtött játékok bizonyították, hogy nem veszett kárba a ráfordított idő és figyelem.

Ezt követte a tanítási órákon végzett munka, a kukoricaszár-játékok készítése, amelyhez már tudatosan, az elsőkézből szerzett ismeretek birtokában álltak hozzá.

Az elkészült játékokkal és a gyűjtés anyagával részt vettünk a Zentai Városi Múzeumban megrendezett kiállításon.

A kiállítással számomra (a képzőművészeti kultúra tanára számára) a program befejeződött, de pedagógiai jelentősége megmarad, mert a gyűjtőmunka s eredménye mindig méltó a figyelemre.

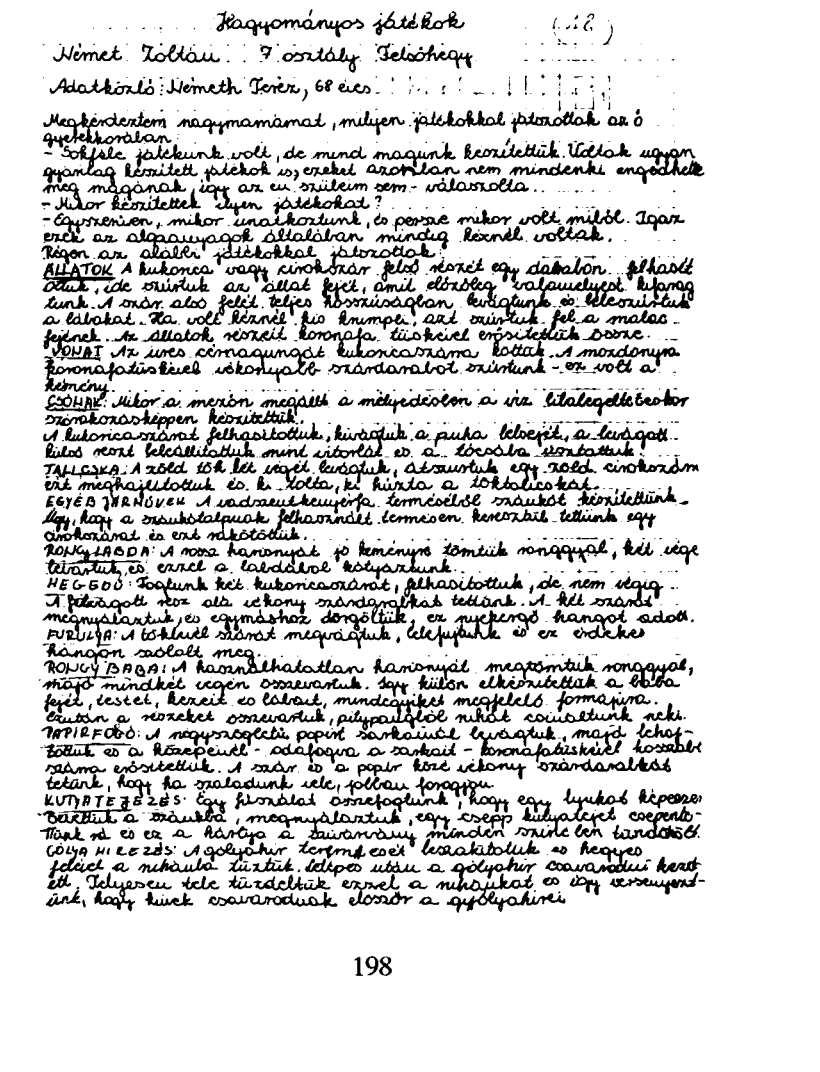

Hagyományos játékok (12)

Német Tóbiás 7. osztály Telóhegy

Adatközlő: Németh Teréz, 68 éves

Megkérdeztem nagymamámat, milyen játékokkal játszottak az ő gyerekkorában.
- Sokféle játékunk volt, de mind magunk készítettük. Voltak ugyan gyanlag készített játékok is, ezeket azonban nem mindenki engedhette meg magának, így az ő szüleim sem - válaszolta.
- Mikor készítettek ilyen játékokat?
- Egyszerűen, mikor unatkoztunk, és persze mikor volt miből. Igaz ezek az alapanyagok állatokban mindig kéznél voltak.
Régen az alábbi játékokkal játszottak:
ÁLLATOK A kukorica vagy csokoláz felső szerét egy deszkán felhasít ották, de szúrtuk az állat fejét, amit előzőleg valamelyest kifaragtunk. A szár alsó felét teljes hosszúságban kiszúrtuk és illesztettük a lábakat. Ha volt kéznél fis krumpli, azt szúrtuk fel a malac fejének. Az állatok testét koronafa tüskével erősítettük össze.
VONAT Az ures cirnagungát kukoricaszára kötték. A mozdonyra koronafatüskével csokolyall szárdarabot szúrtunk - ez volt a kémény.
CSÓKÁK Mikor a mezőn megállt a mélyedésben a víz, lítalegelésekor szomjúságoszeppen készítettük.
A kukoricaszárat felhasítottuk, kiszúgtuk a puha belsejét, a kiszúgott hüvely szerét lelcálítottuk mind vizorlát és a tócsára szorítottuk.
TALICSKA: A zöld tök két végét kiszúgtuk, átszúrtuk egy zöld cirokszárral és megfejlettük és ki tolta, ki húzta a tökfalicskát.
EGYÉB JÁRMŰVEK A vadszőlőkunyérfa termőcéljól szánkót készítettünk. Úgy, hogy a szánkótalpnak felhasznált termesen kerozsik tettünk egy cirokszárat és ezt rögzítettük.
RONGYLABDA: A rossz harisnyát jó kemény tömtük rongyokkal, két vége tűzartuk, és ezzel a labdával kézyartunk.
HEGEDŰ: Toszunk két kukoricaszárat, felhasítottuk, de nem vágtuk. A felszínt szőr alá cikony szárdarabokat tettünk. A két szárat megnyálartuk, és egymáshoz dörzsöltük, ez nyekergő hangot adott.
FURULYA: A tökfalicskát megvágtuk, lelfujtuk és ez érdekes hangon szólalt meg.
RONGYBABA: A használhatatlan harisnyát megtömtük rongyokkal, majd mindkét végén összevarrtuk. Egy külön elkészítettük a baba fejét, testét, kezeit és lábait, mindegyiket megfelelő formára. Ezután a részeket összevarrtuk, pilyaszálból hajat csináltunk neki.
PAPÍRFOGÓ: A négyszögletű papír sarkaiból kivágtuk, majd behajtottuk és a közepéről - odafogva a sarkait - koronafatüskével összebe szúrva erősítettük. A szár és a papír közé cikony szárdarabokat tettünk, hogy ha szaladunk vele, jobban forogjon.
KUTYATEZŐS: Egy fiúnál összefogtunk, hogy egy lyukat képesek leszünk a szánkóba, megnyálartuk, egy csepp kutyatejet cseppentünk rá és ez a kárcsa a szárvarany minden szőrszálán tapadt.
GÓLYAHÍREZŐS: A gólyahír termőcsőt lecsavartuk és hegyes végét a nikáuló tűztük. Lelpős utcu a gólyahír szárvaduli kezdett. Teljesen tele tűzdeltük ezzel a nikáulót és úgy versenyeztünk, hogy kinek szárvaduak először a gólyahírei.

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Beszédes Valéria néprajzkutató – Szabadka
Bodor Anikó népzenekutató – Zenta
Burány Béla néprajzi gyűjtő – Újvidék
Gulyás Gizella képzőművészet-tanár – Újvidék
Juhász Ágnes a Magyar Tanszék abszolvense – Csantavér
Knézy Judit néprajzkutató – Budapest
Kovács Endre néprajzi gyűjtő – Doroszló
Kriston Vízi József néprajzkutató – Kecskemét
Lázár Katalin néprajzkutató – Budapest
Mezei Erzsébet grafikusművész – Zenta
Nagy Abonyi Ágnes néprajzkutató – Zenta
Nagy Mari iparművész – Kecskemét
Szakál Aurél néprajzkutató – Kiskunhalas
Törköly István nyugalmazott újságíró – Zenta
Tripolsky Géza művelődéstörténész – Zenta
Váczi Mária szociológus – Kecskemét
Vidák István iparművész – Kecskemét

E számunkban a JMMT Kiss Lajos Néprajzi Szakosztálya és a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központ szervezésében megrendezett *A gyermekélet* című néprajzi tanácskozás anyagából közlünk válogatást. A sorrendben V. konferenciát Zentán rendezték meg 1995. június 30-a és július 2-a között. Egy dolgozat, Juhász Ágnes tanulmánya, az újvidéki Magyar Tanszék tudományos konferenciájára készült, dr. Jung Károly mentorálásával.

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Kiadja a Forum Könyvkiadó Kft., Újvidék. Szerkesztőség: 21 000 Novi Sad, Vojvode Mišića 1. Tel.: (021) 611–300 / 600-as mellék. Előfizethető a 45700–601–3–14861-es folyószámlára. Kérjük, a számlán tüntessék fel: „Létünk". – Egyes szám ára 5 dinár, kettős szám ára 10 dinár. Előfizetési díj egy évre 20 dinár, külföldre 40 dinár, külföldön 25 dollár. Agapé Nyomda, Újvidék, 1996